

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України” (2011 р.)

Психологія і суспільство

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2013. — № 4 (54) Рік видання 14

ISSN 1810-2131

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінка в Інтернеті psm.ucoz.ua

- ψ **Проблеми суспільствотворення**
- ψ **Фундатори українотворення**
- ψ **Онтологія, гносеологія, феноменологія**
- ψ **Соціальна філософія**
- ψ **Етика, естетика**
- ψ **Філософія культури, науки, освіти**
- ψ **Історія філософії**
- ψ **Українознавство**
- ψ **Фундаментальні дослідження**
- ψ **Методологія як сфера мислєдїяльності**
- ψ **Теоретична психологія**
- ψ **Теоретична соціологія**
- ψ **Історія психології**
- ψ **Економічна теорія та соціологія**
- ψ **Теорія і технології соціальної роботи**
- ψ **Соціальна психологія**
- ψ **Вікова психологія**
- ψ **Освітня психологія**
- ψ **Міжнародні економічні відносини**
- ψ **Аксіопсихологія**
- ψ **Економічна психологія**
- ψ **Спеціальні та галузеві соціології**
- ψ **Психологія управління**
- ψ **Експериментальна психологія**
- ψ **Психодидактика**
- ψ **Психологічна служба**
- ψ **Програмово-методичний інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі філософії, психології та соціології
(Постанова президії ВАК України № 1-05/3 від 14 квітня 2010 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 2 від 30 жовтня 2013 року)

Співвидавці:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Філософський факультет, факультет психології і факультет соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Голова редакційної ради — **Андрій Крисоватий**

Шеф-редактор — **Володимир Мовчан**

Головний редактор — **Анатолій Фурман**

Заступник головного редактора — випусковий редактор — **Юрій Москаль**
Заступники головного редактора — **Юрій Яковенко, Оксана Фурман, Андрій Гірняк**
Завідувачка редакцією — відповідальний секретар — **Надія Колісник**

Редакційна колегія:

Георгій Балл, Ада Бичко, Ігор Бичко, Мирослав Боришевський, Леонід Бурлачук, Жанна Вірна, Оксана Гомотюк, Тетяна Гончарук-Чолач, Олена Донченко, Володимир Ільїн, В'ячеслав Казміренко, Надія Каліна, Зіновія Карпенко, Анатолій Лой, Юрій Максименко, Віктор Москалець, Петро М'ясоїд, Елеонора Носенко, Віктор Пазенок, Марія Пірен, Володимир Піча, Валентина Подшивалкіна, Євген Потапчук, Юрій Романенко, Мирослав Савчин, Олександр Самойлов, Ольга Саннікова, Володимир Судаков, Віталій Татенко, Тетяна Титаренко, Михайло Томчук, Наталія Шевченко, Анатолій Шинкарюк, Володимир Ярошовець, Тамара Яценко (Україна), Марина Гусельцева, Олена Старовойтенко, Олександр Сухарєв (Росія), Володимир Янчук (Білорусь), Беррі Морріс (Канада)

Редакційна рада:

Анатолій Вихрущ, Олександр Глузман, Андрій Горбачик, Іван Данилюк (заступник голови), Микола Жулинський, Зеновій-Михайло Задорожний (заступник голови), Анатолій Конверський, Василь Кремень, Юрій Кузнецов, Володимир Мельник, Віктор Огнев'юк, Віталій Панок, Ігор Пасічник, Мирослав Попович, Надія Скотна, Микола Слюсаревський (заступник голови), Олексій Чебикін, Микола Шинкарик

Адреса редакції:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 1, к. 4,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 (вн.) 10-179
електронні поштові скриньки: **anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua**
сторінка в Інтернеті: **<http://psm.ucoz.ua>**

Електронна PDF-версія опублікованих номерів:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Psis/index.html

<http://www.library.tneu.edu.ua>

Дополіграфічна підготовка журналу здійснена на технічній базі НДІ методології та економіки вищої освіти ТНЕУ
Друк та розповсюдження видання проводить ВПЦ ТНЕУ "Економічна думка" (46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 2743 від 16 січня 2007 року)

Здано до набору 24.10.13. Підписано до друку 02.12.13. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 16,6. Обл.-вид. арк. 16,8. Наклад 500 пр. Зам. № 04-04-13.

Ціна за передплатою Укрпошти 41 грн 92 к.

Copyright © Тернопільський національний економічний університет, 2013

© НДІ методології та економіки вищої освіти, 2013

© ВПЦ ТНЕУ "Економічна думка", 2013

© "Психологія і суспільство", 2013

ЗМІСТ

Методологія науки	6	<i>Імре Лакатош</i> Дослідницькі програми Поппера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму
	18	<i>Анатолій В. Фурман</i> Генеza науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива
Соціальна філософія	37	<i>Олена Морщакова</i> Ситуація ковітальності людини у суспільному просторі сучасності
	45	<i>Володимир Цвіркун</i> Філософсько-антропологічний статус підлітковості
Соціологія політики	52	<i>Анатолій В. Фурман, Андрій Гіряк, Сергій Шандрюк</i> Особливості політичного самовизначення мешканців сіл і міст України
	70	<i>Ярослав Мельник</i> Імітування як компонент соціально-політичного дискурсу
Соціальна психологія	83	<i>Світлана Позняк</i> Соціальні норми, довіра і громадянська взаємодія
Психологія особистості	88	<i>Валентин Рибалка</i> Формули особистості і персонологічне мислення
	101	<i>Сергій Мусатов</i> Варіативність концептуального визначення особистості у психології
	120	<i>Катерина Шестопалова</i> Психологічні механізми взаємозв'язку антиципування та життєвої компетентності особистості
	128	<i>Наталія Мойсеєнко, Ірина Кишакевич, Ганна Пяста</i> Сутність процесу розуміння – складова професійного мислення працівників медичної сфери
Педагогічна і вікова психологія	136	<i>Євген Заїка, Ігор Зуєв, Тетяна Зімовіна, Микола Саврасов</i> Емпірична характеристика креативності у шкільному віці
	143	<i>Ольга Шаюк</i> Особливості формування поведінкового компонента толерантності у майбутніх економістів
Психотерапія	147	<i>Павло Бублик</i> Соціально-психологічні засновки сучасної психотерапії
	154	<i>Із редакційної пошти</i>
	156	<i>Показчик статей, надрукованих у журналі за 2013 рік</i>

СОДЕРЖАНИЕ

- Методология науки 6 *Имре Лакатос*
Исследовательские программы Поппера и Куна в фокусе фальсификационизма
- 18 *Анатолий В. Фурман*
Генезис науки как глобальная исследовательская программа: циклично-поступковая перспектива
- Социальная философия 37 *Елена Морщакова*
Ситуация ковитальности человека в общественном пространстве современности
- 45 *Владимир Цвиркун*
Философско-антропологический статус подростковости
- Социология политики 52 *Анатолий В. Фурман, Андрей Гирняк, Сергей Шандрук*
Особенности политического самоопределения жителей сёл и городов Украины
- 70 *Ярослав Мельник*
Имитирование как як компонент социально-политического дискурса
- Социальная психология 83 *Светлана Позняк*
Социальные нормы, доверие и гражданское взаимодействие
- Психология личности 88 *Валентин Рыбалка*
Формулы личности и персонологическое мышление
- 101 *Сергей Мусатов*
Вариативность концептуального определения личности в психологии
- 120 *Екатерина Шестопалова*
Психологические механизмы взаимосвязи антиципирования и жизненной компетентности личности
- Педагогическая и возрастная психология 128 *Наталья Мойсеенко, Ирина Кишакевич, Анна Пяста*
Сущность процесса понимания – составляющая профессионального мышления работников медицинской отрасли
- 136 *Евгений Заика, Игорь Зуев, Татьяна Зимовина, Николай Саврасов*
Эмпирическая характеристика креативности в школьном возрасте
- 143 *Ольга Шаюк*
Особенности формирования поведенческого компонента толерантности в будущих экономистов
- Психотерапия 147 *Павел Бублик*
Социально-психологические предпосылки современной психологии
- 154 *Из редакционной почты*
- 156 *Указатель статей, напечатанных в журнале в 2013 году*

TABLE OF CONTENT

Methodology of Science	6	<i>Imre Lakatos</i> Research Programs of Popper and Kuhn in the Focus of Falsificationalizm
	18	<i>Anatoliy V. Furman</i> Genesis of Science as a Global Research Program: Cyclic-Action Perspective
Social Philosophy	37	<i>Olena Morshchakova</i> Situation of Co-Vitality of a Person in Social Space of Modern Time
	45	<i>Volodymyr Tsvirkun</i> Philosophic-Anthropological Status of Adolescence
Sociology of Politics	52	<i>Anatoliy V. Furman, Andriy Girniak, Serhiy Shandruk</i> Peculiarities of Political Self-Definition of Rural and Urban Inhabitants of Ukraine
	70	<i>Yaroslav Melnyk</i> Imitation as a Component of Social-Political Discourse
Social Psychology	83	<i>Svitlana Poznyak</i> Social Norms, Trust and Public Interaction
Psychology of Personality	88	<i>Valentyn Rybalka</i> Formulas of Personality and Personological Thinking
	101	<i>Serhiy Musatov</i> Variability of Conceptual Definition of Personality in Psychology
	120	<i>Kateryna Shestopalova</i> Psychological Mechanisms of Correlation of Anticipation and Life Competence of Personality
Pedagogical and Age Psychology	128	<i>Nataliya Moyseyenko, Iryna Kyshakevych, Hanna Pyasta</i> Essence of Cognition Process – Component of Professional Thinking of Health Care Workers
	136	<i>Yevhen Zaika, Ihor Zuyev, Tetiana Zimovina, Mykola Savrasov</i> Empirical Characteristic of Creativity at School Age
	143	<i>Olha Shayuk</i> Specific Features of Formation of Action Component of Tolerance of Future Economists
Psychotherapy	147	<i>Pavlo Bublyk</i> Social-Psychological Grounds of Modern Psychotherapy
	154	<i>From editorship mail</i>
	156	<i>Indicator of articles, published in the journal in 2013</i>

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОГРАМИ ПОППЕРА І КУНА У ФОКУСІ ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМУ

Імре ЛАКАТОШ

Copyright © 1973; 2013

Про автора

Англійський філософ науки **Імре Лакатош** (справжнє ім'я та прізвище *Аврум Ліпшиць*) народився 9 листопада 1922 року в угорському місті Дебрецені. Під час Другої світової війни був учасником антифашистського руху опору. Через переслідування євреїв змушений змінити своє прізвище на Молнар, згодом на Лакатош. У післявоєнні роки навчався в аспірантурі Московського держуніверситету. Молодий учений певний час працював у Міністерстві освіти Угорщини, та у 1950 році був репресований і більше трьох років перебував в ув'язненні. У 1956 році він емігрував до Австрії, далі переїхав до Великої Британії, де й відбулася його подальша науково-методологічна діяльність. Учений продовжив викладацьку практику у Кембриджському університеті, де у 1961 році захистив дисертацію. З 1969 року був професором Лондонської Школи економіки та політичних наук. Помер Імре Лакатош 2 лютого 1974 року в Лондоні у віці 51 року від крововиливу в мозок.

Свою наукову діяльність Імре Лакатош розпочав як методолог математики. Широковідомою стала його праця “Доведення та спростування” (1964 рік), яка поєднувала попперівський методологічний фальсифікаціонізм із вимогами історичного пояснення та відповідності реальній історії так званої “раціональної реконструкції”. Як прибічник теорії “критичного раціоналізму” К. Поппера, він плідно дискутував із Т. Куном, П. Фоерабендом, що стало визначним моментом у методології науки 60–70-х років минулого століття. На відміну від кунівських парадигм, концепція “науково-дослідницьких програм” Лакатоша пояснює процес розвитку знання вняткові з погляду внутрішніх інтелектуальних критеріїв, не враховуючи зовнішніх соціальних чи психологічних аргументів. Услід за К. Поппером, Лакатош розвинув принцип фальсифікації до ступеня, названого “витонченим фальсифікаціоніз-

Імре ЛАКАТОШ
(1922–1974)

мом”. Ця теоретична орієнтація спрямована на вивчення рушійних чинників розвитку науки, продовжує й одночасно піддає критиці методологічну концепцію К. Поппера та полемізує з теоретичними конструкціями Т. Куна.

І. Лакатош описував науку як конкурентну боротьбу “науково-дослідницьких програм”, що складаються із “жорсткого ядра” апріорно прийнятих концептів і гіпотез у системі фундаментальних припущень, що не можуть бути спростованими всередині програми, і “захисного поясу” допоміжних гіпотез *ad hoc*, які видозмінюються і пристосовуються до контрприкладів програми. Еволюція конкретної програми відбувається шляхом видозміни

та уточнення “захисного поясу”, руйнування ж “жорсткого ядра” теоретично означає відміну програми і заміну її іншою, конкурентоспроможною. Головним критерієм науковості програми він називає приріст фактичного знання завдяки її завбачуваній силі. А це означає, що доки програма забезпечує зростання знань, робота вченого у її межах є “раціональною”. Коли програма втрачає силу передбачення і починає працювати тільки на “пояс” допоміжних гіпотез, учений вимушений відмовитися від її подальшого розвитку. Водночас зазначається, що у певних випадках дослідницька програма переживає свою внутрішню кризу і знов здатна підтвердити свою наукову результативність. Таким чином “відданість” ученого обраній програмі навіть під час кризи визнається “раціональною”.

Найважливіші праці І. Лакатоша: “Доведення та спростування” (1964), “Фальсифікація та методологія науково-дослідницьких програм” (1970), “Історія науки та її раціональні реконструкції” (1972), “Змінна логіка наукового відкриття” (1973).

У журналі “Психологія і суспільство” (2007. – №4. – С. 11–29) побачила світ уперше перекладена на українську мову одна із базових робіт І. Лакатоша “Методологія наукових дослідницьких програм”.

НАУКА: РОЗУМ ЧИ ВІРА?

Упродовж століть знанням вважалося те, що доказово обґрунтовано (proven) – силою інтелекту чи реальними відчуттями. Мудрість і чистота розуму вимагали стриманості від висловів, що не мають доказовості; проміжок між абстрактними міркуваннями і безперечним знанням, хоча би тільки мислимим, слід було звести до нуля. Але чи здатні інтелект або відчуття доказово обґрунтовувати знання? Скептики сумнівалися у цьому ще дві з гаком тисячі років тому. Проте скепсис був вимушений відступити перед славою ньютонівської фізики. Ейнштейн знову все перевернув вверх ногами, і тепер лише небагато філософів чи учених усе ще вірять, що наукове знання є доказово обґрунтованим, або, принаймні, може бути таким. Так само небагато усвідомлюють, що разом із цією вірою падає і класична шкала інтелектуальних цінностей; її треба чимось замінити, адже не можна задовольнитися разом з деякими логічними емпірицистами розрідженим ідеалом доведеної істини, зведеної до “вірогідної істини”¹, або до “істини як угоди” (мінливої угоди, додамо ми), достатньої для окремих “соціологів знання”².

Первинний задум Карла Поппера виник як результат продумування наслідків, що витікали з краху найбільш підкріпленої наукової теорії всіх часів: механіки і теорії тяжіння Ісаака Ньютона. К. Поппер дійшов висновку, що відважність розуму полягає не в тому, щоб бути обережним й уникати помилок, а в тому, щоб безкомпромісно усувати їх. Бути сміливим, висуваючи гіпотези, і нещадним, спростовуючи їх, – ось девіз Поппера. Честь інтелекту захищається не в шанцях доказів чи “верифікацій”, що оточують чию-небудь позицію, а точним визначенням умов, за яких ця позиція визнається непридатною для оборони. Марксиста і фрейдиста, відмовляючись визначити ці умови, тим самим розписуються у своїй науковій несумлінності. *Vira* – притаманна людині за природою, і тому простима слабкість, її потрібно тримати під контролем критики; але *упередженість* (commitment), вважає Поппер, є найтяжчим злочином інтелекту.

Інакше міркує Томас Кун. Як і Поппер, він відмовляється бачити у зростанні наукового знання кумуляцію вічних істин³. Він також отримав найважливіший урок з того, як ейнштейнівська фізика скинула з престолу фізику Ньютона. І для нього головна проблема –

“наукова революція”. Але якщо, згідно з Поппером, наука – це процес “перманентної революції”, а її рушійною силою є раціональна критика, то, за Куном, революція – виняткова подія, що у певному значенні виходить за межі науки; у періоди “нормальної науки” критика перетворюється на щось на зразок анафемствування. Тому, вважає Кун, прогрес, можливий тільки в “нормальній науці”, настає тоді, коли від критики переходять до упередженості. Вимога відкидати, елімінувати “спростовану” теорію він називає “наївним фальсифікаціонізмом”. Тільки в порівняно рідкісні періоди “криз” дозволено критикувати пануючу теорію і пропонувати нову.

Погляди Т. Куна вже піддавалися критиці, і я не буду тут їх обговорювати. Відзначу тільки, що благісні наміри Куна – раціонально пояснити зростання наукового знання, відштовхуючись від помилок джастифікаціонізму і фальсифікаціонізму – заводять його на хиткий ґрунт ірраціоналізму.

З погляду Поппера, зміна наукового знання раціональна або, принаймні, може бути раціонально реконструйована. Цим повинна займатися *логіка відкриття*. З погляду Куна, зміна наукового знання – від однієї “парадигми” до іншої – містичне перетворення, у якого немає і не може бути раціональних правил. Це – предмет *психології* (можливо, *соціальної психології*) відкриття, а відтак зміна наукового знання подібно зміні релігійної віри.

Зіткнення поглядів Поппера і Куна – не просто суперечка про окремі деталі епістемології. Останній зачіпає головні інтелектуальні цінності, його висновки відносяться не тільки до теоретичної фізики, але і до менш розвинутих у теоретичному аспекті соціальних наук і навіть до моральної і політичної філософії. І додамо, якщо навіть у природознавстві визнання теорії залежить від кількісної переваги її прихильників, сили їх віри і голосових зв’язок, тоді що ж залишається соціальним наукам; отже, істина базується на силі. Треба визнати, що які б не були наміри Куна, його позиція нагадує політичні гасла ідеологів “студентської революції”, або кредо релігійних фанатиків.

Моя думка полягає у тому, що попперівська логіка наукового відкриття поєднує у собі дві різні концепції. Т. Кун побачив тільки одну з них – “наївний фальсифікаціонізм” (краще сказати “наївний методологічний фальсифікаціонізм”); його критика цієї концепції цілком

справедлива, і її можна навіть посилити. Але він не угледів більш тонкої концепції раціональності, у засновках якої вже не лежить “наївний фальсифікаціонізм”. Я спробую точніше позначити цю більш сильну сторону попперівської методології, що, сподіваюся, дозволить їй вийти з-під обстрілу кунівської критики, і розглядати наукові революції як раціонально реконструйований прогрес знання, а не як навернення до нової віри.

ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА ПОППЕРА ПРОТИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ КУНА

Тепер стисло підведемо підсумки суперечки Куна з Поппером.

Т. Кун має рацію у своїх запереченнях проти наївного фальсифікаціонізму, а також коли він підкреслює *безперервність* наукового розвитку, *завзятість* у боротьбі за виживання окремих наукових теорій. Але Кун несправедливий, вважаючи, що, розвінчуючи наївний фальсифікаціонізм, він тим самим руйнує всі види фальсифікаціонізму. Виступаючи проти всієї дослідницької програми Поппера, він виключає *всіляку* можливість раціональної реконструкції зростання науки. Стисло зіставляючи погляди Юма, Карнапа і Поппера, Воткінс помічає, що, за Юмом, зростання науки індуктивне та ірраціональне, за Карнапом, – індуктивне і раціональне, за Поппером, – неіндуктивне і раціональне.⁴ Це зіставлення можна продовжити: за Куном, зростання науки неіндуктивне та ірраціональне. *З погляду Куна, не може бути ніякої логіки відкриття – існує тільки психологія відкриття.*⁵ Наприклад, за Куном, наука *завжди* рясніє аномаліями, суперечностями, але в “нормальні” періоди панівна парадигма задає взірць зростання, який може бути відкинутий у період “кризи”. “Криза” – психологічне поняття, що позначає дещо на кшталт паніки, якою заражаються маси вчених. Потім з’являється нова “парадигма”, несумірна зі своєю попередницею. Для їх порівняння немає раціональних критеріїв. Кожна парадигма має свої власні критерії. Ця криза знищує не тільки старі теорії і правила, а й критерії, за якими ми їм довіряли. Нова парадигма приносить абсолютно інше розуміння раціональності. Немає ніяких надпарадигмальних критеріїв. Зміна в науці – лише наслідок того, що вчені приєднуються до руху, що має шанси на успіх. Отож, із позиції Куна, наукова революція ірраціональна, тому її пот-

рібно розглядати фахівцям із психології натовпу.

Зведення філософії науки до психології науки – не винахід Куна. Ще раніше хвиля психологізму пішла назирці за провалом джастифікаціонізму. Багато хто вбачав в останньому єдино можливу форму раціоналізму: кінець джастифікаціонізму означав, здавалося, завершення раціональності взагалі. Крах тези про те, що наукові теорії можуть бути доказово обґрунтовані, що прогрес науки має кумулятивний характер, викликало паніку серед прихильників джастифікаціонізму. Якщо “відкрити – означає довести”, але довести нічого не можна, то і відкрити нічого, зате можна тільки претендувати на відкриття. Тому розчаровані джастифікаціоністи, точніше, ексджастифікаціоністи, вирішили, що розробка критеріїв раціональності – безнадійна справа і все, що залишається, – це вивчати й описувати Науковий Розум у тому вигляді, як він виявляє себе в діяльності відомих учених.

Після краху ньютонівської фізики Поппер розробив нові, не джастифікаціоністські критерії. Дехто із тих філософів, на яких справило таке сильне враження падіння джастифікаціоністської раціональності, тепер стали прислухатися, часто з третіх вуст, до незвичайних гасел, висунутих наївним фальсифікаціонізмом. Знайшовши їх неспроможними, вони прийняли невдачу останнього за кінець усякої раціональності. Розробка раціональних критеріїв знову з’явилася як безнадійна справа; знову-таки пролунали заклики обмежитися вивченням Наукового Розуму.⁶ Критична філософія повинна була поступитися місцем тому, що Полані назвав “пост-критичною” філософією. Але в дослідницькій програмі Куна була нова ідея: вивчати слід не мислення окремого вченого, а мислення Наукового Співтовариства. Психологія індивіда змінюється соціальною психологією; наслідування великим ученим – підпорядкуванням колективній мудрості спільноти.

Але Кун не помітив витончений фальсифікаціонізм Поппера і ту дослідницьку програму, яку він започаткував. Поппер змінив центральну проблему класичного раціоналізму, *стару проблему пошуку підстав, новою проблемою помилково-критичного розвитку*, а також приступив до розробки об’єктивних критеріїв цього розвитку. В цьому я намагався просунути його програму ще далі. Думаю, що той невеликий крок уперед, який вдалося

зробити, достатній хоча б для того, щоб відкинути критичні випадки Куна.⁷

Реконструкція наукового прогресу як розмноження суперницьких дослідницьких програм, прогресивних і регресивних зсувів проблем, створює картину наукової діяльності, багато в чому відмінну від тієї, яка постає перед нами, якщо розвиток науки зображається як чергування сміливих теорій і їх драматичних спростувань. У головних рисах ця реконструкція спирається на ідеї Поппера, щонайперше на “заборону” конвенціоналістських, тобто тих, що зменшують емпіричний зміст, маневрів. Засаднича відмінність цієї реконструкції від первинного задуму Поппера полягає, на мою думку, в тому, що в моїй концепції критика не вбиває – і не повинна вбивати – так швидко, як це уявлялося Попперу. Суто *негативна, руйнівна критика, на взірць “спростування” або доказу суперечності, не усуває програму. Критика програми є тривалим, часто гнітюче тривалим процесом, а до зародкових програм треба ставитися вирозуміло.*⁸ Звичайно, можна обмежитися вказівкою на звироднілість дослідницької програми, але тільки *конструктивна критика* за допомогою конкуруючих програм приводить до реального успіху; що ж до вражаючих уяву результатів, то вони стають очевидні тільки після раціональної реконструкції всього процесу.

Не можна заперечувати, що Куну вдалося показати, як психологія науки здатна розкривати важливі і, відверто скажемо, сумні істини. Але психологія науки не може розраховувати на свою автономію. *Зростання науки, яким воно постає у раціональній реконструкції, сутнісно має місце у світі ідей, у платонівському чи попперівському “третьому світі”, у світі знання, ясність і чистота якого не залежить від пізнавального суб’єкта.*⁹

Дослідницька програма Поппера спрямована на опис цього об’єктивного зростання науки.¹⁰ *Дослідницька програма Куна*, мабуть, прагне опису зміни в (“нормальному”) науковому мисленні (будь-то мислення індивіда чи цілого співтовариства).¹¹ Але дзеркальне відображення третього світу в мисленні індивідуального вченого – бодай навіть “нормального” – звичайно є карикатурою оригіналу; якщо описувати цю карикатуру, не співвідносячи її з оригіналом із третього світу, то отримаємо карикатуру на карикатуру. Не можна зрозуміти історію науки, не враховуючи взаємодії цих трьох світів.

ПОППЕР, ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ І “ТЕЗА ДЮГЕМА–КУАЙНА”

Поппер починав як догматичний фальсифікаціоніст у 20-х роках, але скоро усвідомив неспроможність цієї позиції й утримувався від публікацій, доки не придумав *методологічний фальсифікаціонізм*. Це була абсолютно нова ідея у філософії науки, і висунув її саме Поппер, який запропонував її як розв’язок проблем, з якими не міг справитися догматичний фальсифікаціонізм. Насправді, центральною проблемою філософії Поппера є суперечність між положеннями про те, що наука критична і водночас схильна до помилок. Хоча Поппер пропонував і послідовне формулювання, і критику догматичного фальсифікаціонізму, він так і не зробив чіткого розмежування між наївним і витонченим фальсифікаціонізмом.

В одній зі своїх колишніх статей¹² я запропонував розрізнити три періоди в діяльності Поппера: *Поппер₀*, *Поппер₁* і *Поппер₂*. Поппер₀ – догматичний фальсифікаціоніст, котрий не опублікував ні слова: він був вигаданий і “розкритикований” спочатку Айером, а далі й іншими.¹³ У цій статті я сподіваюся остаточно прогнати цю примару. Поппер₁ – наївний фальсифікаціоніст, Поппер₂ – витончений фальсифікаціоніст. *Реальний* Поппер розвивався від догматичного до наївного методологічного фальсифікаціонізму в 1920-х роках, він дійшов “правил ухвалення” *витонченого фальсифікаціонізму* в 50-х. Цей перехід був ознаменований тим, що до первинної вимоги перевірюваності було додано вимогу “незалежної підконтрольності”,¹⁴ а потім і третя вимога про те, щоб деякі з незалежних перевірок приводили до підкріплення.¹⁵ Але реальний Поппер ніколи не відмовлявся від своїх первинних (наївних) правил фальсифікації. Аж до теперішнього часу він вимагає, щоб були “наперед встановлені критерії спростування: потрібно домовитися стосовно того, які спостережувані ситуації, якщо дійсно не спостерігатимуться, означають, що теорія спростована”.¹⁶ Він і зараз трактує “фальсифікацію” як результат дуелі між теорією і спостереженням без *необхідної* участі іншої, кращої теорії. Реальний Поппер ніколи не пояснював у деталях процедуру апеляції, за результатами якої можуть бути усунені деякі “прийняті базисні пропозиції”. Таким чином, реальний Поппер – це Поппер₁ з деякими елементами Поппера₂.

Ідея демаркації між прогресивними і регресивними зсувами проблем, як вона обговорювалася у цій статті, заснована на концепції Поппера; сутнісно ця демаркація майже тождна його відомому критерію демаркації між наукою і метафізикою.¹⁷ Причому Поппер спочатку мав на увазі тільки *теоретичний* аспект проблемних зсувів, що знайшло вираження в розділі 20 [36] і наступній розробці в [38].¹⁸ У подальшому він додав до цього обговорення емпіричного аспекту ([40]).¹⁹ Проте заборона, накладена Поппером на “конвенціоналістські прийоми” в одних аспектах дуже сувора, в інших – занадто слабка. Він занадто *строгий*, оскільки, згідно з Поппером, новий варіант прогресивної програми *ніколи* не приймає зменшувальний емпіричний зміст маневру, спеціально для поглинання аномалії; у такому варіанті *неможливі* констатації на зразок наступної. “Всі тіла підкоряються законам Ньютона, за винятком сімнадцяти аномальних випадків”. Але оскільки непояснених аномалій завжди скільки завгодно, я допускаю такі формулювання: *пояснення є кроком уперед (тобто є “науковим”)*, якщо, принаймні, воно пояснює *деякі колишні* аномалії, які не одержали “наукового” пояснення раніше. Якщо аномалії вважаються справжніми (хоча і не обов’язково невідкладними) проблемами, не так уже важливо, чи надаємо ми їм драматичного значення “спростувань”, або знижуємо його до рівня “винятків”, *у такому разі* відмінність є суто лінгвістична. Такий рівень терпимості до хитрувань *ad hoc* дозволяє просуватися вперед навіть на суперечливих підставах. Проблемні зсуви можуть бути прогресивними, не дивлячись на суперечності.²⁰ Проте заборона, що накладається Поппером на маневри, що зменшують емпіричний зміст, також надто слабка: з її допомогою неможливо, приміром, вирішити “парадокс приєднання”, або виключити хитрування *ad hoc*. Від них можна позбутися, тільки зажадавши, щоб *допоміжні гіпотези формувалися відповідно до позитивної евристики справжньої дослідницької програми*. Ця нова вимога підводить нас до проблеми *безперервності в науці*.

Вказана проблема була піднята Поппером і його послідовниками. Коли я запропонував свою теорію зростання, засновану на ідеї суперницьких дослідницьких програм, я знову таки слідував попперівській традиції, яку намагався поліпшити. Сам Поппер ще у своїй

“Логіці відкриття” 1934 року підкреслював евристичне значення “впливової метафізики”,²¹ за що деякі члени Віденського гуртка називали його захисником шкідливої філософії.²² Коли його інтерес до ролі метафізики ожив у 50-х роках, він написав дуже цікавий “Метафізичний епілог” до своєї післямови під назвою “Двадцять років після” до “Логіки наукового дослідження” (у гранках з 1957 року).²³ Але Поппер пов’язував завзятість у боротьбі за виживання теорії не з *методологічною неспростовністю*, а швидше із *формальною*. Під “метафізикою” він мав на увазі формально визначувані пропозиції з кванторами “все” або “деякі” чи суто екзистенційні пропозиції. Жодна базисна пропозиція не могла суперечити їм через їх логічну форму. Скажімо, вислів “Для всіх металів існує розчинник” у цьому значенні було б “метафізичним”, тоді як теорія Ньютона, узятя сама собою, такою не була би.²⁴ У 50-х роках Поппер також підняв проблему, як критикувати метафізичні теорії, і запропонував їй вирішення.²⁵ Агассі і Воткінс опублікували декілька цікавих статей про роль такої “метафізики” в науці, у яких пов’язували її з безперервністю наукового прогресу.²⁶ Мій аналіз відрізняється від них тим, що, по-перше, я йду набагато далі у стираних відмінностей між “наукою” і “метафізикою”, значення яких термінологічно надані Поппером; я навіть утримуюся від вживання терміна “метафізичний”. Я кажу тільки про наукові дослідницькі програми, тверде ядро яких постає як неспростовне, але не обов’язкове за формальними, а, можливо, і за методологічними причинами, що не мають відношення до логічної форми; по-друге, різко відділяючи *deskриптивну проблему* історико-психологічної ролі метафізики від *нормативної проблеми* розрізнення прогресивних і регресивних дослідницьких програм, я намагаюся просунути рішення останньої набагато далі, ніж це зроблено ними.

На завершення, я хотів би розглянути “тезу Дюгема–Куайна” і його ставлення до фальсифікаціонізму.

Згідно з вихідною тезою, при достатній уяві будь-яка теорія (чи витікає вона з окремого висловлювання, чи є кон’юнкцією з багатьох) завжди може бути врятована від “спростування”, якщо провести відповідну підгонку, маніпулюючи фоновим (background) знанням, з яким пов’язана ця теорія. За словами Куайна, “будь-яка пропозиція може зберегти

свою істинність, якщо піти на рішучу переробку тієї системи, у якій ця пропозиція фігурує. І навпаки, з тієї ж причини жодна пропозиція не наділена імунітетом від його можливої переоцінки”.²⁷ Куайн йде далі і дає зрозуміти, що під “системою” тут можна мати на увазі всю “цілісність науки”. “Із затиєм досвіду можна справитися, якщо вдатися до якої-небудь з багатьох можливих переоцінок певного із фрагментів цілісної системи, [не виключаючи імовірної переоцінки найупертішого досвіду]”.²⁸

Ця теза допускає подвійну інтерпретацію. *Слабка інтерпретація* виражає тільки ту думку, що неможливо пряме попадання експерименту у вузько визначену теоретичну мішень, і, крім того, можлива скільки завгодно велика різноманітність шляхів, за якими розвивається наука. Назване вражає лише догматичний, але не методологічний фальсифікаціонізм, адже заперечується тільки можливість *спростування* якого-небудь ізольованого фрагмента теоретичної системи.

При *сильній інтерпретації* теза Дюгема–Куайна виключає яке б то не було правило раціонального вибору з теоретичних альтернатив; у цьому розумінні вона суперечить усім видам методологічного фальсифікаціонізму. Ця відмінність не була чітко проведена, хоча саме вона має життєве значення для методології. Дюгем, мабуть, дотримувався тільки слабкої інтерпретації: у теоретичному виборі він бачив дію людської “проникливості”; правильний вибір завжди потрібен для того, щоб наблизитися до “природного порядку речей”.²⁹ Зі свого боку, Куайн, продовжуючи традиції американського прагматизму Джемса і Люїса, усе ж більше обстоює позицію, близьку до сильної інтерпретації.³⁰

Розглянемо докладніше слабку інтерпретацію тези Дюгема–Куайна. Нехай деяка “пропозиція спостереження” O виявляє “упертий досвід”, що суперечить кон’юнкції теоретичних (і “спостережуваних”) пропозицій $h_1, h_2, \dots, h_n, J_1, J_2, \dots, J_n$, де h_1 – теорія, а J_1 – відповідна гранична умова. Якщо запустити “дедуктивний механізм”, можна сказати, що з указаної кон’юнкції логічно слідує O ; проте спостерігається O_1 , з чого слідує не- O . Допустимо до того ж, що всі засновки незалежні і все одно необхідні для виведення O .

У такому разі можна відновити несуперечність, змінюючи *будь-яку* з пропозицій, умонтованих у наш “дедуктивний механізм”. На-

приклад, нехай h_1 – речення “Завжди, коли до нитки підвішується вантаж, що перевищує межу розтяжності цієї нитки, вона розривається”; h_2 – “вага, рівна межі розтягнення даної нитки – 1 ф.”, h_3 – “вага вантажу, підвішеного до цієї нитки – 2 ф.”. Нарешті, нехай O – пропозиція “Сталева гиря у 2 фунти підвішена на нитці там-то і тоді-то, і при цьому нитка не розірвалася”. Постає суперечність можна розв’язати різними способами.

Приведемо декілька прикладів. (1) Ми відкидаємо h_1 ; вираз “підвішується вантаж” замінюємо висловом “докладається сила”; вводимо нову граничну умову – на стелі лабораторії, де проводиться випробування, прикріплений прихований від безпосереднього спостереження магніт (або яке-небудь інше джерело, можливо, навіть невідомої нам сили). (2) Ми відкидаємо h_2 ; передбачається, що оскільки межа розтяжності нитки залежить від її вогкості, а вона зволожена, то межа її розтягнення = 2 ф. (3) Ми відкидаємо h_3 ; підвішена гиря насправді важить тільки один фунт, але її зважили на зіпсованих терезах. (4) Ми відкидаємо O ; хоча у цій пропозиції зафіксований факт, розриву насправді не було, річ у тому, що даний факт зафіксований професором, відомим своїми буржуазно ліберальними поглядами, а його асистенти, котрі сповідують революційну ідеологію, звикли тлумачити все, що скаже цей професор, “з точністю до навпаки”: якщо факт підтверджується, то вони *бачать*, що він спростовується. (5) Ми відкидаємо h_3 ; дана нитка – не просто нитка, а “супернитка”, і “супернитки” взагалі не рвуться.³¹ І так можна продовжувати до безкінечності. Поки, звісно, вистачає уяви: справді можна замінити будь-який із засновків, *умонтований у “дедуктивний механізм”*, вносячи зміни у по-різному *видалені від нього* частини нашого знання і, таким чином, відновлюючи несуперечність.

Чи можна з цього цілком банального спостереження вивести загальну формулу “*всяка перевірка кидає виклик усій цілісності нашого знання*”? А чому би й ні? Опір цій “холістській догмі щодо “глобального” характеру всіх перевірок”³² з боку деяких фальсифікаціоністів викликаний просто семантичним змішуванням двох різних понять “перевірки” (або “виклику”) впертого експериментального результату, що має місце в нашому знанні.

Попперівська інтерпретація “перевірки” (або “виклику”) полягає у тому, що даний

результат **O** суперечить (“кидає виклик”) кінцевій, добре визначеній кон’юнкції засновків **T: O&T** не може бути істинною. Але з цим не сперечатиметься жоден прибічник тези Дюгема–Куайна.

Куайнівська інтерпретація “перевірки” (або “виклику”) полягає у тому, що заміщення **O&T** може бути викликане деякою зміною і зовні **O** і **T**. Наслідок з **O&T** може суперечити деякому положенню **H** з якої-небудь видаленої частини нашого знання. Проте ніякий поперіанець не стане цього заперечувати.

Змішування цих двох понять перевірки приводить до деяких непорозумінь і логічних прорахунків. Дехто, інтуїтивно відчуваючи, що міркування за правилом *modus tollens*, витікаючи із спростування, можуть відноситися до вельми неявних засновків із цілісності нашого знання, звідси помилково висновують, що обмеження *ceteris paribus* – це теза, *кон’юнктивно* поєднана із цілком очевидними засновками. Але “удар” може завдатися не міркуванням за *modus tollens*, а бути наслідком послідовного заміщення початкового “дедуктивного механізму”.³³

Таким чином, “слабка теза Куайна” утримується тривіальним міркуванням. Але “сильна теза Куайна” викликає протест і наївного, і витонченого фальсифікаціоніста.

Наївний фальсифікаціоніст наполягає на тому, що із суперечливої безлічі наукових висловів можна спочатку виділити (1) перевірювану теорію (вона гратиме роль *горіха*), потім (2) прийняту базисну пропозицію (*молоток*), усе інше вважатиметься безперечним фоновим знанням (*ковадло*). Справа буде зроблена, якщо буде запропонований метод “загартування” для молотка і ковадла, щоб з їх допомогою можна було розколоти горіх, здійснюючи тим самим “негативний вирішальний експеримент”. Але наївне “вгадування” у цій системі дуже довільне, щоб забезпечити яке-небудь серйозне загартування. (Грюнбаум, зі свого боку, вдаючись до допомоги теореми Бейеса, намагається показати, що принаймні “молоток” і “ковадло” мають високі ступені вірогідності, засновані на досвіді, і отже “загартовані” достатньо, щоб їх використовувати для розколювання горіхів).³⁴

Витончений фальсифікаціоніст допускає, що *будь-яка* частина наукового знання може бути замінена, *але* тільки за умови, що це буде “прогресивна” заміна, щоб у її результаті могли бути передбачені нові факти. За такої

раціональної реконструкції “негативні вирішальні експерименти” не відіграють ніякої ролі. Він не бачить нічого поганого у тому, що якась група блискучих дослідників змовляється зробити все можливе, щоб зберегти свою улюблену дослідницьку програму (“концептуальний каркас”, якщо завгодно) з її священним твердим ядром. Допоки геній та успіх дозволяють їм розвивати свою програму “*прогресивно*”, поки зберігається її тверде ядро, вони мають право робити це. Але якщо той же геній бачить потребу в *заміні* (“прогресивній”), навіть найбезперечнішої і підкріпленої теорії, до якої він охолов із філософських, естетичних чи особистісних підстав – доброго йому успіху! Якщо дві команди, котрі розробляють конкуруючі дослідницькі програми змагаються між собою, то швидше за все переможе та, яка знайде більш творчий талант, переможе – якщо Бог не покарає її повною відсутністю емпіричного успіху. Шлях, яким іде наука перш за все визначається творчою уявою людини, а не універсумом фактів, що оточує її. Творча уява, ймовірно, здатна знайти нові підсилювальні дані навіть для “найабсурдніших” програм, якщо пошук ведеться з достатньою ретельністю.³⁵ Цей пошук *нових підтверджувальних даних* – цілком природне явище. Вчені висувають фантастичні ідеї і вирушають у вибіркоче полювання за новими фактами, що відповідають їхній творчій уяві. Це можна б було назвати процесом, у якому “наука створює свій власний світ” (якщо пам’ятати, що слово “створює” тут має особливий, спонукаючий до роздумів зміст). Неперевершена плеяда учених, одержуючи фінансову підтримку квітучого суспільства для проведення добре продуманих експериментальних перевірок, здатна мати великі успіхи у просуванні вперед навіть найфантастичнішої програми або, навпаки, скинути будь-кого, навіть, здавалося б, найміцнішу цитадель “загальнонавчального знання”.

Тут догматичний фальсифікаціоніст із жорсткістю здіймає руки до неба. Перед ним виникає примара інструменталізму в душі кардинала Белларміно, що виходить з-під надгробка, під яким він був, здавалося, навіки уможовнений досягненнями ньютонівської “доказово обґрунтованої науки”. На голову витонченого фальсифікаціоніста падають звинувачення в тому, що він, мовляв, створює прокрустові матриці, у які намагається втулити факти. Це може навіть зображатися як відродження хибного

іраціоналістичного альянсу між грубим прагматизмом Джемса і волюнтаризмом Бергсона, колись тріумфально переможеного Расселом і Стеббінгом.³⁶ Насправді витончений фальсифікаціонізм поєднує в собі “інструменталізм” (або “конвенціоналізм”) із суворою емпіричною вимогою, якої не схвалили б ні середньовічні “рятувальники явищ”, на кшталт Белларміно, ні прагматисти, на взірць Куайна, ані бергсоніанці, на зразок Леруа: ця вимога Лейбніца–Вевелла–Поппера, згідно з якою добре продумане створення матриць має відбуватися набагато швидше, ніж реєстрація фактів, що повинні бути поміщені в ці матриці. Поки ця вимога виконується, то не має значення, чи підкреслюється “інструментальний” аспект породжуваних уявою дослідницьких програм для виявлення нових фактів і надійних прогнозів, чи підкреслюється передбачуване зростання попперівської “правдоподібності; (“verissimilitude”), тобто з’ясованої відмінності між істинним і помилковим змістом якої-небудь із низки наявних теоретичних версій”.³⁷ Відтак витончений фальсифікаціонізм поєднує те найкраще, що є і у волюнтаризмі, і в реалістичних концепціях стосовно зростання наукового знання.

Витончений фальсифікаціоніст не приймає сторону ні Галілея, ані кардинала Белларміно. Він не з Галілеєм, бо стверджує, що наші фундаментальні теорії, якими б вони не були, все ж можуть бути абсурдом і не мають ніякої достовірності для божественного розуму; але він і не з Белларміно, якщо тільки кардинал не погодиться, що наукові теорії все ж таки можуть, врешті-решт, вести до збільшення істинних і зменшення помилкових наслідків і, вочевидь у цьому суто спеціальному значенні, збільшуватимуть свою “правдоподібність”.³⁸

Примітки автора

¹ Найвизначнішим прихильником ідеалу “вірогідної істини” у наш час є Р. Карнап. Критичний аналіз цієї концепції та її історичних передумов див. у моїй роботі [25].

² Основними прихильниками ідеалу “істини як угоди” є М. Полані і Т. Кун. Критичний аналіз див.: [33], [34] і [29].

³ З перших сторінок своєї книги [21] Т. Кун виступає проти “кумулятивної” концепції зростання науки. Але своїм антикумулятивізмом він зобов’язаний перш за все А. Койре, а не К. Попперу. А. Койре показав, що позитивізм – погана методологія для істориків науки; скажімо, історичний розвиток фізики не можна

зрозуміти поза контекстом, створюваним чергуванням “метафізичних” дослідницьких програм. Тому зміни наукового знання пов’язані із масштабними катаклізмами метафізичних революцій. Т. Кун прийняв цю естафету в Барта і Койре; його книга здобула таку широку популярність, зокрема, завдяки його влучній і невідпірній критиці на адресу джастифікаціоністської історіографії, що стало сенсацією в колі рядових учених та істориків науки, до яких естафета ідей Барта, Койре (або Поппера) ще не дійшла. Проте, на жаль, ідеї Куна не позбавлені авторитаристських та іраціоналістських обертонів.

⁴ [53, с. 231].

⁵ Див.: [22]; ця позиція фактично висвітлена і в [21].

⁶ Між іншим, так само як колись дехто з раних екс-джастифікаціоністів очолив хвилю скептичного іраціоналізму, тепер окремі екс-фальсифікаціоністи виявилися на гребені нової хвилі того ж скептичного іраціоналізму та анархізму. Кращим прикладом тут є робота Фойєрабенда [11].

⁷ Дійсно, як я вже говорив, моє поняття “дослідницької програми” може розумітися як реконструкція, але у стилі об’єктивного “третього світу”, кунівського соціально-психологічного поняття про парадигму: тому кунівське “гештальт-перемикання” може відбуватися без зняття попперівських окулярів.

(Я тут не торкаюся тези Куна і Фойєрабенда про те, що теорії не можуть елімінуватися за об’єктивними підставами тому, що поглинуті суперництвом теорії “неспівмірні”, а відтак не можуть ні конкурувати одна з іншою, ані порівнюватися за емпіричним змістом. Проте ми можемо зробити їх, за допомогою словника, опонентними, а їх зміст – порівняльним. Якщо ми бажаємо елімінувати програму, то нам потрібні якісь методологічні критерії. Така критерійна детерміація є стрижнем методологічного фальсифікаціонізму; наприклад, ніякий результат статистичної вибірки не суперечитиме статистичній теорії, поки ми не зробимо його таким, що суперечить їй, спираючись на правила відкидання Поппера.)

⁸ Те, що економісти та інші суспільствознавці із недовірям ставляться до попперівської методології, частково пояснюється руйнівною дією найвного фальсифікаціонізму на новотворені дослідницькі програми.

⁹ Перший світ – матеріальних об’єктів, другий – світ свідомості, третій – світ висловів, істин, критеріїв, тобто світ об’єктивного знання. Найважливіші сучасні роботи, у яких проводиться це розрізнення: [44], [43], див. також вражаючу програму Тулміна у його [50]. Зауважимо, що багато положень Поппера з [41] і навіть із [42] нагадують опис психологічної відмінності між Критичним Розумом та Індуктивним Розумом. Проте психологічна термінологія Поппера значною мірою може бути переінтерпретована у термінах третього світу: див. [34].

¹⁰ Фактично дослідницька програма Поппера виходить за межі науки. Поняття “прогресивного” і “регресивного” зсуву проблем, ідея розмноження теорій можуть бути екстрапольовані на будь-який вид раціональної дискусії і, таким чином, стати інструментом загальної теорії критики; див. мої роботи [27], [28] і [29]. (Мою книгу [24] можна розглядати як розповідь про

не-емпіричну прогресивну дослідницьку програму; [25] містить розповідь про не-емпіричну регресивну програму індуктивної логіки.)

¹¹ Дійсний стан думок, переконань і т. ін. належать до другого світу; стан нормального мислення знаходяться в комірчині десь між другим і третім. Дослідження того, що відбувається у головах учених має стосунок до компетенції психології; дослідження того, що відбувається в “нормальних” (або “здорових”) головах учених, належить до царини психологічної філософії науки. Є два види останньої: згідно з першою, ніякої філософії науки бути не може, окрім психології індивідуального вченого, згідно з другою, існує психологія “наукового”, “ідеального” або “нормального” мислення, що перетворює філософію науки у психологію цього ідеального мислення, додатково пропонує щось на зразок психотерапії, яка дозволяє перетворювати чиесь мислення в ідеальне. Я детально розглядаю цей другий вид психологізму в [29]. Т. Кун, здається, не бачить цієї відмінності.

¹² Див. [26].

¹³ Айер, здається, був першим, хто приписав догматичний фальсифікаціонізм Попперу. (Айеру також належить міф, за яким попперівська “визначена спростовність” є критерієм не тільки емпіричного характеру висловів, але й їх усвідомленості; див. [3], розділ. 1, с. 38, 2-е вид.). Навіть сьогодні багато філософів (див. [18] або [35]) звертають свою критику на опудало Поппера, Мідовера [31] назвав догматичний фальсифікаціонізм “однією з найсильніших ідей” попперівської методології. Нагель у рецензії на книгу Мідовера критикував її автора за те, що той надто покладається на твердження Поппера [35, с. 70]. Своєю критикою Нагель намагається переконати Мідовера в тому, що “фальсифікація не володіє імунітетом від людських помилок” (див. [30, с. 54]). Але і Нагель, і Мідовера погано прочитали Поппера: у його “Логіці відкриття” подана найсильніша критика догматичного фальсифікаціонізму.

Помилка Мідовера простима: на блискучих учених, чий теоретичні здібності страждали від тиранії індуктивістської логіки відкриття, фальсифікаціонізм, навіть у його догматичній формі, повинен був справити приголомшливе враження дарувати свободу. (Крім Мідовера, інший нобелівський лауреат, Екклз під впливом Поппера змінив своє спочатку скептичне ставлення до сміливих фальсифікованих абстракцій; див. [10, с. 274–275].

¹⁴ [39].

¹⁵ [41, с. 242 і далі; рос. пер., с. 365].

¹⁶ [42, с. 38; рос. пер., с. 247].

¹⁷ Якщо у читача виникнуть сумніви стосовно правильності мого трактування критерію демаркації Поппера, йому варто перечитати відповідні розділи [41], користуючись при цьому зауваженнями Масгрейв [32]. Остання робота спрямована проти Барглі, який [4]), помилково приписав Попперу критерій демаркації наївного фальсифікаціонізму.

¹⁸ У [37] Поппер головним чином виступав проти прийомів ad hoc, що протягуються потайки. Поппер (точніше, Поппер,) вимагає, щоб задум потенційно негативного експерименту був унаслідок разом з

теорією, головню з тим щоб покірливо підкорятися вироку експериментаторів. З цього виходить, що конвенціоналістські хитрування, які вже після такого вироку дозволяють висхідній теорії викрутитися заднім числом й ухилитися від його виконання, повинні бути знехтувані *eo ipso* (через це. – лат.). Але якщо ми допускаємо спростування, а потім перерформуємо теорії за допомогою прийомів ad hoc, то спроможні припустити її вже як “нову” теорію; і якщо вона піддається перевірці, то Поппер, приймає її для того, щоб піддати новій критиці: “Щоразу, коли виявляється, що деяка система була врятована за допомогою конвенціоналістського прийому, ми повинні знову перевірити її і відкинути, якщо цього вимагають обставини ([41, розділ 20]; рос. пер., с. 110).

¹⁹ Докладніше див. [23], особливо с. 388–390.

²⁰ Таку терпимість рідко можна зустріти (якщо взагалі можна виявити) у підручниках із методів науки.

²¹ Див., наприклад, [41, кінець розділу 4; рос. пер., с. 60]; див. також [45, с. 93]. Пригадаємо, що таке значення метафізики заперечувалося Контгом і Дюгемом. Серед тих, хто більше інших зробив для того, щоб повернути назад анти-метафізичну течію у філософії та історії науки, треба назвати Барта, Поппера і Койре.

²² Карнап і Гемпель у своїй рецензії на цю книгу намагалися захистити Поппера від цих звинувачень (див. [7] і [16]). Гемпель писав: “Поппер занадто підкреслює деякі сторони своєї концепції, що зближують його з деякими зорієнтованими на метафізику мислителями. Сподіватимемося, що ця винятково цінна робота зрозуміється правильно і в ній не побачать нову, можливо навіть, логічно коректну метафізику”.

²³ Уривок із цієї післямови заслуговує того, щоб його тут процитувати: “Атомізм – це прекрасний приклад метафізичної теорії, що не піддається перевірці, чий вплив на науку перевершував дію багатьох перевірюваних теорій... Найостаннішою і найзначнішою досі була програма Фарадея, Максвелла, Ейнштейна, де Бройля і Шредингера, яка розглядала світ... у термінах безперервних полів... Кожна з цих метафізичних теорій функціонувала як програма для науки задовго до того, як стати підконтрольною теорією. Вона вказувала напрямки, у якому слід шукати задовільні науково-теоретичні пояснення, й уможливила те, що можна назвати оцінкою глибини теорії. У біології, принаймні протягом деякого часу, подібну роль відігравали теорія еволюції, клітинна теорія і теорія бактеріальної інфекції. У психології можна назвати як метафізичні дослідницькі програми сенсуалізм, атомізм (тобто така теорія, згідно з якою досвід утворюється з далі не розкладних елементів, наприклад, чуттєвих даних) і психоаналіз. Навіть суто екзистенційні думки іноді наводили на міркування і виявлялися плідними в історії науки, навіть якщо не ставали її частиною. Насправді, мало яка теорія зробила такий вплив на розвиток науки, як одна із власне метафізичних теорій, відповідно до якої “існує речовина, здатна перетворити неблагородні метали на золото (тобто “філософський камінь”); хоча ця теорія була неспростовною, ніколи не підтвердженою, і зараз у неї ніхто не вірить”.

²⁴ Див., зокрема [37], розділ 66: у виданні 1959 року. Поппер додав роз’яснювальну примітку, щоб підкрес-

лити: в *метафізичних* пропозиціях кванторів квантор існування повинен інтерпретуватися як “необмеженість”; але це, звичайно, було вже цілком роз’яснено в 15-му розділі первинного видання; див. *рос. пер.*, с. 93–96).

²⁵ Див. [42, с. 198–199; див. *рос. пер.*, с. 248]; перша публікація цього фрагмента була здійснена в 1958 р.

²⁶ Див. [52], [53], [1], [2].

²⁷ [46, розділ 11].

²⁸ Там само; зауваження у квадратних дужках моє.

²⁹ Як вважав Дюгем, сам по собі експеримент ніколи не може засудити окрему теорію (таку як тверде ядро дослідницької програми; щоб ухвалити “вирок” потрібен ще й “здоровий глузд”, “проникливість” і дійсно хороший метафізичний інстинкт, котрий допомагає відшукати шлях уперед, точніше сказати, *шлях до* “деякого надзвичайно чудового порядку” (див. завершальні фрази його “Додатку” до 2-го видання [9]).

³⁰ Куайн говорить про пропозиції, розташовані на “різних відстанях від плотської периферії” й отже більшою чи меншою мірою схильних до змін. Але що таке “сенсорна периферія” і як міряти відстань до неї – визначити дуже важко. За Куайном, “ті міркування, за якими людина може відмовитися від успадкованого нею наукового знання аби догодити мимовільним плотським уявленням, тією мірою, якою вони раціональні, є прагматичними” [46]. Але прагматизм для Куайна, як і для Джемса або Леруа, – це лише відчуття психологічного комфорту; мені здається ірраціональним називати це “раціональністю”.

³¹ Про “захист понять шляхом їх звуження” і “спросування шляхом їх розширення” див. [24].

³² [42, розділ 10; *рос. пер.*, с. 362].

³³ Типові приклади такого змішування – нерозумна критика, котрою покривають Поппера Кенфілд і Лерер [6]. Штегмюллер, йдучи за ними, потрапив у логічну трясовину [49, с. 7]. Коффа вносить ясність у це питання [8]. На жаль, у цій статті я іноді висловлювався неточно, що дозволяє побачити в обмеженні *ceteris paribus* незалежного засновку перевірюваної теорії. На цей легко зліквідовуваний недолік мені вказав К. Хаусон.

³⁴ Грюнбаум спочатку займав позицію, близьку до догматичного фальсифікаціонізму, коли, досліджуючи вельми повчальні приклади з історії фізичної геометрії, доходив висновку, що *можна* визначити помилковість деяких наукових гіпотез (див. [13] і [14]). Потім він змінив свою позицію [12] й у відповідь на критику М. Хессе [17] та інших авторів визначив її так: “Принаймні іноді ми можемо визначити помилковість гіпотези, які б наміри і цілі не стояли за нею, хоча ця фальсифікація не виключає можливості її подальшої реабілітації” [15, с. 1092].

³⁵ Типовим прикладом може слугувати ньютонівський принцип гравітаційної взаємодії, за яким тіла на величезних відстанях миттєво відчувають тяжіння одне до одного. Гюйгенс називав цю ідею “абсурдною”, Лейбніц – “окультною”, і найвидатніші вчені сторіччя “вражалися, як він [Ньютон] міг зважитися на таку величезну кількість досліджень і найважчих обчислень, що не мали іншого підґрунтя, окрім самого цього прин-

ципу” (див. [19, с. 117–118]). Я вже говорив, що невірно відносити теоретичний прогрес винятково на вівтар переваг теоретиків, а емпіричний – вважати просто справою везіння. Чим *більшою* уявою володіє теоретик, тим з більшою вірогідністю його теоретична програма досягне хоча б *якого-небудь* емпіричного успіху (див. [25, с. 387–390]).

³⁶ Див. [47], [48] і [5]. Джастіфікаціоніст Рассел зневажає конвенціоналізм: “Коли підноситься воля, падає знання. У цьому й полягає найзначніша зміна в характері філософії нашого століття. Вона була підготовлена Руссо і Кантом...” ([8, с. 787]). Поппер, звичайно ж, багато що почерпнув і в Канта, і у Бергсона (див. [37, розділи 2 і 4]).

³⁷ Про поняття “правдоподібність” див. ([42, розділ 10]), а також наступна примітка; про зміст поняття “надійність” (trustworthiness) див. [25, с. 390–405] і [27].
³⁸ “Правдоподібність” має два різні змісти, які не варто змішувати. По-перше, він, цей термін, може розумітися як “схожість з істиною” (truthlikeness); у цьому випадку, я вважаю, що всі наукові теорії коли-небудь створені людським розумом рівною мірою є “несхожими на істину” (unverisimilar) і можуть бути названі “окультними”. По-друге, він може означати квазітеоретичну розмірну відмінність між кількістю істинних і помилкових наслідків теорії, себто відмінність, яку ми ніколи не зможемо точно визначити, але про яку здатні робити припущення. Поппер використовує термін “правдоподібність” саме у цьому спеціальному значенні [42, розділ 10]. Але коли він стверджує, що це друге значення тісно пов’язане з першим, то це веде до помилок і непорозумінь. У первинному “до-попперівському” значенні термін “правдоподібність” міг означати лише інтуїтивно помітну “схожість на істину”, або наївний прототип попперівського емпіричного уявлення про правдоподібність. Цікавими є наведені Поппером вижимки, які вказують на доречність другого значення, але не першого (див. [42, с. 399; *рос. пер.*, с. 351]). Белларміно, ймовірно, міг би погодитися з тим, що теорія Коперника мала високий ступінь “правдоподібності” у попперовському спеціальному значенні, але не з тим, що вона була “правдоподібна” у першому, інтуїтивному, розумінні. Більшість “інструменталістів” є “реалістами” у тому сенсі, що згодні із зростанням “правдоподібності” теорій у попперовському значенні; але вони ж не є “реалістами”, якщо під реалізмом розуміти упевненість у тому, що, скажімо, польова концепція Ейнштейна *інтуїтивно* ближча до Задуму Всесвіту, ніж концепція ньютонівської взаємодії тіл на відстані. Тому метою науки може бути зростання “правдоподібності” у попперовському значенні, але без обов’язкового зростання класичної правдоподібності. Остання ідея, як говорив сам Поппер, на відміну від першої, “небезпечно невизначена і метафізична” ([42, с. 231; *рос. пер.*, с. 35]).

Попперівська “емпірична правдоподібність” у певному розумінні реабілітує ідею кумулятивного зростання в науці. Але рушійною силою останнього у розрізі “емпіричної правдоподібності” є здатний революціонізувати конфлікт із “інтуїтивною правдоподібністю”.

Коли Поппер працював над своєю статтею “Істина, раціональність і зростання знання”, у мене було нелегке

відчуття стосовно його ототожнення цих двох понять правдоподібності. І було так, що я запитав його: “Чи можемо ми реально говорити про те, що одна теорія краще відповідає дійсності, ніж інша? Чи існують ступені істинності? Чи не є небезпечною помилка висловлюватися так, ніби істина, у значенні Тарського, розташовувалася десь у якомусь метричному, або хоча б у топологічному просторі, і тому був би сенс міркувати про дві теорії, – скажемо, про попередню теорію t_1 і подальшу теорію t_2 ; і далі що t_2 витісняє t_1 чи виявляє собою більший прогрес, ніж t_1 , оскільки вона ближче підходить до істини, ніж t_2 ?” (див. [41, с. 232; рос. пер., с. 350–351]). Поппер відкинув мої побоювання. Він відчував, і був правий, що запропонував дуже важливу нову ідею. Але він помилявся, вважаючи, що його нова спеціальна концепція “правдоподібності” повністю поглинає проблеми, пов’язані із старою інтуїтивною “правдоподібністю”. Кун говорить: “Якщо ми вважаємо, що, наприклад, польова теорія “ближче підходить до істини”, ніж стара теорія речовини і сили, то це означало б, за серйозного відношення до слів, що останні засновки природи більше схожі на поля, ніж на речовину і сили” [20, с. 265]. Кун має рацію, за винятком того, що здебільшого відношення до слів не буває “серйозним”. Я сподіваюся, що ця примітка слугуватиме проясненню обговорюваної проблеми.

1. Agassi J. The Confusion between Physics and Metaphysics in the Standard Histories of Sciences // Proceedings of the 10th Intern. Congress of the History of Science. 1964. – Vol. 1. – P. 231–238.

2. Agassi J. Scientific Problems and their Roots in Metaphysics // The Critical Approach to Science and Philosophy, ed. by M. Bunge, 1964. – P. 189–211.

3. Ayer A. Language, Truth and Logic, 1936 (2 ed. – 1946).

4. Bartley W. Theories of Demarcation between Science and Metaphysics // Problems in the Philosophy of Science, ed. by Lakatos and Musgrave. 1968. – P. 40–64.

5. Bohr N. Chemistry and the Quantum Theory of Atomic Constitution // Journal of the Chem. Society, 1932, vol. 1, pp. 349–384 [рос. пер.: Бор Н. Химия и квантовая теория строения атома // Избр. научн., труды, т. II. – М., 1970. – С. 75–110].

6. Canfield, Lehrer K. A Note on Prediction and Deduction // Philosophy of Science. – 1961. – Vol. 28. – P. 204–208.

7. Carnap R. Review of Popper’s “Logik der Forschung” // Erkenntnis. – 1935. – Vol. 5. – P. 290–294.

8. Coffa. Deductive Prediction // Philosophy of Science. – 1968. – Vol. 35. – P. 279–283.

9. Duhem P. La Theorie Physique, Son Objet et Sa Structure, 1905 [рос. пер.: Дюгем П. Физическая теория, ее цель и строение. – СПб., 1910].

10. Eccles L.C. The Neurophysiological Basis of Experience // The Critical Approach to Science and Philosophy, ed. by M. Bunge, 1964.

11. Feyerabend P. Against Method // Minnesota Studies for the Phil of Science. – 1970. – Vol. 4 [рос. пер.: Фейерабенд П. Избр. труды по методологии науки. – М., 1986. – С. 125–466].

12. Fowler A. Series Lines in Spark Spectra // Proceed of the Royal Society of London (A). – 1914. – Vol. 20. – P. 426–430.

13. Grunbaum A. Law and Convention in Physical Theory // Current Issues in the Philosophy of Science. – 1961. – P. 40–155.

14. Grunbaum A. The Duhemian Argument // Philosophy of Science. – 1960. – Vol. 11. – P. 75–87.

15. Grunbaum A. Can We Ascertain the Falsity of a Scientific Hypothesis? // Studium Generale. – 1969. – P. 1061–1093.

16. Hempel C. Review of Popper’s “Logik der Forschung” // Deutsche Literaturzeitung. – 1937. – P. 309–314.

17. Hesse M. Review of Grunbaum’s “The Falsifiability of a Component of a Theoretical System” // The British J for the Phil. of Science. – Vol. 18. – P. 333–335.

18. Jammer M. The Conceptual Development of Quantum Mechanics, 1966 [рос. пер.: Джеммер М. Эволюция понятий квантовой механики. – М., 1985].

19. Juhos B. Ober die empirische Induktion // Studium Generale. – 1966. – Vol. 19. – P. 259–272.

20. Kudar. Der wellenmechanische Charakter des fi-Zerfalls, I–II–III. // Zeitschrift fur Physik. – 1929–1930. – Vol. 57. – P. 257–260; Vol. 60. – P. 168–175, 176–183.

21. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962 [рос. пер.: Кун Т. Структура научных революций. – М., 1975].

22. Kuhn T. Logic of Discovery or Psychology of Research? // Criticism and the Growth of Knowledge. Cabr. – 1970. – P. 1–23.

23. Lakatos I. Infinite Regress and the Foundations of Mathematics // Aristotelian Society Supplementary Volume. – 1962. – Vol. 36. – P. 155–184.

24. Lakatos I. Proofs and Refutations // The British Journal for the Philosophy of Science. – 1963–64. – Vol. 14. – P. 1–25, 120–139, 221–243, 296–342 [рос. пер.: Лакатос И. Доказательства и опровержения. – М., 1967].

25. Lakatos I. Changes in the Problem of Inductive Logic // Lakatos I. (ed.): The Problem of Inductive Logic, 1968. – P. 315–417.

26. Lakatos I. Criticism and the Methodology of Scientific Research Programmes // Proceedings of the Aristotelian Society. – 1968. – Vol. 69. – P. 149–186.

27. Lakatos I. Popper zum Abgrenzungs – und Induktionsproblem // Lenk H. (ed.): Neue Aspekte der Wissenschaftstheorie, 1971.

28. Lakatos I. History of Science and its Rational Reconstructions // Boston Studies in the Philosophy of Science, ed. by R. Cohen, R. Buck. – 1972. – Vol. 8. – P. 174–182 [рос. пер., Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Структура и развитие науки. – М., 1978. – С. 203–269].

29. Lakatos I. The Changing Logic of Scientific Discovery, 1973.

30. Marignac. Commentary on Stas’ Researches on the Mutual Relations of Atomic Weights, 1860 (preprinted in: Prout’s Hypothesis // Alembic Club Reprints. – Vol. 20. – P. 48–58).

31. Medawar. The Art of the Soluble. 1967.

32. Musgrave A. On a Demarcation Dispute // Problems in the Philosophy of Science, ed. by Lakatos I., Musgrave A. – 1968. – P. 78–88.

33. Musgrave A. Impersonal Knowledge. Ph. D. Thesis, University of London, 1969.

34. *Musgrave A.* Review of Ziman's "Public Knowledge: an Essay Concerning the Social Dimensions of Science" // *The Brit. Journal for the Philosophy of Science.* – 1969. – Vol. 20. – P. 92–94.

35. *Nagel E.* What is True and False in Science: Meddow and the Anatomy of Research // *Encounter.* – 1967. – Vol. 29. – №3. – P. 68–70.

36. *Popper K.* Ein Kriterium des empirischen Charakters theoretischer Systeme // *Erkenntnis.* – 1933. – Vol. 3. – P. 426–427 [рос. пер.: Поппер К. Критерий эмпирического характера теоретических систем // *Логика и рост научного знания.* – М., 1983. – С. 236–239].

37. *Popper K.* *Logic der Forschung,* 1934 [розш. англ. вид.: [160].

38. *Popper K.* *The Open Society and its Enemies.* – Vol. I–II, 1945 [рос. пер.: Поппер К. Открытое общество и его враги, т. I–II. – М., 1992].

39. *Popper K.* *The Aim of Science/Ratio,* 1957. – Vol. I. – P. 24–35.

40. *Popper K.* *Philosophy and Physics* // *Atti del XII Congresso Internazionale di Filosofia.* – 1960. – Vol. 2. – P. 363–374.

41. *Popper K.* *The Logic of Scientific Discovery,* 1959 [рос. пер.: Поппер К. Логика научного исследования, гл. I–VII, X // *Логика и рост научного знания.* – М., 1983. – С. 33–235].

42. *Popper K.* *Conjectures and Refutations,* 1963 [русск. перев.: Поппер К. Предположения и опровержения. Рост научного знания. Гл. 1, 3, 10 // *Логика и рост научного знания.* – М., 1983. – С. 240–378].

43. *Popper K.* *Epistemology without a Knowing Subject* // *Proceed, of the Third Intern. Congress for Logic, Methodology and Philosophy of Science, Amsterdam,* 1968. – P. 333–373 [рос. пер.: Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход. Гл. 3. Эпистемология без познающего субъекта // К. Поппер. *Логика и рост научного знания.* – М., 1983. – С. 439–459].

44. *Popper K.* *On the Theory of the Objective Mind* // *Proceedings of the XIV International Congress of Philosophy.* – 1968. – Vol. 1. – P. 25–53.

45. *Popper K.* *Remarks on the Problems of Demarcation and Rationality // Problems in the Philosophy of Science,* ed. by Lakatos I., Musgrave A., 1968. – P. 88–102.

46. *Quine W.* *From a Logical Point of View,* 1953.

47. *Russell B.* *The philosophy of Bergson,* 1914.

48. *Russell B.* *History of Western Philosophy,* 1946 [рос. пер.: Рассел Б. История Западной философии. – М., 1959; гл. XXVII – "Карл Маркс" // *Общественная мысль: исследования и публикации.* – М., 1990. – С. 262–269].

49. *Stegmuller W.* *Explanation, Prediction, Scientific Systematization and Non-Explanatory Information* // *Ratio.* – 1966. – Vol. 8. – P. 1–24.

50. *Toulmin S.* *The Evolutionary Development of Natural Science* // *American Scientists.* – 1967. – Vol. 55. – P. 456–471.

51. *Watkins J.* *Between Analytic and Empirical* // *Philosophy.* – 1957. – Vol. 32. – P. 112–131.

52. *Watkins J.* *Influential and Confirmable Metaphysics* // *Mind.* – 1958. – Vol. 67. – P. 344–365.

53. *Watkins J.* *Hume, Carnap and Popper* // *The Problem of Inductive Logic,* ed. by Lakatos I. – 1968. – P. 271–282.

АНОТАЦІЯ

Лакатос Імре.
Дослідницькі програми Поппера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму.

Рациональному аналізу і полярному оцінюванню підлягають методологічні концепції Карла Поппера і Томаса Куна. Стверджується, що погляди цих двох мислителів ХХ століття сягають засадничих світоглядно-ціннісних координат теоретизування, а їхні дослідницькі програми є опонентськими у витлумаченні закономірностей об'єктивного зростання науки. Водночас обстоюється і збагачується попперівська концептуальна версія *вигонченого фальсифікаціонізму*, в центр якої поставлена вимога конструктивної критики будь-якої дослідницької програми.

Ключові слова: наукове (раціональне) знання, методологічний фальсифікаціонізм, логіка відкриття, наукова революція, дослідницька програма, К. Поппер, Т. Кун, теза Дюгема-Куайна.

АННОТАЦИЯ

Лакатос Имре.

Исследовательские программы Поппера и Куна в фокус фальсификационизма.

Рациональному анализу и полярному оцениванию подлежат методологические концепции Карла Поппера и Томаса Куна. Утверждается, что взгляды этих двух мыслителей ХХ века достигают основополагающих мировоззренческо-ценностных координат теоретизации, а их исследовательские программы являются оппонентскими в истолковании закономерностей объективного роста науки. В то же время отстаивается и обогащается попперовская концептуальная версия *уточенного фальсификационизма*, в центр которой поставлено требование конструктивной критики любой исследовательской программы.

Ключевые слова: научное (рациональное) знание, методологический фальсификационизм, логика открытия, научная революция, исследовательская программа, К. Поппер, Т. Кун, тезис Дюгема-Куайна.

ANNOTATION

Lakatos Imre.

Research Programs of Popper and Kuhn in the Focus of Falsificationalism.

In the article the methodological concepts of Karl Popper and Tomas Kuhn have been rationally analyzed and comprehensively estimated. It has been stated that the views of these philosophers of the XX century reach the basic world-view-valuable coordinates of theorization, and their research programs are opponent in the interpretation of the process of objective growth of science. At the same time the Popper's conceptual version of sophisticated falsificationalism, the heart of which is the demand for constructive critics of any research program, is substantiated and enriched.

Key words: scientific (rational) knowledge, methodological falsificationalism, logic of discovery, scientific revolution, research program, K. Popper, T. Kuhn, thesis of Duham-Quain.

Переклад проф. Анатолія В. ФУРМАНА

Надійшла до редакції 29.10.2013.

ГЕНЕЗА НАУКИ ЯК ГЛОБАЛЬНА ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА: ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВА ПЕРСПЕКТИВА

Анатолій В. ФУРМАН

Copyright © 2013

Актуальність дослідження. Від моменту виникнення *класичної науки* (наприкінці XVII ст.), головно пов'язаного із виходом у світ двох праць Галілео Галілея “Бесіди про дві нові науки” та “Діалог про дві найголовніші системи світу”, що є взірцями застосування *наукового підходу, погляду чи методу* до розв’язання новопосталих проблем, її генеза визначається в подальшому різними формами, серед яких на різних етапах її історичного розвитку пріоритетність надавалася то науковим фактам, то теоріям, то “сміливим” теоретичним гіпотезам (К. Поппер), то новим парадигмам (Т. Кун), то раціональним науково-дослідницьким програмам (І. Лакатош). І цей перелік провідних культурних форм пошуково-дослідної діяльності видається не тільки невичерпним, а й відкритим для подальших винаходів нестримної у дорозі до істини передової людської думки. Так, очевидною є тенденція до міждисциплінарного і навіть міжнаукового ускладнення формозмістової організованості сфери сучасної науки, передусім соціогуманітарної. Яскравими прикладами тут є постання *системомиследяльничної методології* (Г.П. Щедровицький (1929–1994) і його філософська школа), у форматі котрої її лідер і наступники упродовж більше як півстоліття зреалізують принаймні два проекти: а) ситуаційно змінного, спільножиттєвого та безпосередньо індивідуального, плекання-розвитку засобів, методів, способів і форм *методологічного мислення* як нової універсальної форми мисленнєвого зреалізування кращого людського потенціалу, як мислення майбутнього, що оформилося в новий вид і тип миследяльності, в методологічну роботу із її шістьма сутнісними ознаками та в методологічну сферу унікального інтелектуально-рефлексивного практикування, і б) створення *організаційно-діяльничної гри* як специфічної форми уреальнення колектив-

ної роботи (передусім діяльності, мислення, комунікації, розуміння, рефлексії, категоризації) у складних проблемних ситуаціях і водночас як живої практики системомиследяльничного методологування на будь-який – найскладніший, людиновимірний, синергійний – предмет, та із цільовою орієнтацією на розробку нових форм організації і засобів розвитку колективного миследяння як маркерів чи кодів позначення, іменування, виявлення і водночас конструювання, проектування та екстеріоризації тієї реальності, в якій відбуваються будь-які розвиткові події [див. 5; 7; 29–30; 50–52].

Ще одним вдалим прикладом багатоваріантності культурних форм наукового пізнання і відповідних їм епістемологічних конструктів є *філософська концепція епістем* відомого французького мислителя другої половини XX століття Мішеля Фуко (1926–1984), котрий не лише ввів у науковий обіг поняття “епістема” (1966), а й обґрунтував у її лоні три типи епістем (“ренесансну”, “класичну”, “сучасну”), що наявні в межах західноєвропейської культури XVI–XX ст. [9; 34]. Як представник структуралізму він вважав, що існує деяка “структура вище всіх інших структур”, за законами якої формуються, функціонують усі інші, похідні. В іншому формулюванні ця методологічна позиція рефлексувалася так: “Ми міркували в середині анонімної й обмеженої системи думок, системи наявної її мови та епохи. Ця система і ця мова мають свої власні закони трансформації. Виявлення цього мислення передує всякому мисленню, ця система вище всіх систем, і є завданням сьогоднішньої філософії” [34, с. 60]. Своєрідним продуктом такого філософування й постає *епістема* як перед-задане на кожному історичному етапі розвитку європейської цивілізації співвідношення “слів” і “речей”, тобто як своєрідна надструктура чи матриця, що суттєво зумов-

лює можливість певних поглядів, концепцій, наукових теорій і самих наук.

Отож три типи епістем М. Фуко пов'язував із різним співвідношенням “слів” і “речей”: який між ними встановлюється зв'язок – такий і історичний період охарактеризовує дана епістема. Зокрема, у ренесансній епістемі (XVI ст.) слова і речі тотожні між собою, безпосередньо взаємоспіввідносні й певною мірою взаємозамінні у вигляді “слів-смишлів”; й тому “мова світу” суголосна самому світу, а він – мові, адже слова і речі констатують “текст” як складову єдиної світобудови; в епістемі *класичного раціоналізму* (XVII–XVIII ст.) слова і речі опосередковані мисленням, постають у просторі науково-пізнавальних уявлень як “слова-образи”, а їх співвідношення здійснюється з допомогою процедур ототожнення і розрізнення, розробляється вербальний інструментарій природо- і суспільствознавства; мова, оперуючи штучними знаками, набуває статусу репрезентанта мислення (“мова світу” стає “мовою думки”), виникає єдине смислове поле розумового осягнення світу; в *сучасній* епістемі, що виникла на рубежі XVIII–XIX століть як новий спосіб буття предметів людського пізнання, тобто в “конфігурації епістем” (термін Фуко), слова і речі опосередковуються “життям”, “мовою”, “процесом” як темпорально кінечних і повно потенційно неосмислювальних, де слова – це сукупність знаків у знакових системах, а мова везростально стає самодостатньою і набуває самостійної буттєвості; смисли осягаються посередництвом аналізу граматичних систем, а специфічні характеристики живих організмів – через іманентну й акцентуїтовану наявну їх внутрішню організацію; проте найголовніше, що *сучасна епістема є людиноцентрованою*. У цьому останньому моменті М. Фуко висновує, що пізнання світу здійснює не “чиста” пізнавальна інстанція, а завжди конкретна людина із притаманними їй історично зумовленими формами потреб, тілесної організації задіяння у трудовий процес та соціальну комунікацію [34]. На його переконання, “сучасну науку не виправдано витлумачувати як пізнавальну діяльність чи як суспільний інститут, а точніше оцінювати її функції в трьох іпостасях, або рольових вимірах: а) як особливі типи дискурсів, б) як соціальні практики, що конституюють наукову реальність, в) як мережу владних відношень” [цит. за 9, с. 1231].

Отже, генеза науки у досвіді філософування М. Фуко подається у ще одній, не менш

оригінальній, ніж парадигма чи дослідницька програма, формі оприявнення раціонального знання – в наступності історично спричинених форматом співвідношення дуальності “слова – речі” *епістем*, що потребує окремого порівняльного дослідження і методологічної рефлексії. Наразі, відштовхуючись від *концепції професійного методологування* [6; 10; 36; 40], моделі повного парадигмального циклу колективної пізнавальної творчості [37; 41] і філософсько-психологічної теорії вчинку В.А. Роменця [27; 28; 31], підкреслимо, що на сьогодні наявні контури *четвертої епістем*, що зародилася на рубежі XX–XXI століть: мова стає інструментом методологічної роботи і рефлексивної мислєдіяльності; відбувається саморефлексія епістемологічних засад розгалуженої мережі наук, кожна з яких виробляє спеціальні засоби, пов'язані із розширенням функціонально-смишлових меж свідомості і самосвідомості людини, створює у своєму логіко-змістовому форматі низку соціокультурних приписів, можливість реалізації яких перевіряється різними формами практикування (від теоретизування до проектування і конкретних дій з об'єктами та предметами матеріального світу); вимагає актуалізації каналів і форм вивільнення психодуховної енергії людини, створення нових засобів мислення і діяльності, а відтак панування особистісного (неявного) знання, самісних мислєсхем і смислообразів, нарешті характеризує універсальний етап розвитку людиноцентрованої епістемної дійсності. Перша розвідка у цьому проблемному контексті нових методологічних завдань здійснена Інною Андраш у вигляді магістерської програми на тему “Епістемі в теорії і практиці соціальної роботи”, що виконана під нашим керівництвом [3].

Однак найголовніше, що після обґрунтування важливості парадигмальних й особливо метапарадигмальних досліджень у царині соціогуманітаристики [38; 39], детального розгляду парадигми як предмета методологічної рефлексії і створення моделі повного парадигмального циклу пізнавальної творчості [37; 41], що уможливили побудову цілісної картини *циклічно-вчинкової динаміки розвитку науки* як особливих дискурсу, дослідницької інституціоналізованої мислєдіяльності, багатоаспектного соціального практикування і форми особистісної самоактуалізації, цілком логічно відрефлексувати генезу основоположних форм уприявлення наукового знання як зрілих епістемологічних конструктів і водночас як

унаочнених показників поетапного розвитку науки як надскладної сфери духовно зорієнтованого суспільного виробництва. Причому важливо не тільки виявити й адекватно відобразити загальну схему такої генези (**голове завдання**), а й продемонструвати евристичний потенціал й, отже, широкі конструктивні перспективи застосування принципів і параметричних вимог моделі циклічно-вчинкової динаміки розвитку соціогуманітарної науки до творчого шляху конкретного мислителя (**мета дослідження**). Одним з еталонних прикладів указаного критеріального підтвердження об'єктивності новоствореної моделі є творчість відомого філософа і методолога науки другої половини ХХ століття, учня Поппера та автора методології дослідницьких програм **Імре Лакатоша** (1922–1974), передова стаття якого відкриває це число чинного журналу. Сподіваюся, що розмежування його шляху на два періоди і, відповідно, на два вчинки пізнання, бінарна логічна реконструкція реального процесу пізнання (концепція внутрішньої єдності логіки доведення, відкриття і спростування, заперечення) та історичного процесу пізнання у формі взаємодії різних дослідницьких програм (методологія цих програм) не лише деталізує все обстоюване, але й рефлексивно оголить неабиякий методологічний ресурс *філософського методологування* (див. далі *рис. 2*).

1. НАУКА ЯК СКЛАДНА САМОРОЗВИВАЛЬНА СИСТЕМА

Слово “наука”, як відомо, означає “знання”. Але сучасна наука – це не тільки не життєве чи буденне знання, а й не філософське, релігійне, художнє, езотеричне чи будь-яке інше. *Наукове знання є сутнісно раціональним* (від лат. *ratio* – “пропозиція”, “міра”), а тому відповідає певним чітким вимогам його формально-логічного описання, відбору методів його отримання, вживаного інструментарію, критеріїв для оцінки його істинності, способів долучення до контексту тієї чи іншої теорії, нарешті характеризується якісною відмінністю від інформації, яка його породжує, за низкою ознак: знання – це “селективна (1), упорядкована (2), певним способом (методом) отримана (3), відповідно до певних критеріїв (норм) оформлена (4) інформація, що має соціальне значення (5) і визначається саме як знання окремими соціальними суб'єктами і суспільством у цілому (6)” [1, с. 392]. А це означає,

що інформація становить матеріал для формування власне наукового знання як специфічної організованості людських мислєдїяння і мислєкомунікації, що з допомогою знаково-символічних (семантичних) засобів упроявлюється в текстах, схемах, графіках, таблицях, моделях, рисунках, кресленнях тощо. У такий спосіб, тобто привласнюючи раціональне знання як продукт розумного пізнання дійсності, людина конструює *наукову картину світу* і себе у цьому змінному багатопроblemному світі.

Водночас за наукою як готовим, опрацьованим достоїнствами людства, раціональним знанням перебуває наука як професійна дослідницька діяльність, котра сьогодні оперує різними формами оприявлення наукового знання, еталонами науковості, нормами і засобами її ефективного здійснення. Так, скажімо, в *науці Нової доби* (XVII ст.), коли відбулася **перша наукова революція** (Г. Галілей, М. Коперник, І. Кеплер, І. Ньютон та ін.), науковими елементами – *фактами* – стали визнаватися не будь-які чуттєво сприймані події, а факти особливі – експериментально підтверджені у лоні певної *теорії*. У такий спосіб уперше сформувалася *емпірична сфера* науки як особливий пласт раціональної картини світу, в котрому функціонують ідеальні об'єкти нового типу – *теоретичні конструкти і моделі*, у яких відображені сутнісні сторони і зв'язки реальних об'єктів, речей, подій.

Поява *експериментального методу*, формулювання норм та правил наукового експериментування – це намагання дослідників утілити мисленнево опрацьовані ідеалізації у практико-предметні, речові стихії повсякдення. Відтоді наука, обстоюючи в історично змінних формах *раціоналізм* та *емпіризм* як полярні методологічні настановлення і позиції, (а) проникає у сутність речей; (б) у дистильованому вигляді виокремлює каузальні (причинно-наслідкові) зв'язки й у такий спосіб спростягає за споглядальну площину явищ та формулює закони; (в) шляхом ідеалізації життєвих ситуацій виокремлює загальне в одиничному; (г) мисленнево відривається від конкретного, рухаючись угору до нескінченного абстрактного; (д) здійснює зворотний рух-поступ у різних формах, видах, типах і рівнях експериментування від загального до одиничного і від абстрактного до конкретного; (е) відокремлює повторюване, незмінне, сталє від випадкового, змінного, непостійного і формулює його у вигляді законів і закономірностей; (є) процесно носить діяльно-вчинковий характер, а результативно

прагне до об'єктивності; (ж) виробляє як внутрішні (узгодженість і логічна несуперечливість наукової теорії) і зовнішні (підтвердження висновуваних із теорії гіпотез емпіричними даними) критерії істинності здобутого наукового знання; (з) обґрунтовує власний – науковий – підхід до пізнання реальності, що системно охоплює чотири компоненти (ідеальний об'єкт, предмет пізнання, спосіб або метод дослідження, експеримент); (к) формує історично відмінну і розвійливо змінну, разом із розвитком культури і суспільної свідомості, *наукову картину світу*.

Окремого роз'яснення потребує така характеристика науки, як її прагнення до об'єктивності. Річ у тім, що класична наука (головно природознавство) як система знань і способів його отримання обстоює ті ідеалізації та абстракції (уявлення, думки, мислєсхеми) пізнавального суб'єкта, які виносяться за межі самого процесу наукового пізнання і, тим більше, пізнавального об'єкта. Тому світ, відповідно до виднокола його *класичної картини*, уявляється дослідникам як сукупність атомів (речових, конкретних та окремих), що існують у пустому просторі поруч із людиною; відтак факти та елементи двох незалежних реальностей (світу і людини) розумілися речово та субстанційно, себто відокремлено не лише від суб'єкта, а й одні від одних.

Друга наукова революція (XVIII – перша половина XIX ст.), спричинивши диференціацію ідеалів і норм наукового знання та виникнення спеціальних (у біології, хімії, інженерно-технічних науках) картин світу (названий у методології науки *онтологізмом*), привела до дисциплінарної побудови науки та різкого зростання її продуктивної сили, коли отримані у її лоні об'єктивно у змістовлені знання перетворилися на товар, що має ринкову вартість і дає прибуток за умов його виробничого використання [див. 14, с. 18, 35]). Оскільки пізнання розглядалося як поступальний рух-поступ ученого на шляху до об'єктивної істини, а рефлексія полягала в контролі за правильністю цього ходу-поступу і за відкриттям раціональної фіксації межових підстав у цьому об'єкті прискіпливого вивчення (вказаний тип рефлексії характерний для *емпіризму*), то наука продовжувала розвиватися у рамках класичної форми, й надалі претендуючи на абсолютність вичерпного бачення картини світу, що зумовило неухильне зростання її суспільної вагомості і престижу науково-дослідницької діяльності.

Натомість **третя наукова революція** (кінець XIX – початок XX ст.) спричинила появу нової, *некласичної науки*, істотно змінивши ідеали і норми наукового пізнання. Радикальній зміні картини світу посприяли як нові відкриття (електроенергії, радіо, електрона, перетворення хімічних елементів, мікрочастин тощо), так і створення нових теорій (щонайперше відносності і квантової теорії) і цілих наукових напрямів (кібернетика, теорія систем). Некласична наука перестала претендувати на повну і, тим більше, абсолютну об'єктивність знання, в ній різко зросла роль як суб'єктивного чинника (індивідуального та групового, колективного), так і методів, способів і засобів пізнання, вибір котрих мав відповідати вимогам логічної доказовості та методологічної обґрунтованості. В організації отриманого знання вона максимально прагнула уникати *емпіризму*, утверджуючи новий тип рефлексивного теоретизування – *гносеологізм*, котрий у форматі акцентування відношень “суб'єкт – об'єкт пізнання” обстоює множинність засновків пізнання та відносний характер істини. Тому й про істинність знання тут можна висновувати лише за його адекватності дослідницькому завданню, достотному способу оволодіння об'єктом, а не за його близькості абсолютній, єдиній істині.

Водночас із безупинною диференціацією наукової сфери як важливого саморозвивального сегмента суспільного виробництва і закономірним збільшенням кількості *наукових дисциплін і шкіл*, набирає розмаху тенденція до *плюралізму*, в тому числі й до урізноманітнення загальних картин світу. Прийнятним стало існування у часопросторі науки різних поглядів на одну проблему й відмінних парадигмальних позицій, виняткової актуальності набув *принцип релятивізму* (лат. *relativus* – відносний), котрий проголошує відносність людських знань, а тому кожна теорія визначається істинною тільки у конкретній системі даних або координат. Таким чином, некласична наука становить таку “систему знань і способів їх отримання, що ґрунтується на уявленнях, що сам процес і продукт пізнання не можна абстрагувати від процедур і засобів (у тому числі й наукові теорії), з допомогою яких ми пізнаєм світ. Не існує “чистих” фактів як таких: якщо у факті немає місця самому суб'єкту пізнання, то це не науковий факт” [14, с. 41].

Саме під кінець некласичної стадії розвитку науки виникають *теорія критичного реалізму* К.-Р. Поппера (1902–1994) із концепцією “смі-

ливих” гіпотез і принципом фальсифікаційності [24], взаємозалежні концепції парадигми і наукової революції Т. Куна (1922–1996) [16; 17], концепція науково-пізнавальної діяльності І. Лакатоша із моделлю дослідницької програми, заснованої на внутрішній єдності логіки доведення і спростування [19–22] (*див. далі*). У будь-якому разі конструктивна роль теорії виявляється не тільки у підборі наукових фактів, висунені загальних та окремих гіпотез, а й у виборі парадигмальних координат цілісного набору понять та категорій, способів побудови висловлювань, а також у зреалізуванні процедур операціоналізації, необхідних для верифікації (підтвердження істинності), або фальсифікації (доведення фіктивності) отриманого знання.

За філософською концепцією В.С. Стьопіна (нар. 1930 р.), **четверта глобальна наукова революція** розпочалася в останній третині ХХ століття і спричинила формування *постнекласичної* науки, котра додає до ідеалів некласичної науки вимогу врахування ціннісно-цільових настановлень ученого і його особистості у цілому, що є важливою умовою об’єктивності наукового знання як знання особистісного, неявного. Останнє становить не просто сукупність якихось тверджень, а певний рівень проживання особою власного досвіду життєдіяльності, або те знання, що не може бути легко передане іншим, принаймні без його ґрунтового рефлексивного опрацювання [32, с. 619–636]. Причому широке застосування наукових знань майже в усіх сферах соціального повсякдення, революція у засобах зберігання та отримання знань (комп’ютеризація науки, поява складних і дорогих приладних комплексів, які обслуговують дослідницькі колективи і функціонують аналогічно засобам промислового виробництва, та ін.) змінюють характер науково-професійної праці. Так, поряд із дисциплінарними дослідженнями, на передній план виходять міждисциплінарні і проблемно зорієнтовані форми дослідницької діяльності, де об’єктами вивчення є складні, здебільшого унікальні, динамічні, невірноважені системи, що характеризуються відкритістю і саморозвитковістю. Тому пошукова робота з ними вимагає принципово нових дослідницьких стратегій, вирізняється кооперативними ефектами, незворотністю і множинністю метапроцесних ліній розвитку та проблемністю вибору окремої генетичної траєкторії складної самоорганізованої системи. Іншими словами, мовиться про “людинови-

мірні” об’єкти пошуку істини, що актуалізують гуманістичні цінності та вимагають під час їх вивчення і практичного освоєння знання заборон на ті чи інші стратегії і моделі взаємодії, що поетапно містять у собі катастрофічні наслідки. Відтак виникає потреба експлікації (пояснення, розкриття) зв’язків фундаментальних внутрішньонаукових цінностей (пошук істини, вособистіснення культурних надбань людства, об’єктивація ідеальних умістовлень мислення у графіко-символічних засобах, зростання, збагачення, ущільнення й реінтерпретація знань) із позанауковими цінностями загальносоціального спрямування, що природно вимагає ґрунтовної фахової експертизи комплексних наукових проектів і програм.

У цьому аналітичному розрізі цікавою є *концепція особистісного (неявного) знання Майкла Полані (1891–1976)*, створена у логіко-змістовому форматі посткритичної філософії. За цією концепцією, знання – це більше процес, аніж форма, а тому являє собою активне досягнення пізнаних речей, себто це специфічна вчинкова дія, котра потребує особливого мистецтва й особливих інструментів. Інакше кажучи, неявні знання охоплюють усі ті речі, які ми знаємо як робити, проте не можемо пояснити, чому саме так, а не інакше вчиняємо [23, с. 135]. До того ж такі знання часто містять навички, вміння і культуру, котрі притаманні особистості, але неусвідомлені нею належним чином. Ось чому одним з найулюбленіших афоризмів М. Полані був такий: “*Ми можемо знати більше, ніж здатні розповісти*” [23, с. 29]. Крім того, цей відомий представник посткритичної філософії пише: “Оскільки формальні твердження теорії не залежить від стану особистості, яка її приймає, то теорії можна конструювати, незважаючи на особистий повсякденний досвід” [23, с. 27]. Однак науку уможливають люди, котрі одержують у процесі наукової діяльності знання, тому потрібне активне пізнавальне освоєння речей, певні діяння з ними. А це означає, що вчених зі всіма їхніми інтересами, пристрастями, цілями, суб’єктивністю не можна відокремлювати від виробленого ними знаннями, або механічно замінити іншими людьми. Скажімо, яскравим прикладом неявного знання є буденне опанування іноземними мовами: людина, будучи зануреною в інше мовленнєве середовище, освоює мову поступово, не вивчаючи правила граматики. Отож, мовиться про природний, сутнісно вітакультурний, канал мовленнєвого розвитку особистості

із раннього дитинства до старості [36, с. 136]. Природно, що особистісне знання, на переконання М. Полані, вимагає неабиякої, цілеспрямованої і волепідсилювальної, інтелектуальної самовіддачі. В ньому знаходить відпечаток не тільки пізнана дійсність, але й сама особистість, котра пізнає, тому має місце її неповно проявлене зацікавлене (а не байдуже) ставлення до знання, особистий підхід до його трактування і використання, власне осмислення його в контексті специфічних, суто індивідуальних, мінливих і здебільшого неконтрольованих, асоціацій, образів, мислеформ [23, с. 78]. Інакше кажучи, через невовимий характер спостерігати неявне знання можна тільки в дії, передусім учинковій, соціальній (див. особливості його функціонування у професійній діяльності соціального працівника [45]).

У будь-якому разі постнекласична стадія розвитку науки, що нині глобально унааявлена в соціокультурному тілі актуально розвільного постіндустріального, інформаційного, постмодерного суспільства або соціуму знання, змінює сам характер наукової діяльності через оприявлення нових засобів добування, збереження і використання наукових знань практично в усіх сферах людського повсякдення. Мовиться перш за все про новітні високі і тонкі технології, які ґрунтуються на новаційних джерелах і видах енергії, щойно віднайдених матеріалах і засобах керівництва та управління технологічними процесами, узмістовлення яких становить майстерна високопрофесійна діяльність. Винятково важливу роль при цьому відіграють комп'ютери, засоби масової комунікації й інформатики, щонайперше потужності світової мережі Інтернет, розвиток і поширення яких набули всепланетарного масштабу. В цій ситуації першочергової вагомості набувають міждисциплінарні дослідження і проблемно зорієнтовані форми пізнавальної діяльності, а відтак *комплексні* – фундаментальні і прикладні – *дослідницькі програми*, у рамках яких:

а) об'єктами вивчення стають надскладні, у тому числі людиноцентровані, оргуправлінські і загальносуспільні, проблеми, що характеризуються відкритістю, саморозвитковістю і рекурсивністю;

б) суб'єктами пізнавального процесу є групи і цілі колективи, котрі поєднують у пошуковому циклі досліджень різні психотипи особистостей із їх неповторними індивідуальними рисами та особливостями;

в) використовується логічно згармонізована система теоретичних та експериментальних,

фундаментальних і прикладних, методологічних і технологічних знань з орієнтацією на інтенсифікацію прямих і зворотних зв'язків між ними;

г) відбувається долучення постнекласичної науки до контексту сучасної культури з її світоглядними настановленнями, релігійними, моральними, естетичними ціннісними орієнтаціями та особистісними домаганнями науковців;

д) поступово стираються жорсткі межі як між науково-дисциплінарними картинами реальності, так і між природничими, технічними, соціальними і гуманітарними науками, що сприяє формуванню цілісної онтофеноменологічної картини світу [14, с. 66–67; 30, с. 15–20; 32, с. 619–636].

Отже, у розвитку науки є підстави виокремити такі періоди, коли перетворювалися як усі компоненти її засновків-підвалин, так і наукова картина світу в цілому, що зумовлювало докорінні зміни нормативних організованостей дослідження, а також філософські засади функціонування науки як соціокультурної саморозвивальної сфери. Зазначені періоди В.С. Стьопін називає *глобальними революціями*, котрі закономірно спричиняють зміну *типу наукової раціональності* (класична, некласична, посткласична, постнекласична). Тому, скажімо, своєрідним наслідком чотирьох глобальних наукових революцій є постання відповідно чотирьох типів раціональності (див. *детально далі*). Наразі важливо інше: з об'єктами людиновимірною типу і багатоаспектного упредметнення не можна вільно експериментувати, а тому досліднику доводиться вирішувати низку проблем етичного характеру, визначаючи межі чи рамки коректного втручання в об'єкт пізнання, конструювання чи мисленнєвого творення. “Внутрішня етика науки, стимулюючи пошук істини та орієнтацію на приріст наукового знання, – пише В.С. Стьопін, – постійно співвідноситься за цих умов із загальногуманітарними принципами і цінностями. Розвиток усіх цих методологічних настановлень та уявлень про досліджувані об'єкти зумовлює істотну модернізацію філософських засновків науки” [32, с. 631]. Звідси зрозуміло, чому в онтологічному сегменті філософування цих засновків виняткової значущості набуває такий складний інструмент рефлексивної миследіяльності і професійного методологування, як **категорійна матриця** [див. 42; 43; 44; 46–47], що потребує окремого аргументованого розгляду.

Логічна реконструкція розвитку науки в історії людства із позицій сьогодення дає під-

стави пов'язати виокремлені наукові революції із доміантними формами оприявнення раціонального знання в генетичних рамках *обґрунтування науки як глобальної дослідницької програми (рис. 1)*, а також підтвердити її широкі пояснювальні можливості та евристичний метапарадигмальний потенціал і вказати на перспективи *циклічно-вчинкового підходу* до з'ясування динаміки розвитку науково-інституційно-дискурсної сфери як ефективного інструменту рефлексивної мислєдїяльності і професійного методологування.

2. НОРМАТИВИ НАУКОВОГО МИСЛЕННЯ В ТЕОРІЇ КРИТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ К. ПОППЕРА

Надзвичайно помітне місце у виявленні закономірностей зростання об'єктивного знання належить британському мислителю Карлу Раймунду Попперу, котрий у співіснуванні різних етапів наукового пізнання (50–60 роки ХХ ст.) обґрунтував нормативи *наукового мислення*, згідно з якими теорії перевіряються на істинність емпірично, але складним шляхом, включаючи центральну ланку – етап висунення *теоретичних, вирішальних або “сміливих” гіпотез*. У підсумку розвитковий перебіг пізнання був осмислений ним як становлення надіндивідуальних схем критичного мислення наукового товариства у логіко-змістовому форматі *теорії критичного реалізму* [див. 8; 24; 25]. Зокрема, до набору вказаних нормативів, як показала методологічна рефлексія останньої, належать:

1) логіко-методологічна процедура виведення із теорій як дедуктивних конструкцій наслідків, що перевіряються досвідним шляхом, тобто формулювання *гіпотез* як таких висловлювань, істинність чи хибність котрих невідома, але може бути встановлена *експериментуванням*; причому експерименти проводяться для того, щоб емпірично перевірити наукові гіпотези на здатність встановити причинно-наслідкові відношення між змінними, що актуально у змістовлюють теорію; загалом у вишколі критичного раціоналізму створення вдалої теорії передбачає поступальний перехід, а точніше – висхідний угорі в усе більш наближеному до об'єктивного знання теоретизуванні й досвідному випробуванні її задля того, щоб з'ясувати, хороша вона чи ні, є помилковою чи бездоганною на даному історичному етапі розвитку філософії і науки;

2) пізнавальні акти розмежування і взаємозгодження у рамках проблеми і процедури операціоналізації змінних мінімум двох рівнів функціонування *наукових гіпотез*: а) *загальних* – теоретичних, дедуктивних конструкцій, формулювань законів і б) *окремих* – емпіричних, тобто стосовних узагальнень споглядально встановлених закономірностей; існує думка, що загальні гіпотетичні висловлювання перпендикулярні окремим і сукупно створюють сітяне мереживо теорії (за концепцією К. Хольцкампа [54]), але К. Поппер обстоює ідею дворівневої площинності: між рівнями висловлювань завжди є можливість переходу, тому що загальні твердження стосовно формулювань законів можуть бути перевірені на істинність в емпіричному дослідженні; теорія істинна, якщо вона відповідає науковим фактам; причому мета науки – прогрес у зростанні раціонального знання, що зумовлює її поступальний розвиток-зміну відносно сталого стану різноінтенсивними науковими революціями і намаганнями її найяскравіших представників вибудовувати найбільш адекватну об'єкту пізнання методологію;

3) виконання вимог *принципу фальсифікаційності* (у буденному розумінні “фальсифікація” – підміна, ілюзія), а саме зреалізування умов принципової можливості для будь-якої гіпотези, яка претендує на науковий статус, бути неприйнятною, відкинутою, фальсифікованою під час емпіричної перевірки; цей принцип протиставляється принципу *верифікації гіпотез* (отримання дослідних даних на користь імовірної гіпотези), адже узагальнення й теорії в цілому не формуються індуктивно, а верифікація є бездоказовою при переході від фактів до універсального (узагальненого) висловлювання; звідси, власне, й походить “природна єдність теоретичного та емпіричного рівнів організації знання, а також гіпотетичний характер і нараження на помилки (принцип “фаллібілізму”) будь-якої науки”; тоді зростання наукового знання, у рамках якого особливої вагомості набувають проблеми і способи їх розв'язання, за Поппером, – це завжди окремий випадок загальних процесів суспільних трансформацій, а відтак “історія наукового пізнання – це історія сміливих припущень та їх перманентних спростувань” [8, с. 769];

4) перехід до дотримання умов *принципу асиметрії* у ситуації, коли не вдається підтвердити істинність гіпотез на основі дослідних даних, то це вказує на можливість її заперечення;

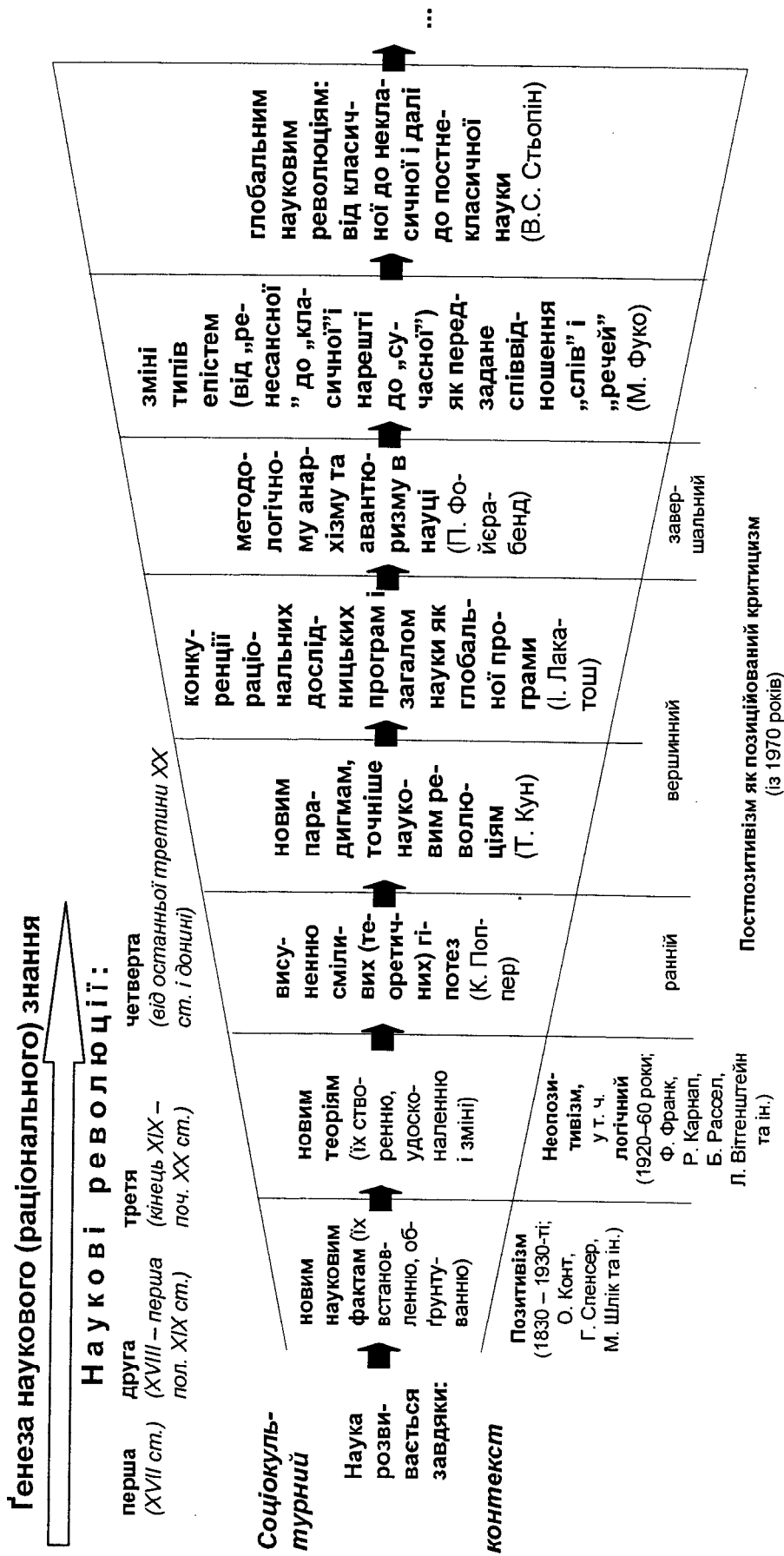

Рис. 1.
Форми оприявлення наукового знання як інтегральний показник поетапного розвитку науки як глобальної дослідницької програми

чення, котру потрібно реалізувати; іншими словами, психолог чи соціолог вимушений щонайперше заперечувати помилкові гіпотези, а не стільки шукати підтвердження достовірних, вочевидь застосовуючи експериментальний метод “від протилежного”; звідси постає одна із засадничих аксіом методології критичного реалізму: *наукове знання розвивається так, що відкидається все більше блуду і збочень на шляху до істини*; водночас досягнення єдності наукового знання, а також наближення до розуміння осягнення істини здійсненні, на переконання Поппера, тільки як результат елімінації (тобто виключення, усунення, видалення) помилок і збочень; відтак і підґрунтя цілісності науки є не завчасно “передзаданий” ідеал “справжньої наукової” мови, а повсюдність, тотальна єдність самої досліджуваної реальності, осмислюючи яку, науки всезростальним чином зближуються між собою;

5) здійснення вченим нової проблематизації у результаті проведеного дослідження, що спричинено зміною простору проблемних змістовлень у його свідомості, який вимагає формулювання всіх нових гіпотез про спричинювальний вплив тих чи інших чинників або факторів на призначені для вивчення реалії; так він диференціює самі факти на встановленні (в конкретному дослідженні) і сприйманні як думка, вірування, переконання чи іншим чином уявлювано реальні; у зв'язку із цим для побудови достовірної теорії К. Поппер пропонує *чітко розрізняти суб'єктивне та об'єктивне знання*: перше становить систему уявлень дослідників про безпосередньо знане, тобто про одержуване у результаті повсякденного спостереження за зовнішнім світом чи у внутрішньому плані поступу думки, друге – про об'єкти світу, суспільства та людини поза актом установлення цих уявлень, себто як безсуб'єктне, що й утворює надіндивідуальне і сутнісне знання, яке перш за все постає у формі законів, що у природі як такі реально не існують; загалом слушно розмежовувати не лише філософію і науку (відтак метафізичне знання і суто раціональне), а й догматичне та евристичне знання, тим більше, що “...існує багато теорій у собі, й аргументів у собі, і проблемних ситуацій у собі, котрі ніколи не були витворені чи осягнені [розумом. – А.Ф.] й, імовірно, ніколи не будуть розроблені чи зрозумілі людям” [цит. за 8, с. 770]; саме цей світ об'єктивного змісту мислення і предметів людського мислення поза суб'єктом пізнання

(підтвержені і спростовані гіпотези, наукові теорії, матеріалізовані проекти й непрочитані ніким книги тощо) і впливають на повсякденну свідомість людей, а у підсумку цивілізація й становить результат реалізації ідеальних об'єктів, облюбованих та опрацьованих науковцями;

б) глобальне світобачення постало у К. Поппера у вигляді *теорії трьох світів*: а) фізичного або предметної реальності (природних явищ), б) суб'єктивного або психологічної реальності (ментальних і психічних змістовлень, різних станів свідомості, у тому числі пов'язаних із перебігом індивідуального пізнання), в) надіндивідуального, тобто об'єктивних упредметнень свідомості і змістових конотацій (утворень) мислення (звідси закономірно, що знання в об'єктивному фокусі розгляду – це знання дистильовано безсуб'єктне, безособистісне); отож суть цього третього світу урального людського повсякдення становлять здогадки та об'єктивне знання, формовиявами якого є гіпотези і теорії; на переконання К. Поппера, традиційну теорію пізнання, що заснована на здоровому глузді, слушно назвати “бадейною” (від слова “бадя”), що образно схарактеризовує її як ємність (свідомість або *tabula rasa*), котра при народженні індивіда є пустою, а у процесі життя через органи відчуття наповнюється досвідним матеріалом – суб'єктивними знаннями; ця теорія в усіх варіантах є помилковою і залишається провідною лише для бігевіористів (знання – це сутності, що неподібні до речей, вони не перебувають усередині нас, не існують як безпосередні і чисті); причому цей третій світ об'єктивного змісту мислення (на чому, звісно, в іншому соціокультурному форматі філософування і в інших концептуальних рамках здійснення методологічної роботи, постійно наголошував Г.П. Щедровицький [див. 7; 36; 39; 50; 51]) “ніде не локалізований і відносно автономний, тому що будь-яка теорія чи ідея – першооснова всеможливих немислимих для її авторів наслідків (самий перший числовий ряд містив у собі і геометрію Евкліда, і всю наступну математику)” [8, с. 770].

7) світ фізичних явищ та світ об'єктивних змістовлень мислення взаємодіють у процесі інтеракції лише через світ різнопланових психічних станів свідомості, так людина набуває своєї самості у темпоральному плині онтогенезу, де єдиним, генетично запропонованим знанням є мова; тому еволюційні лінії людської самості і мови тісно переплетені; своєрід-

ним ідеальним часопростором їхнього обопільного оптимального уможливлення є відкрите суспільство, влада розуму, справедливість, свобода, рівність і запобігання міжнародних злочинів; причому відкрите суспільство зображується Поппером не стільки як певний проєкт, а більше як своєрідне суспільне належне, як еталон чи взірць кращого майбутнього, як шлях до людяності, добра, самостійності, відповідальності (його відома фраза: “Ми несемо повну відповідальність навіть за ті взірці, котрі вибираємо для наслідування”); натомість “капіталізм”, “соціалізм”, “комунізм”, – пише цей яскравий дослідник у передмові до “Злиденності історизму” (1993) – все це ідеологічні словечка, що мають смисл для багатьох людей і не мають ніякого зв’язку із реальним світом. Скажімо, суспільства, котре описав К. Маркс, ніколи не існувало, та й жив він у суспільстві, яке різко відрізнялося від того, що він про нього думав [25, с. V-VI]; іншими словами, пророцтва і передбачення Маркса про необхідність та незворотність природи соціалізму є результатом “мислення, заснованого на суб’єктивних бажаннях, вірі в містичний колективізм та ірраціональні реакції на перебіг розвитку цивілізації” [цит. за 8, с. 770]; так народжується історизм як методологічна концепція та історичний (еволюціоністський) метод, що постає на широкому соціальному матеріалі крайнього розчарування в раціональності і відповідальності за наші людські дії;

8) наука і науковий прогрес, на думку К. Поппера, “існують унаслідок не окремих зусиль, але *вільної мисленнєвої конкуренції*. Наука потребує все більшої конкуренції між гіпотезами і все більш точними перевірками. А конкуруючі гіпотези вимагають своїх персональних представників, адвокатів, суддів і навіть публіки..., і це представництво має бути інституційно організоване, щоби його дійсність була гарантована”, до того ж наука та її інститути (“за які треба платити та захищати у законному порядку”) й “забезпечують мисленнєву дисципліну вченого і зберігають об’єктивність науки й традицію критичного обговорення нових ідей” [25, с. 177, 178].

Отже, історія наукового пізнання, з позиції фундатора школи критичного раціоналізму і засновника постпозитивізму, – це історія сміливих гіпотез та їх перманентних заперечень, що забезпечує зростання масиву наукового знання і його все більше наближення до об’єк-

тивної (раціональної) істини. Центральну ланку принципу фальсифікації (себто спростовності будь-якого твердження) становить достатньо очевидна процедура: якщо співпадання досвіду і теорії (*технологія верифікації*, тобто поетапне отримання емпіричних даних на користь висунутої гіпотези) можна використати в контексті інтерпретації досвіду на основі теорії, то їх розходження (*технологія фальсифікації*, тобто майстерна підміна чи вмиле махлювання) вказує на неадекватність висновків і припущень самої реальності, яка їх заперечує. Звідси істинним є те знання, котре відповідає чітко встановленим фактам або дійсності. Відтак фальсифікація, за теорією К. Поппера, – це шлях мінімізації кількості блукань і помилок та вироблення істини під час розв’язання певної наукової проблеми. Тому *фальсифікаційність* – методологічно важлива вимога до будь-якої гіпотези, що претендує на статус наукової. Більше того, й теорія в цілому, котру не можна заперечити якою б то не було емпіричною подією, є ненауковою, адже неспростовність – це не її перевага, а явний недолік.

Попри ідеалізацію К. Поппером виняткової ролі процедури фальсифікації в науковому пізнанні, усе ж саме цей мислитель, *по-перше*, обґрунтував відомий принцип доведення від протилежного або принцип асиметрії висновку на підґрунті експериментальної перевірки теорії (дослідник завжди вимушений заперечувати неправильні гіпотези, а не лише шукати підтвердження вірним), що збагатило методологію експериментального методу в царині науки; *по-друге*, аргументував наступність руху-поступу людської думки у справі пізнання, стверджуючи, що наукове знання розвивається так, що відкидається все більше помилок, і водночас формулюються все нові і нові гіпотези про спричинювальний вплив окремих факторів на досліджувані уреальнення; *по-третє*, розмежував наукові факти на емпірично виявлені в тому чи іншому пошукуванні та інтелектуально прийняті як думки, вірування чи інші суб’єктивні образи навколишньої дійсності й одночасно змістовно розвів уявлення про суб’єктивне та об’єктивне знання: перші утворюють теорію пізнання, що заснована на здоровому глузді і є дійсність свідомості чи *mind*, а другі – власне наукові теорії, або світ теорій і гіпотез, у якому владарює об’єктивність, надіндивідуальність, безсуб’єктивність.

3. ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТКУ НАУКИ В МЕТОДОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ Т. КУНА

Стосовно концепції парадигми й наукової революції Т. Куна, то вони, як слідує із наших попередніх напрацювань [37; 38; 39], й сьогодні є конструктивними для опису закономірностей функціонування і розвитку науки як соціокультурного явища та як важливого сегмента суспільного виробництва – перш за все добування нових наукових знань. Підкреслимо, що парадигма об'єднує дослідницький колектив як предметно-теоретично і методологічно, так і ціннісно-орієнтаційно та світоглядно; водночас поза науковою школою, тобто поза *товариством дослідників, поняття про парадигму втрачає свій смисл*. “Парадигма, – пише Т. Кун у додатку 1969 року, – це те, що поєднує наукову спільність, і навпаки, ця спільність охоплює людей, котрі визнають парадигму” [17, с. 226]. І далі зауважує: “І нормальна наука, і наукова революція є тим не менше видами діяльності, заснованими на існуванні спільності..., котра поєднує дослідників з певною науковою спеціальністю” [17, с. 231, 227]. Тому самотність парадигма – це інтегральна атрибутивна ознака будь-якої сформованої наукової школи. І хоч у цілому Кун протиставляє школу “нормальній науці” в контексті концептуального бачення парадигми як основи згуртування спільноти, все ж наукове побратимство існує як складне соціальне явище на всіх етапах розвитку наукового знання: допарадигмального накопичення фактів – розробки парадигмально прийнятої теорії – виникнення аномалій та уможливлення наукового відкриття – загострення кризи і виникнення екстраординарної науки – наукової революції, яка має багато спільного із революцією соціальною – зміни поглядів на світ і збагачення наукової картини світу – відкриття нового поля проблем на черговому етапі існування нормальної науки вже у рамках нової парадигми. “Відрізняються між собою школи не окремими дріб'язковими недоліками вживаних методів (усі вони були цілком “науковими”), а тим, що ми називаємо непорівнювальністю способів бачення світу і практики наукового дослідження у цьому світі”, де “формотвірним інгредієнтом переконань, котрих дотримується певна наукова спільнота в даний час, завжди є особисті та історичні факти – елемент, як видно, випадковий і довільний” [17, с. 27]. Загалом Т. Кун переважно скептич-

но ставиться до того, що із кожною науковою революцією ми все ближче підходимо до деякого, об'єктивного, істинного уявлення про природу, адже такого знання принципово існувати не може. Проте є підстави констатувати про все більшу відповідність інструментів і процедур дослідження того, що ми реально вивчаємо.

Отож, за методологічною концепцією Т. Куна, соціальна складова науки (тобто реальна життєдіяльність наукового співтовариства) – це невід'ємний аспект її самотньої логіки розвитку. Серед закономірностей останньої визначальними є:

1) *парадигмальна організація спільної науково-дослідної діяльності вчених*, що задає загальноприйняті взірці, приклади цілісного наукового знання, моделі постановки і розв'язання проблем, методи і правила дослідження як основа професійної творчості наукового товариства; причому загальновизнана *парадигма є тут своєрідною рамковою умовою* й водночас основною одиницею виміру зрілості наукової дисципліни і “нормальної науки” в цілому для всіх, хто вивчає процес розвитку науки; скажімо, застосування теорії як парадигми передбачає, що вона повинна мати переваги над іншими теоріями, хоча зовсім й не означає, що має пояснювати всі факти та відповідати на всі проблемні питання;

2) *циклічність у розвитку певної науки чи наукового напрямку*, котра розгортається від діяльності вчених у допарадигмальний період, через виникнення синтетичної теорії як зародка, прообразу парадигми до закріплення й утвердження серед інтелектуалів певної парадигми (стадія “нормальної науки”), що пов'язано із виходом у світ спеціальних журналів, діяльністю наукових співтовариств, викладанням спеціальних курсів в університетах, а далі – до накопичення аномалій (себто непояснених наукових фактів), що пронизують напрацьоване знання у форматі загальноприйнятої парадигми, та виникнення наукової революції (період екстраординарної науки) як низки тих некумулятивних епізодів розвитку науки, коли в результаті кризи стара парадигма заміщується цілком чи частково новою;

3) *нечіткість прогресивного розвитку-поступу науки*, яка є незначною у період її нормального (некумулятивного) розвитку і вельми помітною – екстраординарного, коли зміна парадигми спричиняє своєрідний вибух проблемності: кількість знову виявлених проблем перевищує кількість розв'язуваних; проте саме відкриття нового поля проблем і заморо-

чок забезпечує подальший рух наукової думки вперед на черговому етапі існування нормальної науки, хоча й у рамках нової парадигми.

Насамкінець зауважимо, що, крім раніше виголошених нами критичних зауважень на адресу методологічної концепції парадигми Т. Куна [37; 38, с. 81–83; 39, с. 12–17], слушною є заувага Імре Лакатоша стосовно догматичного настановлення, яким пояснюються її стабільні періоди і яке взяте Куном як головна особливість “нормальної науки”: “Концептуальний каркас, у рамках якого Кун намагається пояснити безперервність наукового розвитку, запозичений із соціальної психології; я ж надаю перевагу нормативному підходу в епістемології. Я дивлюся на безперервність науки крізь “попперівські окуляри”. Тому там, де Кун бачить “парадигми”, я бачу *це й* раціональні “дослідницькі програми” [21, с. 24]. Однак істина все ж перебуває зпоміж крайнощів: критичні демарші І. Лакатоша проти соціології і психології пізнання і закиди в ірраціоналізмі на адресу Т. Куна, П. Фойерабенда і М. Полані спричинені його жагучим бажанням зберегти у чистоті раціоналістичну традицію у філософії й методології науки, проте він, вочевидь, знехтував можливістю провести окремі соціологічні чи соціально-психологічні розвідки колективних зорганізованих науково-пошукових процесів і віднайти більш глибокі та масштабні *стратегії уреальнення раціонального* в лоні пізнавальної творчості. Лакатош принципово залишається “войовничим раціоналістом”, справжнім “лицарем *Ratio*” (В.Н. Порус [26]). До того ж справді роботи вищеназваних мислителів дещо переобтяжені соціологічними поняттями, що, на переконання Лакатоша, несумісно з ідеалом “доказової обґрунтованості”, сконструйованим із принципів емпіризму і логічної коректності та із вимог розведення історії і філософії науки, реальної науково-дослідницької діяльності і методологічної рефлексії [див. детально коментарі перекладача 17, с. 442–453]. В.Н. Порус висновує, що має місце майже повне співпадання праць П. Фойерабенда [33] і К. Хюбнера [48], що вказує на “пошук більш широкої й адаптованої теорії наукової раціональності, ніж попперівсько-лакатошівське “вміщення” раціональності всередину меж “наукового розуму”” [17, с. 452]. У цій методологічній ситуації очевидно одне: й донині, через півстоліття, це завдання залишається вкрай нагальною науковою проблемою, що потребує окремого прискіпливого вивчення.

4. МОДЕЛЬ БІЦИКЛІЧНОЇ ВЧИНКОВОЇ ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУ ПІЗНАННЯ В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ІМРЕ ЛАКАТОША

Своєрідною вершиною критичного раціоналізму, постпозитивістської думки загалом на початковому етапі становлення постнекласичної науки, крім концепції парадигми Т. Куна, є науковий проект Імре Лакатоша – *методології дослідницьких програм*, що пропонує розгорнуту концепцію науково-пізнавальної діяльності у її внутрішній єдності логіки доведення і спростування (заперечення) [19–22; 26]. На думку цього яскравого мислителя, безперервність розвитку науки, що осідає в історії найзначнішими послідовностями теорій, знаходить утілення у певній дослідницькій програмі, яка, почасти відштовхуючись від найабстрактніших суджень, охоплює правила двох частин: ті, що вказують на шляхи дослідження, яких потрібно уникати (так звана *негативна евристика*), і ті, що передбачають способи і дії, які треба обирати і в якому напрямі вести пошукування (*позитивна евристика*). Крім того, у програмі виокремлюється “*тверде осердя*” (основні принципи, закони) і “*захисні пояси*”, якими ядро-осереддя оточує себе у разі зіткнення з емпіричними утрудненнями (контрприкладми, заморочками, суперечностями). Причому нарощування наукового знання відбувається не через заперечення гіпотез, як у методологічній концепції К. Поппера, а шляхом заперечення виголошених заперечень, спрямованих проти “жорсткого” теоретичного ядра. Звідси завданням науковця є не нехтування чи зменшення кількості аномалій. Останні, – пише І. Лакатош, – “рееструються, але потім про них прагнуть забути, в надії, що прийде час і вони перетворяться на підкріплення програми. Підвищена чутливість до аномалій властива тільки тим ученим, хто займається вправами в атмосфері спроб і помилок, або працює у регресивній фазі дослідницької програми, коли позитивна евристика вичерпала свої ресурси [20, с. 14]. Отож аномалії мають використовуватися представниками однієї наукової школи заради збільшення пояснювального потенціалу дослідницьки обрамленої *серії теорій різного рівня узагальненості*, адже вони, оформлюючись як контрприкладми чи загати на шляху актуалізованої до істини думки, є рушієм поступального розвитку науки і накопичення *раціонального знання*. Кожна повноцінна дослідницька програма у своєму утвердженні

методологічно керується *принципами розвитку*, за якими реально наявна діалектика негативної і позитивної евристик: якщо перша, зосереджуючись на вдосконаленні “захисного поясу” (себто не висуненні низки допоміжних гіпотез), захищає скостеніле жорстке ядро програми, то друга, надаючи впевненості науковцеві перед океаном аномалій і відгравучи першу скрипку в розвитку дослідницької програми при майже повному ігноруванні “спростувань”, “утворюється із низки доказів, більш-менш зрозумілих, і припущень, більш-менш вірогідних, спрямованих на те, щоб змінювати і розвивати “спростовні варіанти програми, і водночас модифікувати, уточнювати “спростовний” захисний пояс” [21, с. 11, 13, 12]. Інакше кажучи, дослідницька програма посилюється, з одного боку, за допомогою процесу конструювання захисного поясу задіяних до неї теорій, які мають справу з фактами, що заперечують ядро, з іншого – зреалізування потенціалу позитивної евристики програми, до якої “входить система складних *моделей* реальності: увага вченого зосереджена на конструюванні моделей, відповідних тим інструкціям, які висловлені у позитивній частині його програми. На відомі “контр-прикладі” і наявні дані він просто не звертає уваги” [Там само, с. 12–13].

У досить цікавому фундаментальному дослідженні П.В. Кутуєва “Концепції розвитку та модернізації суспільства: історико-соціологічний аналіз дослідницьких програм” вищезазначене реінтерпретується так: “...позитивна еристика модифікує пояс допоміжних концепцій, які піддаються спростуванню, аби відстояти беззаперечний статус ядра. За такого підходу правомірно вирізнити прогресивні та дегенеративні (Імре Лакатош пише про успішні та неуспішні. – А.Ф.) дослідницькі програми: у межах перших нові нашарування теорій розширюють емпіричний зміст та висувають успішні прогнози, натомість другий тип програм взаємодіє з аномаліями хаотичного, розв’язуючи проблему аномалій шляхом зменшення ступеня загальності теорії та втрачаючи здатність до прогнозування”. І далі: “Методологія дослідницьких програм, захищаючи нормальність процесів міжпарадигмальної конкуренції, важливість фальсифікації допоміжних концепцій та вдосконалення й ревізії периферії конкретної програми, так само передбачає діяльність, спрямовану на модифікацію ядра, тобто на його реконструкцію. Така постава легітимізує пошук шляхів до синтезу, позаяк оновлення

теоретико-методологічного знаряддя за одночасного збереження його ідентичності вимагає задіяння поглядів конкурентів/опонентів” [18, с. 7–8]. Для нас, зважаючи на мету та упредметнення даного дослідження, надважливо те, що П.В. Кутуєвим обґрунтовані евристичність і продуктивність застосування методології дослідницьких програм Імре Лакатоша до стадіювання еволюції концепцій розвитку та модернізації у соціологічному дискурсі, охоплюючи взаємодію їх соціокультурного, політичного та ідеологічного контекстів у період із 1950-х років до сьогодення. Крім того, висновується, що ця методологія “є релевантною для історико-соціологічного аналізу загалом...”, має стадіальний характер розвитку (так звані оптимістична і скептично-песимістична фази), вирізняється цілісністю ідентифікації інтелектуальних, ідеологічних та інституційних джерел тощо [18, с. 2, 3–4].

Іншим, сподіваємося ще більш вагомим методологічно, підтвердженням евристичності концепції розвитку науки І. Лакатоша є новостворена нами *модель біциклічної вчинкової динаміки розвиткового перебігу процесу пізнання*, що схарактеризовує *творчий шлях* цього відомого філософа науки другої половини ХХ ст. Відтак, головню завдяки більш широким пояснювальним можливостям авторського підходу до витлумачення генези повного парадигмального циклу колективної пізнавальної творчості у сфері науки, що уможливив побудову *цілісної картини циклічно-вчинкового мегапроцесного поступу соціогуманітаристики* [див. 38], уперше принципи, концепти і норми мислення Імре Лакатоша застосовані до реконструкції його власної наукової творчості (*рис. 2*). Детальне вивчення його спадщини дає нам підстави, на відміну від усіх решти дослідників його творчості (Т.В. Корнілова і С.Д. Смірнов [14, с. 55–57], В.М. Порус [26], М.Г. Ярошевський [49; 53] та ін.),

по-перше, умовно розмежувати творчий шлях цього відомого методолога науки на два періоди – *ранній* (1945–64) та *основний* (1965–74), зважаючи на те, що у перший період його особиста програма центрувалася на концепції внутрішньої єдності логіки доведення і спростування (результатом якого стала монографія із філософії математики, 1963–64 рік [20]), а в другий – на методології науково-дослідницьких програм [21; 22]; причому в обох випадках наявна логічна реконструкція реального процесу пізнання: тільки у першому в напрямку аргументації безперервності роз-

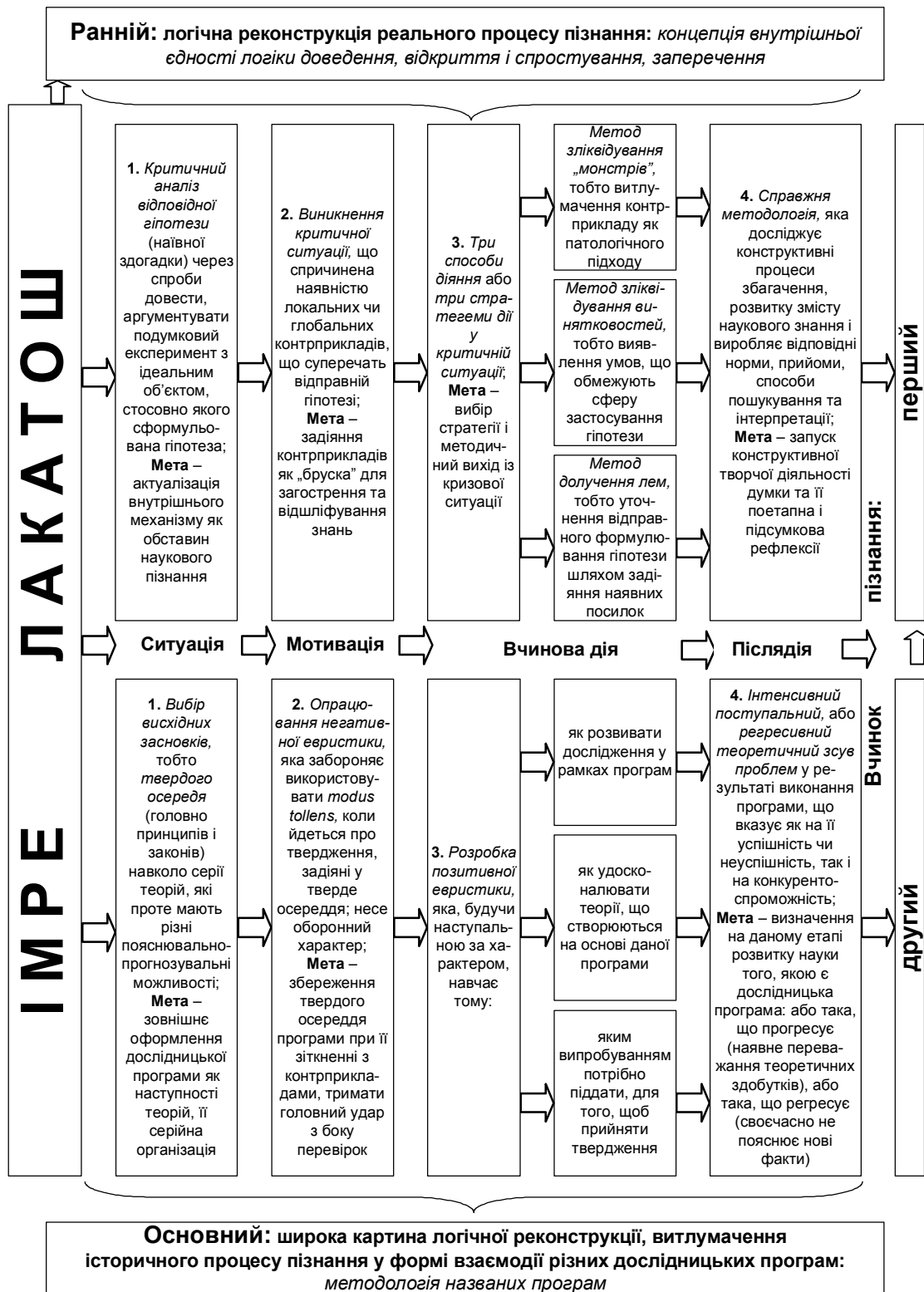

Рис. 2.

Циклічно-вчинкова організація і взаємодоповнення концепції внутрішньої єдності логіки доведення і спростування та методології раціональних дослідницьких програм у науковій творчості Імре Лакатоша

виту наук, збагачення і конкретизації їх відправного змісту та виведення одних форм знання із інших під впливом самого перебігу пізнання, а в другому – з орієнтацією на створення панорамної картини *історіогенезу* науки як “гігантської дослідницької програми” (І. Лакатош [21, с. 11; 17, с. 322] у формі взаємодії окремих раціональних програм, а відтак й на зреалізування нормативного підходу як до методології науки, так і до епістемології;

по-друге, застосовувати *вчинковий принцип* відомого українського мислителя В.А. Роменця (1926–1998) [див. 27; 28; 31] до творчого шляху Імре Лакатоша у здійсненні ним логічної реконструкції історичного перебігу реального процесу пізнання як бінарно організованої логічної структури вчинку в його покомпонентному (ситуаційному, мотиваційному, дійшовому і післядійшовому) уможливленні; а це означає, що нами були зреалізовані три логіко-методологічні процедури: а) опис двох етапів творчості цього відомого методолога як двох повноцінних особистісних учинків пізнання; б) осмислення діалектики обох учинків як подвійно-циклічних рівнів становлення наукових знань у контексті постпозитивістського розуміння раціональності як відповідності науково-дослідної діяльності, у тому числі й теоретизування, певним методологічним принципам, нормам, приписам; в) поетапне схарактеризування обох учинкових циклів пізнання у взаємодоповненні змістової і цільової, процесної і результативної сторін;

по-третє, унаочнити вищевикладене у вигляді схематизованої теоретичної моделі раціональної реконструкції історії науки (рис. 2), що уможлиблює рефлексію дво- чи біциклічного спіралеподібного ходу-перебігу мислєдїяльності Імре Лакатоша, котра відштовхувалася від засадової тези: “*безпосередність у науці, завзятість у боротьбі за виживання деяких теорій, виправданість догматизму – все це можна пояснити тільки в тому випадку, якщо наука розуміється як поле боротьби дослідницьких програм, а не окремих теорій*” [21, с. 23]; тому запропонований підхід припускає новий критерій демаркації між “зрілою наукою”, що складається із таких великих програм, і “незрілою наукою”, що утворюється із затигнутого зразка спроб і помилок;

по-четверте, охарактеризувати програмно зорієнтовану дослідницьку діяльність названого методолога науки як коректно критичне поєднання предметно-логічної, соціально-наукової, особистісно-психологічної і власне формоза-

сової складових його власної методологічної концепції, що у багатьох аспектах вирізняється виходом на рівень *метатеоретизування*; і він справді рефлексував цей важливий момент своєї творчості: “Основна ідея мого підходу полягає у тому, що *будь-яка методологічна концепція функціонує як історіографічна (або метаісторична) теорія (чи дослідницька програма) і може бути піддана критиці шляхом критичного розгляду тієї раціональної історичної реконструкції, яку вона пропонує*” [17, с. 491].

Останній акт методологічної рефлексії над циклічно-вчинковим змістовленням творчого шляху Імре Лакатоша, здійснений у контексті вимог циклічної бінарності (див. приклад їх вдалого застосування в нашому досвіді теоретичної роботи до з’ясування форм і закономірностей розвитку соціального розуміння [35]), потребує детального методологічного обґрунтування. Так, очевидно, що за *концептуальний модуль науки* Т. Кун, на відміну від К. Поппера, взяв не окрему теорію, а певну сукупність теорій, які у взаємодоповненні характеризують деяку *метатеоретичну єдність – парадигму*, що ґрунтується на самотутніх онтологічних та гносеологічних ідеалізаціях, настановленнях, принципах, котрі освоєні й обстоюються конкретним науковим товариством. Панування певної парадигми становить період “нормальної науки”, коли відбувається накопичення наукових результатів, здобутих внаслідок розв’язання задач-заморожок за стандартними взірцями і методами, тоді як зміна парадигми втілює період *наукової революції*, тобто докорінної переінтерпретації основних наукових досягнень, сутнісної видозміни всіх головних стратегій наукового дослідження. Водночас примітно, що різні парадигми і відповідні їм теорії неспівмірні ні за логіко-змістовим наповненням, ані за методологічним потенціалом, обстоючи не лише різні принципи, концепти і закономірності пізнавальної дійсності, а й відмінні форми, методи, засоби та інструменти мислєдїяльнісного зреалізування дослідницьких проєктів.

Натомість, у методологічній моделі І. Лакатоша, як слушно зауважує В.Ю. Кузнецов, “метатеоретичні функції виконує дослідницька програма, що містить “тверде ядро”, об’єднане сукупністю взаємопов’язаних засновків і припущень стосовно реальності та способів її пізнання, і “запобіжного поясу”, який охоплює, своєю чергою, “позитивну евристику”, що приписує шляхи досягнення нових результа-

тів, і “негативну евристику”, що демонструє можливі негативні наслідки зіткнення з досвідом, пропонуючи засоби адаптації допоміжних гіпотез “захисного поясу” задля збереження “твердого ядра”. Позбавлення будь-якої дослідницької програми її панівного статусу можливо, за Лакатошем, тільки за наявності іншої, конкуруючої і більш ефективної, програми” [15, с. 6]. Причому методологічним позиціям Куна і Лакатоша притаманні як спільні ознаки (обґрунтування теоретичного навантаження будь-яких емпіричних фактів, розуміння історії науки як емпіричного матеріалу для побудови методології, зосередження уваги не на структурі наукового знання, а на принципах і закономірностях його розвитку, на зміні стандартів та ідеалів наукової раціональності, визнання важливої ролі метатеоретичних соціокультурних факторів у процесі заміни застарілих панівних наукових уявлень новими та ін.), так і відмінні (у витлумаченні різної ролі соціальних і соціально-психологічних чинників у розвитку наукового знання, у схильності другого надавати перевагу нормативному підходу в епістемології та обстоювати чисту раціональність як таку мислєдїяльність ученого, котра відповідає чітко встановленим методологічним принципам і нормам, у розумінні історії науки як поля боротьби дослідницьких програм, а відтак як певної наступності концептуальних каркасів і мов науки, в ігноруванні ним складних взаємовпливів названих програм і культурного контексту колективної пізнавальної творчості і наукової картини світу в цілому, нарешті у з’ясуванні складної діалектики не тільки між позитивною і негативною евристикою у форматі дослідницької програми, а між реальною науководослідною діяльністю та методологічною рефлексією, наукою і методологією).

Отже, запропонована нами біциклічна вчинкова реконструкція творчого шляху Імре Лакатоша (див. рис. 2) уможливила виявлення своєрідної деталізованої архітектоніки пізнавальної творчості цього відомого мислителя у взаємодоповненні чотирьох її найголовніших складових:

а) двох *учинків пізнання*, котрі за чотирикомпонентною логічною структурою (ситуація – мотивація – вчинкова дія – післядія) характеризують два етапи його творчості, де науковим продуктом раннього є концепція внутрішньої єдності логіки доведення, відкриття і спростування, заперечення, а основного – методологія дослідницьких програм як метатео-

ретичний модуль філософії науки, що дає широку картину логічної реконструкції та витлумачення історичного процесу раціонального пізнання (*принцип учинковості*);

б) *метатеоретичного утворення*, що поіменоване як “методологія дослідницьких програм” і що становить окремий концептуальний модуль або цикл розвитку науки, який характеризується двоаспектністю здійсненої Лакатошем методологічної роботи: спочатку зреалізована багатопільова логічна реконструкція реального історичного пізнання і на її основі освоєне рефлексивне наукове відображення повноформатної картини вказаної логічної реконструкції (*принцип метасистемності*);

в) *двох*, особистісно пережитих як соціокультурне самоздійснення і суб’єктивно зреалізованих за методологічними принципами і нормами критичного раціоналізму, *циклів витлумачення історичного процесу пізнання*, які мають його два різні початки (та чи та наукова проблемна ситуація, вихідні засновки, гіпотези, концепти) і два завершення (методологія у змістовленні наукового знання, певний теоретичний зсув проблем у рамках дослідницької програми), а також самобутні траєкторії унаявлення динаміки мислєдїяльності І. Лакатоша у ранній та основний періоди творчості (*принцип циклічності*);

г) *відкритої самоорганізаційної енергетики лакатошівської методологічної системи*, що характеризується не лише новизною та оригінальністю, а й незвіданими горизонтами значеннєво-сміслового збагачення, категорійного вдосконалення, ситуаційно-мислєннєвого освоєння та соціокультурного уконкретнення (*принцип синергійності*).

1. Абушенко В.Л. Знание / В.Л. Абушенко // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 392–394.

2. Абушенко В.Л. Теория / В.Л. Абушенко // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 1035–1036.

3. Андраш І. Епістемі в теорії і практиці соціальної роботи / Інна Андраш / Психологія і суспільство. – 2013. – Спецвипуск. – С. 142–144.

4. Бабайцев А.Ю. Лакатос (Лакатош, Lakatos) Имре / А.Ю. Бабайцев // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 538–540.

5. Бабайцев А.Ю. СМД-методологія / А.Ю. Бабайцев // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 923–926.

6. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / гол. ред.-консультант А.В. Фурман. – 2005-2011. – Модулі 1-14.
7. Георгий Петрович Щедровицкий / Г.П. Щедровицкий; [под. ред. П.Г. Щедровицкого, В.Л. Даниловой]. – М.: Росс. полит. энц-я (РОССПЭН), 2010. – 600 с. – (Философия России второй половины XX в.)
8. Грицанов А.А. Поппер (Popper) Карл Раймунд / А.А. Грицанов // Новейший философский словарь / сост. и гл. научн. ред. А.А. Грицанов. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 768–771.
9. Грицанов А.А. Эпистема / А.А. Грицанов // Новейший философский словарь / сост. и гл. научн. ред. А.А. Грицанов. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 1230–1232.
10. Гуменюк О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / Оксана Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2012. – №1. – С. 47–81.
11. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / И.П. Ильин; научн. ред. А.Е. Махов. – М.: Интрада, 1996. – 255 с.
12. Історія філософії: [словник] / За заг. ред. д.ф.н., проф. В.І. Ярошовця. – [2-е вид., перероб.]. – К.: Знання України, 2012. – 1087 с.
13. Копилов Г. Про природу “наукових революцій” / Геннадій Копилов // Психологія і суспільство. – 2010. – №2. – С. 113–127.
14. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии / Татьяна Васильевна Корнилова, Сергей Дмитриевич Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.; ил. – (Серия “Учебное пособие”).
15. Кузнецов В. Понять науку в контексте культуры / Василий Кузнецов // Кун Т. Структура научных революций: [пер. с англ.]; сост. В.Ю. Кузнецов. – М.: ООО “Изд-во АСТ”Э, 2002. – С. 3–7.
16. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун; пер. с англ. – [2-е изд.]. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
17. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун; пер. с англ. / сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – 608 с.
18. Кутуєв П.В. Концепція розвитку та модернізації суспільства: історико-соціологічний аналіз дослідницьких програм: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціологічних наук: 22.00.01 “Теорія та історія соціології” / Павло Володимирович Кутуєв. – Київ, 2005. – 32 с.
19. Лакатош І. Дослідницькі програми Поппера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму / Імре Лакатош // Психологія і суспільство. – 2013. – №4. – С. 6–17.
20. Лакатос І. Доказательства и опровержения. Как доказываются теоремы: [пер. с англ. И.Н. Веселовского] / Имре Лакатос. – М.: Наука, 1967. – 152 с.
21. Лакатош І. Методологія наукових дослідницьких програм / Імре Лакатош // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 11–29.
22. Лакатос І. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / Имре Лакатос. – М.: Медиум, 1995. – 184 с.
23. Полани М. Личностное знание: На пути к посткритической философии: [пер. с англ.] / Майкл Полани. – М.: Прогресс, 1985. – 432 с.
24. Поппер К. Логика и рост научного знания / Карл Поппер. – М.: Прогресс, 1983. – 392 с.
25. Поппер К.Р. Ницета историцизма: [пер. с англ.] / Карл Раймунд Поппер. – М.: Изд. группа “Прогресс” – VІA, 1993. – 187 с.
26. Порус В.Н. Рыцарь Ratio / В.Н. Порус // Вопросы философии. – 1995. – №4. – С. 127–134.
27. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М’ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.
28. Психологія і суспільство: Спецвипуск, присвячений 85-й річниці з дня народження Володимира Андрійовича Роменця. – 2011. – №2. – 190 с.
29. Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого / [гл. ред. А.Г. Реус; сост. А.П. Зинченко]. – М.: Дело, 2003. – 160 с.
30. Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого / [гл. ред. А.Г. Реус; сост. А.П. Зинченко]. – М.: Дело, 2004. – 208 с.
31. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
32. Стёпин В.С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция: [монография] / Вячеслав Семёнович Стёпин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
33. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки: [пер. с нем.] / Пол Фейерабенд. – М.: Наука, 1986. – 554 с.
34. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук: [пер. с фр. В.П. Визина и Н.С. Автономовой] / Мишель Фуко. – СПб.: А-саа, 1994. – 408 с.
35. Фурман А.В. Біциклічна модель організації процесів розуміння / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 8. – С. 4–12.
36. Фурман А.В. Ідея професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
37. Фурман А.В. Методологічна концепція Томаса Куна як рамкова умова колективної пізнавальної творчості / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2013. – Модуль 15. – С. 4–12.
38. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2012. – №4. – С. 78–125.
39. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: [монографія] / А.В. Фурман. – К.: Інститут політичної і соціальної психології; Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.
40. Фурман А. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 40–69.
41. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №3. – С. 72–85.
42. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: [2-е наук. вид.] / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2010. – 168 с.

43. Фурман А.В., Біскуп В.С. Методологічне обґрунтування категорійної матриці сучасної соціологічної теорії / Анатолій В. Фурман, Віталій Біскуп // Вітакультурний млин. – 2011. – Модуль 13. – С. 20–26.

44. Фурман А.В., Гірняк А.Н. Психодидактична експертиза модульно-розвивальних підручників: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман, Андрій Несторович Гірняк. – Тернопіль: ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – 312 с.

45. Фурман А.В., Карпич О. Особистісне знання та його функціонування у професійній діяльності соціального працівника / Анатолій В. Фурман, Олена Карпич // Психологія і суспільство: [спецвипуск] / Соціально-психологічні виміри професійної майстерності в умовах глобалізованого виміру. – 2013. – С. 39–42.

46. Фурман А.В., Ковальова Т. Категорійна матриця взаємозв'язку образів суб'єктивної реальності і психологічних чинників самоактуалізації дорослого / Анатолій В. Фурман, Тетяна Ковальова // Психологія і суспільство. – 2011. – №4. – С. 72–81.

47. Фурман А.В., Ковальова Т.Є. Методологічні орієнтири створення категорійної матриці взаємозв'язку образів суб'єктивної реальності і психологічних чинників самоактуалізації дорослого / Анатолій В. Фурман, Тетяна Ковальова // Вітакультурний млин. – 2011. – Модуль 13. – С. 27–32.

48. Хьюбнер К. Критика наукового розуму: [пер. с нем.] / Карл Хьюбнер. – М., 1994. – 326 с.

49. Школи в науке / под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. – М.: Наука, 1977. – 523 с.

50. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий; [ред.-сост. А. А. Пископфель, Л. П. Щедровицкий]. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.

51. Щедровицкий Г. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок / Георгій Щедровицкий // Психологія і суспільство. – 2004. – №2. – С. 30–49.

52. Щедровицкий Г. Схема мислєдєяльності – системно-структурна будова, значення і зміст / Георгій Щедровицкий // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 29–39.

53. Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа / Михаил Григорьевич Ярошевский // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 7–97.

54. Holzkamp K. Theorie und Experiment in der Psychologie. – Berlin; N.Y.: De Gruyter, 1981.

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович.

Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива.

У роботі методологічному дослідженню підлягають виникнення, становлення, розвиток та інституціоналізація науки як професійної мислєдєяльності, особливої форми духовно зорієнтованого суспільного практикування, інтенсивного інтелектуального дискурсу і сфери самоорганізованої творчості товариства вчених-

мислєтелів. На тлі аналізу змін філософських засновків науки, що спричинені глобальними революціями у цій царині духовного виробництва людства та приводять до оновлення типів наукової раціональності, обґрунтовуються *основні форми раціонального знання* (передусім епістемі, наукові факти, теорії, гіпотези, парадигми, дослідницькі програми) як епістемологічні конструкти і водночас як інтегральні показники генези науки як глобальної програми. У зв'язку з цим детально переосмислюються нормативи наукового мислення, що сформульовані в теорії критичного реалізму К. Поппера, закономірності функціонування розвитку науки в методологічній концепції Т. Куна, а також *наукові проекти І. Лакатоша* як своєрідна вершина критичного раціоналізму і постпозитивістської думки загалом. Уперше *творчий шлях* цього відомого філософа науки став предметом методологічних рефлексії та реконструкції, що дало змогу не лише чітко розвести два періоди творчості і відповідно два новаторських *учинки пізнання*, а й висвітлити принципи, концепти і норми його раціоцентричної мислєдєяльності. У результаті пошукування запропонована *модель біциклічної вчинкової динаміки розвіткового перебігу процесу пізнавальної творчості*, що схарактеризовує взаємодоповнення концепції внутрішньої єдності логіки доведення і спростування та методології раціональних дослідницьких програм у науковій спадщині Імре Лакатоша за принципами вчинковості, метасистемності, циклічності, синергійності.

Ключові слова: наука, науковий метод, методологія, епістема, парадигма, теорія вчинку, циклічно-вчинкова динаміка розвитку науки, постпозитивізм, методологія дослідницьких програм, раціональне знання, наукова революція, теорія, експеримент, наукова картина світу, критичний реалізм, раціоналізм, особистісне знання, міждисциплінарне дослідження, типи наукової раціональності, категорійна матриця, наукове мислення, теоретична гіпотеза, принципи фальсифікаційності та асиметрії, наукове товариство, науково-дослідна діяльність, методологічна рефлексія, процес пізнання, творчий шлях мислєтеля, парадигмальний цикл, вчинок пізнання, метатеоретизування, концептуальний модуль науки, Імре Лакатош, Карл Поппер, Томас Кун, Володимир Роменець, Мішель Фуко, Майкл Полані, Георгій Щедровицкий.

АННОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович.

Генезис науки как глобальная исследовательская программа: циклически-поступковая перспектива.

В работе методологическому исследованию подлежат возникновение, становление, развитие и институционализация науки как профессиональной мислєдєяльности, особой формы духовно ориентированной общественной практики, интенсивного интеллектуального дискурса и сферы самоорганизующего творчества общества ученых-мыслєтелей. На фоне анализа изменений философских оснований науки, обусловленных глобальными революциями в этом сегменте духовного производства человечества и приводящих к

обновлению типов научной рациональности, обосновываются *основные формы рационального знания* (прежде всего эпистемы, научные факты, теории, гипотезы, парадигмы, исследовательские программы) как эпистемологические конструкты и одновременно как интегральные показатели генезиса науки как глобальной программы. В связи с этим детально переосмысливаются нормативы научного мышления, которые сформулированы в теории критического реализма К. Поппера, закономерности функционирования и развития науки в методологической концепции Т. Куна, а также *научный проект И. Лакатоша* как своеобразная вершина критического рационализма и пост-позитивистской мысли в целом. Впервые *творческий путь* этого известного философа науки стал предметом методологических рефлексии и реконструкции, что позволило не только чётко развести два периода творчества и соответственно два новаторских *поступка познания*, но и раскрыть принципы, концепты и нормы его рационализированной мыследеятельности. В результате поиска предложена *модель бициклической поступковой динамики развития познавательного творчества*, которая характеризует взаимодополнение концепции внутреннего единства логики доказательства и опровержения и методологии рациональных исследовательских программ в научном наследии Имре Лакатоша за принципами поступковости, метасистемности, цикличности, синергичности.

Ключевые слова: наука, научный метод, методология, эпистема, парадигма, теория поступка, циклично-поступковая динамика развития науки, постпозитивизм, методология исследовательских программ, рациональное знание, научная революция, теория, эксперимент, научная картина мира, критический реализм, рационализм, личностное знание, междисциплинарное исследование, типы научной рациональности, категориальная матрица, научное мышление, теоретическая гипотеза, принципы фальсифицируемости и асимметрии, научное общество, научно-исследовательская деятельность, методологическая рефлексия, процесс познания, творческий путь мыслителя, парадигмальный цикл, поступок познания, метатеоретизирование, концептуальный модуль науки, Имре Лакатош, Карл Поппер, Томас Кун, Владимир Роменец, Мишель Фуко, Майкл Полани, Георгий Щедровицкий.

ANNOTATOIN

Furman Anatoliy V.
Genesis of Science as a Global Research Program: Cyclic-Action Perspective.

The article is devoted to the methodological research of origin, forming, development and institutionalization of science as a professional thought activity, special form of spiritual-oriented social practicing, intensive intellectual discourse and sphere of self-organized creativity of association of scientists-philosophers. On the background of analysis of changes of philosophical basis of science, caused by global revolutions in this domain of spiritual production of mankind and lead to renewal of the types of scientific rationality, the *main forms of rational knowledge* (first of all, episteme, scientific facts, theories, hypothesis, paradigms, research programs) as epistemological constructs and at the same time as integral indicators of scientific genesis as a global program, have been substantiated. In this connection the standards of scientific thinking, formulated in the theory of critical realism of K. Popper, process of functioning of the development of science in the methodological concept of T. Kuhn and the *scientific projects of I. Lakatos* as a pick of critical rationalism and post-positivist thought overall, have been reconsidered in details. For the first time the *creative way* of this famous philosopher of science has become the subject of methodological reflection and reconstruction, which made it possible not only clearly divide two periods of creative activity and accordingly two pioneering *acts of cognition*, but to highlight the principles, concepts and norms of his ratiocentric thought activity. Eventually, the *model of bicyclical action dynamics of developmental process of cognitive creativity*, which characterizes the inter-supplement of concept of inner integrity of logic of proof and disproof and methodology of rational research programs in the scientific heritage of Imre Lakatos on the principles of action, meta-system, cyclic and synergetic, has been presented.

Key words: science, scientific method, methodology, episteme, paradigm, theory of act, cyclic-action dynamics of development of science, post-positivism, methodology of research programs, rational knowledge, scientific revolution, theory, experiment, scientific picture of the world, critical realism, rationalism, personal knowledge, interdisciplinary research, types of scientific rationality, categorical matrix, scientific thinking, theoretical hypothesis, principles of falsification and asymmetry, scientific-research activity, methodological reflection, process of cognition, creative way of a philosopher, paradigm cycle, act of cognition, meta-theorization, conceptual module of science, Imre Lakatos, Karl Popper, Tomas Kuhn, Volodymyr Romanets, Michel Foucault, Michael Polanyi, Georgiy Shchedrovitski.

Надійшла до редакції 11.09.2013.

СИТУАЦІЯ КОВІТАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У СУСПІЛЬНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОСТІ

Олена МОРИЦАКОВА

Copyright © 2013

Постановка проблеми. Проблема ситуації людини в науковій думці розглядається як ситуація людського буття у фундаментальному та прикладному вимірах. “Ситуаційне” актуалізується і як об’єкт дослідження, і як метод пізнання. Розуміння людини як творця власного життя передбачає як артикуляцію всезагальних способів світовідношення людини, так і здійснення аналізу її життєдіяння в емпіричних обставинах повсякдення.

Людська будність, яка існує як безперервний акт творіння поколінь людей і кожної особи за умови збереження й передачі досвіду культури, знову і знову актуалізує питання про сутність людини. Звідси низка запитань: “Чи досягла людина, за висловом старих майстрів філософії, “відповідності своєму ейдосу”? Чи завершеною є її соціальні якості, котрі виявляються в установках повсякденної поведінки, вибраних системах загальнолюдських цінностей? Чи є підстави говорити про досягнення людиною власної соціальної сутності, яка може слугувати мірою, нормативом програми її ковітальних перетворень?”

Розмірковуючи про усуспільнене життя людини, підкреслимо, що найвищою за складністю і рівнем розвитку є реальність “світу людини” (К. Маркс, С. Рубінштейн), “людська реальність” (М. Хайдеггер), “життєвий світ” (Е. Гуссерль). Так, останнє поняття означає певну сукупність “підсумкового знання”, кожному сегменту яких особа може приписувати властивість реальності. І хоча життєвий світ не має самостійного фізичного існування, він значною мірою і є та реальність, з якою взаємодіє людина. Більше того, її життєвий світ організований інтерсуб’єктивно і типологічно. Він характеризується притаманним йому когнітивним стилем і такими параметрами: 1) специфічною напруженістю свідомості; 2) утриманням від рефлексії над нормами поведінки і мислення, які пережи-

ваються як “природні”, водночас усе в ньому може піддаватися сумнівам; 3) переважанням певної форми активності; 4) специфічною формою особистісного задіяння до буття; 5) особливою формою соціальності як специфічним переживанням у взаєминах і комунікації з іншими людьми.

Кожний життєвий світ має свій простір і час, у яких взаємодіє світовий та особистісний час, об’єктивний і суб’єктивний простір. Він просякнутий тематичною, інтерпретаційною і мотиваційною релевантністю знання і переживання, упроявлюється як смисловий світ, що відкритий до розуміння, інтерпретації і дії у системі культури. Причому звернення до ситуації життєвого світу, людського буття, тобто до “граничних ситуацій” (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр), “буттєво-історичних ситуацій” (М. Хайдеггер), “людських ситуацій” (Г. Гадамер), визначає історичні орієнтири місцезнаходження людської особистості. Вкоріненість в особистісній ситуації є викликом глобальним змінам усього комплексу умов людського існування, доказом того, що людина може встояти як образ і подоба буття абсолютного.

Ситуаційний імпульс, що дозволив по-новому підійти до проблем людського буття і визначити специфіку сучасного філософування, був заданий *екзистенціалістами*. К. Ясперс одним з перших визначив *ситуаційний підхід* в “духовній ситуації часу”. Ситуація для нього постає передусім смисловою дійсністю, відсікає можливість керуватись анонімним, безособовим знанням й апелює до внутрішнього “орієнтувального самобуття”. Х. Ортега-і-Гассет пов’язав одне з ключових своїх понять “життя” (у значенні біографії) із “ситуацією” (буттям у середовищі, у точці перетину конкретних обставин). Саме цим він підкреслював “приреченість” людини жити “тут і тепер”, де її життєвим обов’язком є постійне здійснення перевірки світу, об’єктивованого для неї

Іншими. Натомість Ж.-П. Сартр пов'язує фундаментальну ситуацію людини в універсумі із сукупністю апріорних меж, усередині яких зреалізовується вільний вибір “без виправдань і без опори”. Як представник позитивного екзистенціалізму, він, аналізуючи “граничну ситуацію” людини, наголошує на моменті трагічного вибору, кульмінацією якого є погляд в небуття. Свобода людини упроявлюється в акті власного вибору, а вона сама розглядається як “проект, який переживається суб'єктивно”, тому “пошук себе” можливий завдяки віднайденню смислів, усвідомлення яких тожне дійсності вибору, оцінки, цінностей.

Ситуаційне – сфера негарантованості, відкритості людського існування, форма реалізації моделей особистісної відповідальності. Для М. Мамардашвілі поняття “ситуації” є ключовим, сповненим історико-екзистенційних характеристик. “Ситуаційне” – світоглядна категорія, котра має значення для розуміння специфіки індивідуальних мотиваційно-поведінкових та образно-сміслових конструктів людської свідомості. “Сутність світу, – зауважує В. Стюпін, – не стільки фіксується в поняттях, де вона відділена від явищ, скільки виражається в образах, коли через індивідуальність і ситуаційність явищ проглядаються невіддільні від них сутності” [15, с. 13].

Сучасний образ світу і людини містить характеристики невизначеності, проблематичності. Для розуміння процесів взаємодії людини і суспільного довкілля доречно, як це відбувається у філософській літературі, відмовитись від лінійного мислення, пов'язаного з логікою причинно-наслідкової послідовності, і наблизитись до нелінійного мислення, де єдність людини і світу розглядається як безперервний процес самоорганізації. Наявність можливостей людини та їхньої реалізації, за такого підходу, розглядається в контексті ймовірності, випадковості, все більше збільшується частка ірраціонального як закономірного доповнення раціонального.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Заявлена проблематика потребує поглибленого вивчення *ситуації особистості* в умовах сучасного світу суспільних відносин, сповнених суперечностями, можливостями та перспективами.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Фундаментальна ситуація людини виражається як у її екзистенційних, так і в суспільних

характеристиках людини. Кожна особа живе і діє у конкретному соціумі, її суспільне буття – це феномен, який уособлює повноту і цілісність існування. Водночас людина, за давнім і справедливим визначенням, є мікрокосмом, причетна до космічного, звідси її свідомість – явище транссуспільне, космічне. Відтак і простір ситуації людського буття розділений на простір уявного, бажаного, ілюзорного, і на суспільний простір, що коректований культурою, де людина виконує функцію трансактора, поєднуючи світ речей і світ ідей, світ феноменів та світ ноуменів. Вона, будучи трансактором, поєднує ці простори, забезпечує їх взаємопроникнення. Повсякчасно людина перебуває у *ситуації ковітальності* (термін, уперше освоєний проф. Б.В. Поповим та А.В. Фурманом [див. 18]), сумісності сфер, форм і феноменів життєздійснення. Ситуаційна ковітальність – це вияв її сутності, буттєвої повноти. Людина фіксує собою три системи психоенергетичних зв'язків – біосферну, ноосферну і техносферну. Часткові форми такого існування – це спроби перетворення людиною себе у функцію однієї системи. Так, її діяльність у просторі закону визначається несвідомим устримленням до трансформації усіх видів активності в енергію техносфери; діяльність у просторі ілюзії визначається ноосферними енергетичними імпульсами. Спроби ж ліквідації розривів суспільного простору можливі на шляху усвідомлення космічності сутності людини.

Принцип ковітальності утверджує думку, що людина конститує типологію і сутнісні форми буття відповідно до смислів повсякдення, розуміння і спілкування у контексті узгодженого співіснування природного, соціального, духовного світів. Цей принцип – методологічний підхід до вивчення людини, що розглядає можливості її повновагомного буття, багатоманітність їх форм і характеристик у єдності і взаємозв'язках. По-перше, людина – це істота природна (вона є організм); по-друге, культурно-історична (тобто надорганічна реальність, яка охоплює загальнолюдське, соціально визначене та індивідуальне); по-третє, космічна, вселенська. Кожна з виокремлених форм життя має багаторівневу і багатоаспектну структуру, а сама людина являє собою постійно змінну, відкриту, синергійну систему. Отож природний, культурно-історичний і вселенський вектори людського буття співіснують у єдності, утворюючи спільність численних можливостей й актуалізованих смислових полів.

Звертаючись до філософських інтерпретацій розуміння сучасного буття людини, зупинимося на книзі Е. Тоффлера *“Револьюційне багатство. Як воно буде створене і як воно змінить наше життя”* (2008 [16]), котра презентує новий прогноз суспільства. Сучасна цивілізація, наголошується в ній, має у своєму розвитку стрімкі зміни, що відбуваються на глобальному рівні і носять революційний характер, що унаочнюється передусім в економіці, культурі, екології та ін. Серед ознак нової реальності називаються: поява нових мотивів співіснування людей, послаблення обмежень, впровадження інтелекту, конвергенція можливостей, новий ландшафт часу – його екологія, персоналізація і водночас розширення простору, політика сюрреального, пандемія самотності, війна цінностей тощо. Дослідник наголошує, що сьогодні змінюється тип суспільної людини. Суспільство знецінює ідеали, продукуючи тип гедоністичної, фрагментарної, сюрреалістичної людини, відбувається руйнація традиційних систем цінностей – аж до крайніх форм суб’єктивації. До того ж сучасний соціум хвилює на парадокси і суперечності.

Контекст реального життя, основу всіх економічних абстракцій, за Е. Тоффлером, складають різноманітні духовні і психологічні переживання людей, які відчувають різною мірою жадібність і соціальну стурбованість, ідеалізм і цинізм [16, с. 2]. У світі, де наявні ризиковані економічні авантюри, інституційні кризи, окрема людина залишається один на один зі своїми, вочевидь потенційно руйнівними, особистісними проблемами. Люди стурбовані ситуацією з виплатами пенсій, з ситуацією у школах, лікарнях, їх хвилює, що злочинність, наркоманія, свавілля здатні зруйнувати життя суспільства [16, с. 4], якому, крім того, загрожує розвиток індивідуалізму.

Кожна суспільна система формує інший стиль життя, нову цивілізацію, власну систему багатства; мовиться не лише про нові структури бізнесу, але й нові типи сім’ї, стилі в музиці і живопису, нові продукти харчування, моду, стандарти фізичної краси, інші цінності та інше ставлення до релігії і свободи особистості. Все це взаємодіє і формує нову систему багатства, під якою Е. Тоффлер розуміє не тільки економічний розвиток і кількість прибутку, а й сукупність суспільних здобутків, що становлять результат праці всіх і кожного у галузях і сферах суспільного буття (матеріальних, духовних, колективних, особистісних;

у виробництві, мистецтві, моралі, свідомості тощо). Науковець підкреслює, що економіка майбутнього відкриє широкі можливості для розвитку різних суспільних сегментів облагодження життя, таких як, гіперагрокультура, система охорони здоров’я (використання нейростимуляції, нанолікування), енергетика (винайдення дивовижних нових джерел енергії, можливо, з космосу), транспорт (раціональна система перевезень), торгівля (з використанням Інтернету), освіта (інноваційні форми), виробництво (автоматичне управління процесів), соціальне управління (управління ризиками), військова промисловість (використання зброї, що не вбиває), фінансова система (електронні платежі, гроші, що програмуються, використання системи сенсорів), а також величезна кількість нових товарів, послуг, вражень. Загалом глибокі зміни між різними секторами економіки, характеризуючи змістовлення цивілізаційних процесів, є наслідком появи більш ускладнених і капіталомістких видів людської діяльності, ніж фізична праця, а саме фінансування, дизайн, планування, наукові дослідження, маркетинг, реклама, розподіл, управління, обслуговування, переробка сировини і збереження інформації [16, с. 201].

Паралельно до процесів економічних і технологічних трансформацій, цивілізаційний розвиток суспільства супроводжується процесами швидкої зміни суспільних ролей, стрімким збагаченням інфраструктури знання, на яку спираються соціальні зміни, у тому числі й академічна наука. І це закономірно, адже все більша кількість наукових робіт уже сьогодні вирізняються міждисциплінарністю.

Історичний характер сучасної царини багатства зумовлений, за Е. Тоффлером, розвитком трьох цивілізаційних систем людства – аграрної, промислової та інформаційної. Імовірно, на нашу думку, четвертою системою стане енергетична, або ресурсна, коли життя людства буде забезпечуватись за рахунок альтернативних джерел енергії, штучно створених, або неіснуючих на планеті. Е. Тоффлер зауважує, що перша хвиля збагачення була заснована на вирощуванні продуктів, друга – на їх виробництві, третя – на послугах, мисленні, знаннях, професійності.

Час. Для функціонування громадян у соціальних групах потрібні стабільність і синхронізація, які забезпечують рівень передбачуваності стосунків. Реальний перебіг часу супроводжується прискоренням ділової активності.

Крім того, інтегрування різнорідних завдань посилює ефект прискорення виконання кожної з них, що робить синхронізацію важкодоступною. Воднораз використання часу стає все більш індивідуалізованим і нерегулярним, а іноді – хибним. В ідеально синхронізованому світі, пише Е. Тоффлер, “друзі ніколи не спізнюються на зустріч, яєчня ніколи не подається на сніданок застиглою і діти завжди вчасно вертаються додому зі школи” [16, с. 213].

Сьогодні все помітнішою стає тенденція трансформації часу від безособового до персоналізованого, і це відбувається паралельно руху-поступу до персоналізованих продуктів та ринків. Сама собою система багатства не прискорює життя, але вона сприяє появі все більшої нерегулярності у наших стосунках із часом. Завдяки цьому вона звільнює особу від тюремної жорсткості і впорядкованості індустріального століття, але водночас збільшує непередбачуваність і потребує фундаментальних змін способу створення і координації особистісних взаємодій у творенні суспільного продукту. До важливих небезпек часових трансформацій відноситься небезпека проникнення чужого ритму життя у власний особистісний простір людини. Е. Тоффлер запитує: “Як бути суспільству, яке рухається до гіпершвидкостей і вільно форматowanego часу, якщо частина населення звільнюється від закостеніння і стандартного розкладу, а інша частина продовжує жити у режимі минулого? Як бути роботодавцям з молодими співробітниками, цим продуктом нового образу життя, які розглядають пунктуальність як зазіхання на свою свободу і креативність?” [16, с. 224]. Смісл запитань приводить до розуміння того, що час зберігає свою значущість, натомість пунктуальність втрачає своє значення.

Простір. У фізичному значенні все більш відчутним стає звуження простору – перенасичення предметами, енергіями, тобто морфологією життя, водночас споглядається і зворотній ефект – розширення простору внаслідок створення віртуального світу, кіберпростору, штучних смислових полей. З іншого боку, категорії просторовості визначаються не лише географічними чи віртуальними параметрами. Простір сьогодні – це переміщення, зв’язки, взаємодія, комунікація у найширшому розумінні. Чим швидше комунікаційні мережі пов’язують світ, тим більше товарів, послуг, персоналу, ідей, злочинності, хвороб, забруднення навколишнього середовища і тероризму,

що перетинають національні кордони держав. Е. Тоффлер наводить згадку про те, що “дві тисячі чотиреста років тому в древньому Китаї, де селяни були прив’язані до землі, відомий філософ Чжуан-Цзи сказав, що люди, які мандрують світом, “вносять безлад, вони неспокійні, брехливі і потайки замислюють погане” [16, с. 301]. Сьогодні біля восьми відсотків населення Землі, хоча б раз на рік, перетинають кордони своєї країни. Це число дорівнює чисельності усього народонаселення планети у 1650 році, тобто кількості людей на початок індустріальної ери. Відтак сьогоднішній світ людей, як і горизонти їхнього простору – світ гнучкий, динамічний, рухливий, мобільний, відкритий до змін. Тому прогрес пов’язується із інтегрованою глобальною економікою, зі швидкими змінами і потрясіннями на ринках праці, у сфері технологій, що вказує на прихід століття “просторової турбулентності”.

Знання – це: а) ресурс, користування яким не вичерпує, а примножує його; величезна кількість людей створює знання, обмінюється даними та інформацією; на основі існуючого знання створюється нове знання; б) нематеріальне: до нього не можна доторкнутись, але його можна впроваджувати, ним можна маніпулювати; в) нелінійне: одиничні геніальні прозріння приносять дивовижні результати; г) відносне: кожен окремих фрагмент знання набуває значення лише в системі інших фрагментів, котрі утворюють контекст; чим більше знань, тим більш різноманітні і корисні його комбінації; д) підлягає перекодуванню: його можна перевести в будь-які знакові системи (наприклад, цифрові), символізувати та абстрагувати; е) може зберігатися, може бути відкритим і закритим.

У повсякденному розумінні *знання* – це коротке визначення усього, що вважається істинним чи дозволяє вважати, що воно є саме таким. Е. Тоффлер пише, що “по-перше, знання – це консенсус. Багато з того, що ми вважаємо правильним, є таким завдяки консенсусу. Скажімо, всі “знають”, що деякий факт є вірним. Відповідно, він і “має бути” вірним. Консенсусні істини ми чуємо у сім’ї, від друзів, колег, в окультуреному доккіллі; ці істини здебільшого не піддаємо сумнівам. По-друге, це несуперечливість. Цей критерій базується на твердженні, що якщо окремих факт не суперечить іншим фактам, які вважаються істинними, то він також має бути істинним. По-третє, авторитетність. Величезна кількість загальноприй-

нятих “істин” засновується на авторитеті, люди часто довіряють авторитету, заснованому на посаді, дипломі чи приналежності до будь-якої організації. У результаті утворюється феномен авторитет авторитету. По-четверте, довговічність, тобто перевірка істини часом. Тут авторитет не бог, не книга, не особистість, а тривалий відрізок часу, що називається “минулим”.

Наука як феномен знання, є не стільки зібранням фактів, скільки процесом перевірки ідей. Перевірка охоплює спостереження та експеримент. Результати мають бути відтвореними. Знання, яке не відповідає цим вимогам, не є науковим. Навіть найбільш переконливі відкриття залишаються неповними і незавершеними, вони підлягають подальшому вивченню, перегляду та іноді спростовуються новими науково перевіреними даними.

Сучасна наука відчуває тиск нігілізму, що йде від французької філософії постмодернізму, яка сама є скоріше літературною течією. Намагаючись дискредитувати науку як спосіб перевірки істини, постмодерністи доводять, що наукові істини не універсальні. Звичайно, ми не знаємо меж Всесвіту, і не можемо логічно довести універсальність будь-чого. Постмодерністична теорія не тільки намагається дискредитувати науку, але в крайній своїй формі підриває усі критерії істини, адже ставить під сумнів саме це поняття” [16, с. 418–420].

Охарактеризовуючи складові сучасної суспільної системи – час, простір, знання, Е. Тоффлер вказує на найголовніші проблеми – сімейних, моральних, традиційних, релігійних цінностей, констатує факт руйнування особистісної і корпоративної етики. Сьогодні все більш відчутним є злам поведінкових меж, установлених інституціями індустріальної епохи. Це означає не лише занепад та руйнацію вчорашньої суспільної інфраструктури, але вмирання культури, системи цінностей й соціального типу, який був нею народжений. У практиці сучасної міжсуб’єктної взаємодії мають місце проблеми загальнокультурного характеру: суперечливі і шкідливі життєві цінності, відсутність мотивації, недостатні навички міжособистісного спілкування, неадекватні уявлення про власне майбутнє. Підсумовуючи, Е. Тоффлер висловлює думку, що ключовими силами, які рухають сьогodнішню революцію багатства, або в широкому розумінні – еволюцію суспільних відносин, є радикальні зміни у нашому ставленні до часу, простору і знання.

Цікавим видається погляд А. Печчеї на цивілізаційні зміни суспільства і на роль людини в них як автора *парадигми “нового гуманізму”*, що базується на принципах глобальності, любові і справедливості, нетерпимості насилля. У цій парадигмі людина – “гомомодератус” (людина стримана) – усвідомлює самозміни і самообмеженість. Тому будь-які соціальні проекти без самозмінення особистості неможливі. “Лише через розвиток людських якостей і людських здібностей можливо домогтися змін усієї, орієнтованої на матеріальні цінності, цивілізації і використовувати її величезний потенціал для високих цілей. І якщо ми бажаємо врівноважити технічну революцію і спрямувати людство до гідного майбутнього, потрібно перш за все замислитися над змінами самої людини, над революцією у самій людині” [11, с. 43].

Заслуговує на увагу сьогodні також *парадигма “альтернативної цивілізації”*, за якою сучасну цивілізацію треба змінити, рішуче обмежити розвиток техніки, ліквідувати масштабне виробництво, здійснити радикальну децентралізацію суспільного життя, впровадити самоуправління, посилити увагу до розвитку таких людських рис, як соціальна відповідальність, спрямованість до саморозвитку, взаємність, злагода, толерантність.

Безперечною лишається думка, що саме людина є відповідальною за світ свого буття, за долю власного життя, тому усвідомленість дій громадян, розвиток самосвідомості набувають сьогodні ще більшої актуальності. У зв’язку із цим слушною є думка М. Бахтіна про те, що “за все людина має відповідати, у тому числі і за те, що відбулось у її голові”. Про це пише М. Попович у книзі “Рациональність і виміри людського буття” [12, с. 94]. Людина як істота соціальна здатна опанувати буттєву ситуацію свідомо і вибірково. Саме цільове спричинення ситуаційного вибору вказує на ступінь чи горизонти усупільнення людини. Якість привласнення досвіду ситуаційного мислення людиною регламентує доцільність як форму взаємодії зі світом, зумовлює вибір типу поведінки і, як наслідок, програмує тип суспільних взаємостосунків, який визначається не лише як результат адаптації людини до природних і соціальних умов існування, а й як діяльно осмислений імператив її вітакультурного перетворення відповідно до високих потреб, цілей, цінностей.

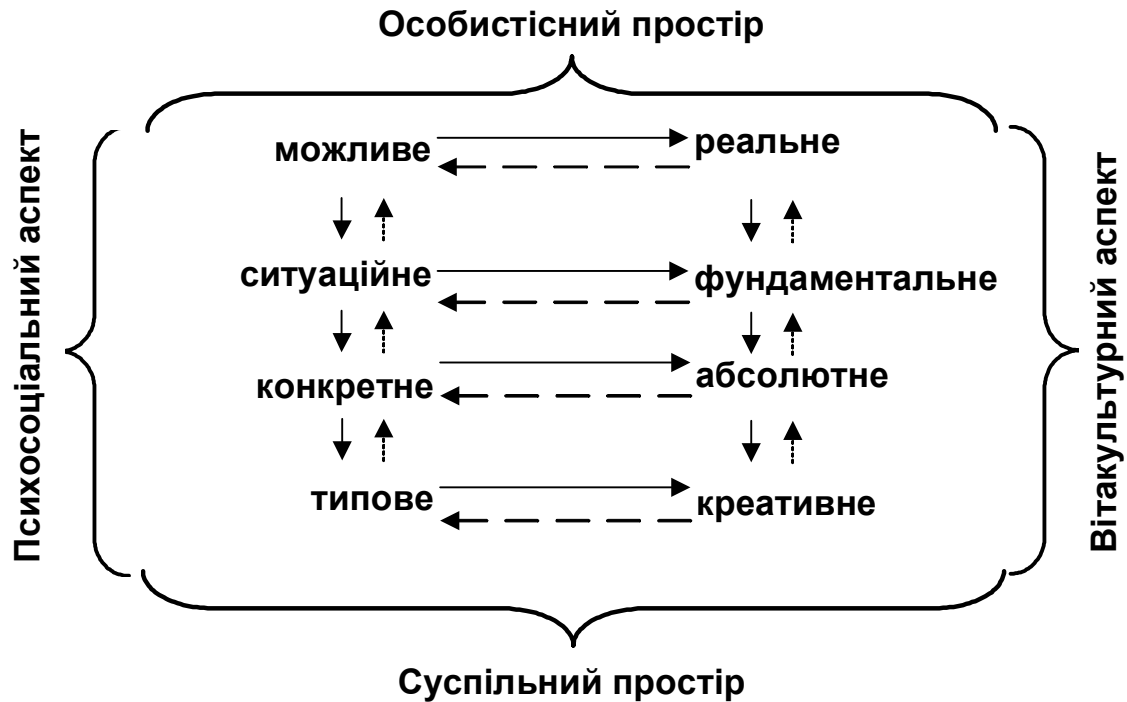

Рис.

Дуальні складові особистісного виміру суспільного буття людини

Діяльнісно-вчинкове мислення людини є соціально зумовленим і долученим до системи суспільних відносин. “Поза цими відносинами, – наголошує О.М. Леонтєв, – людська діяльність узагалі не існує; вона визначається тими формами і засобами матеріального та духовного спілкування, які породжені розвитком виробництва і які не можуть реалізовуватись інакше, ніж у діяльності конкретних людей” [7, с. 82–83]. В контексті логіки ситуаційного мислення в сучасній культурі формується новий тип культурної адаптації – *евентуалізм*, в основі якого перебуває випадок, можливість. Відтак особливістю цього типу мислення стає оперативність осмислення нового, здатність “схопити” суть феномену, котрий виник “тут і зараз”, що сприяє успішній адаптації людини у фрагментарному світі, вільному від стереотипів.

Динаміка саморозвивального світу відкриває все нові можливості для реалізації особистісних стратегій життя людини. В.С. Стьопін, виходячи з константного розуміння світу як невизначеного, пропонує не залишати поза увагою так звані точки біфуркації (точки нерівноваги, потенційного роздвоєння) розвитку системи особистості, розробляти адекватні способи вчинкової дії на них, створюючи *ситуацію відповідального вибору*. “Сам вибір є незворотнім і почасти не може бути однознач-

но прорахованим. Тому в діяльності людини особливого значення набуває знання заборон на деякі стратегії взаємодії, які потенційно узмістовлюють для неї небезпечні наслідки” [14, с. 185]. Отож уміння адекватно оцінювати поточну ситуацію й адекватно діяти у її рамках, вдало обирати стратегію вчинків передбачає цілісність самовідчуття особистості в певній культурі, відсутність роздвоєння, внутрішніх суперечностей у її самооцінці. А це вимагає вироблення кожним громадянином системи особистих мотивів у процесах власного вітакультурного самореалізування. У цьому аналітичному контексті особистісне буття людини визначають дуальні пари мотиваційних координат (*див. рис.*).

Очевидно, що людина неодмінно переживає й модифікує у ситуації свого буття все те, що було створене попередніми поколіннями. Коли ж ідеться про оновлення власного довкілля, створення нових життєвих принципів адаптації до повсякденних умов і ситуацій, вона змушена перекреслювати іноді весь набутий досвід, одночасно освоюючи норми моделювання існуючих об’єктивних обставин. У будь-якому разі лише через привласнення сукупності як біологічних, так і надбіологічних програм усупільненого життєдіяння людина виробляє власне бачення загального досвіду культури, відпо-

відний індивідуальний досвід перетворюється на соціальний та поєднується із загальноприйнятими культурними кодами і психодуховними узмістовленнями.

ВИСНОВКИ

1. Ситуація ковітальності людини упроявляє її сутність, фіксує у світі буттєвості головні системи психоенергетичних зв'язків – біосферну, ноосферну і техносферну. Принцип ковітальності утверджує думку, що людина конститує типологію і сутнісні форми буття відповідно до смислів власного буття, розуміння і спілкування в контексті узгодженого співіснування природного, соціального, духовного світів. Водночас він як методологічний підхід дає змогу вивчати можливості буття людини, багатоманітність їх форм і характеристик у єдності і взаємозв'язках.

2. Сучасні суспільні відносини, за Е. Тоффлером, є революційними за характером, способами і формами буденного уреальнення. Сьогочасна цивілізація визначається як інформаційна, постає закономірним продовженням в історичному ланцюзі суспільних систем – аграрної і промислової. Серед ознак нової соціальної реальності називаються: поява альтернативних мотивів співіснування людей, послаблення обмежень, розвій інтелекту, конвергенція можливостей, новий ландшафт часу – його екологія і персоналізація, розширення простору ковітальності, політика сюрреального; пандемія самотності; війна цінностей. До конститувальних складових революційних суспільних змін Е.Тоффлер відносить час, простір і знання.

3. Окреслюючи складові сучасної суспільної системи (час, простір, знання), визначаючи їхні характеристики, Е. Тоффлер аналізує систему людських відносин і місця в них особистісного осереддя людини. До проблем міжсуб'єктної комунікації належать такі: проблеми сімейних вартостей, моральних, традиційних і релігійних цінностей, руйнування особистісної і корпоративної етики, відчутний злам поведінкових меж, установлених інституціями індустріальної епохи, що виявляється на рівні співіснування суперечливих систем цінностей, відсутність мотивації, навичок міжособистісного спілкування, затуманене стереотипами та ідеологемами бачення сучасною людиною перспектив суспільного розвитку.

4. В контексті логіки ситуаційного мислення в сучасній культурі формується новий тип культурної адаптації – *евентуалізм*, в основі якого перебуває випадок, можливість. Тип суспільних взаємостосунків визначається не лише як результат адаптації людини до природних і соціальних умов існування, а й як діяльно осмислений імператив важливості перетворення обставин докільля відповідно до певних потреб та ситуацій, або визнання пріоритетності пристосування до них.

Через освоєння біологічних програм, що характеризують успадковану індивідуальність психіки, та опрацювання надбіологічних програм поведінки, які становлять привласнену соціальність, людина виробляє власне бачення загального досвіду культури; цей відповідно її індивідуальний досвід перетворюється на соціальний, а завдяки особистісній творчій активності він проявляється у поведінково-мотиваційних діяннях, кульмінацією яких є ситуація відповідального вибору.

1. Андрущенко В.П. Культурологічна сутність людини і людинотворча сутність культури // *Ідеологія. Особистість*. – К.: Знання України, 2002. – С. 53–94.

2. Бердяев Н.А. О назначении человека / Николай Бердяев. – М.: “Республика”, 1993. – 383 с.

3. Бех И.Д. Социогенез личности как психологическая проблема / Иван Бех // *Теория і практика управління соціальними системами*. – 2000. – №1. – С. 84–89.

4. Грицай Е.Б. Инициация постмодерна (на полях у Бодрийара) / Е.Б. Грицай // *Вопросы философии*. – 2003. – № 9. – С. 170–179.

5. Гуменюк О.Є. Психологія впливу: [монографія] / Оксана Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 304 с.

6. Каган М. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа) / Моисей Каган. – М.: Изд. пол. литры, 1974. – 328 с.

7. Леонтьев А.Н. Деятельность, Сознание. Личность / Алексей Леонтьев. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

8. Михальченко М.І. Культурні виміри розвитку цивілізацій на рубежі століть: проблеми визначення / М.І. Михальченко // *Ідеологія. Особистість*. – К.: Знання України, 2002. – С. 13–53.

9. Морцакова О. Соціальні цінності і ціннісно-сміслові наповнення процесу соціалізації // *Вітакультурний млин*. – 2011. – Модуль 13. – С. 38–43.

10. Надольний І.Ф. Особистість у вимірах філософського аналізу // *Філософія: [навч. посібник]* // за ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С. 433–456.

11. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М.: “Прогресс”, 1985. – 312 с.

12. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття / Мирослав В. Попович. – Київ: Сфера, 1997. – 290 с.

13. Радіонова І.О. Сучасна американська філософія

освіти та виховання: тематичні поля та парадигмально-концептуальні побудови / І.О. Радіонова. – Харків: ХДПУ, 2000. – 208 с.

14. *Стёпин В.С.* Перспективы цивилизации: от культа силы к диалогу и согласию / Владислав С. Стёпин // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения 1991. – М.: “Республика”, 1992. – С. 182–200.

15. *Стёпин В.С.* Философия и образы будущего / Владислав С. Стёпин // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 10–21.

16. *Тоффлер Э.* Революционное богатство / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 569 с.

17. *Фурман А.В.* Идея професійного методологування: [монографія] / Анатолий В. Фурман. – Ялта–Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.

18. *Фурман А.В.* Психокультура української ментальності: [2-е наук. вид.] / Анатолий В. Фурман. – Тернопіль: НВЦ НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

АНОТАЦІЯ

Морщакова Елена Степанівна.

Ситуація ковітальності людини у суспільному просторі сучасності.

У статті досліджується “ситуаційне” як форма реалізації поведінкових моделей особистості, як суб’єктивно-діяльна система її мотиваційних структур, що параметрично характеризує суспільне буття, нарешті як дослідницький підхід до розгляду процесів суспільної взаємодії, персоніфікованих системами особистісних смислів людини.

Ключові слова: сучасність, суспільство, сьогоднішня людина, форми буття, ситуація, ковітальність, суспільний простір, життєвий світ, евентуалізм.

АННОТАЦИЯ

Морщакова Елена Степановна.

Ситуация ковитальности человека в общественном пространстве современности.

В статье исследуется “ситуационное” как форма реализации поведенческих моделей личности, как субъективно-деятельная система её мотивационных структур, которые параметрически характеризуют общественное бытие, наконец как исследовательский подход к рассмотрению процессов общественного взаимодействия, персонифицированных системами личностных смыслов человека.

Ключевые слова: современность, общество, повседневность, человек, формы бытия, ситуация, ковитальность, общественное пространство, жизненный мир, эвентуализм.

ANNOTATION

Morshchakova Olena.

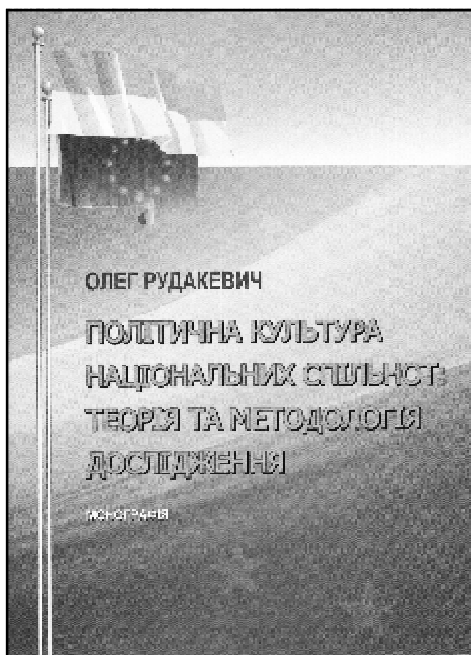
Situation of Co-Vitality of a Person in Social Space of Modern Time.

The article is devoted to the action models of personality as a subject-action system of his motivation structures, which parametrically characterizes the social being and as a research approach to consideration of the processes of social interaction, personified by the systems of personal senses of a human.

Key words: contemporaneity, society, the present, human, forms of being, situation, co-vitality, social space, vital world, eventualism.

Надійшла до редакції 10.04.2013.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Рудакевич О.

Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. / Олег Рудакевич. — Тернопіль: ТНЕУ, 2013. — 352 с.

У монографії розкриті теоретичні основи національної політичної культури та обґрунтовано методологію її дослідження на базі соціетального підходу. Нація представлена як колективний суб’єкт, творець і носій політичної культури. З’ясовано зміст імперативів, функцій та інфраструктури національної політичної культури, досліджено загальнонаціональні політико-культурні форми, їх детермінуючий вплив на політичні процеси. Обґрунтовано засади типології національної політичної культури та розкрито сутнісні риси політичної культури українського народу, місце і роль в ній національної ідеї.

Для політологів, політичних діячів, усіх, хто цікавиться питаннями становлення та розвитку політичної культури національних спільнот.

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ПІДЛІТКОВОСТІ

Володимир ЦВІРКУН

Copyright © 2013

*“Щастя твоє, і мир твій, і рай твій,
і Бог твій усередині тебе є”*
Г. Сковорода [8, с. 421].

Постановка, актуальність та стан наукової розробки проблеми. Серед питань, якими переймаються гуманітарні науки (або ж людинознавство загалом) чільне місце належить тим із них, у яких досліджуються процеси соціалізації особи, аналізуються вікові етапи формування і розвитку індивіда (у їх зв'язку із наявними цивілізаційними схемами чи інформаційними соціальними програмами), а також антропокультурні (себто і вітакультурні, й соціокультурні та інші) механізми становлення особистості. Серед різноманітних людинознавчих студій філософська антропологія, заснована М. Шелером та його послідовниками (Х. Плеснером, А. Геленом та ін.) на початку минулого століття, відіграла й донині відіграє провідну роль у прагненні відтворити цілісний образ людини, враховуючи перш за все космогенетичну основу її ества. “...Людина як *цїле*..., – писав засновник філософської антропології, – “*imago Dei* і сутність сутностей...”, вона “є не “скріпою” між Богом і світом, а (безпосередньо) бере участь у них обидвох – у *Deus* та у *Mundus* (єдність і множина в одній і тій же сутності)” [12, с. 157].

Починаючи з другої половини XIX століття, у гуманітарному знанні, причому не тільки науковому, а й у такому, що черпається з інших сфер духовного життя суспільства (маються на увазі і мораль, і мистецтво, включно з художньою літературою; тут візьмімо для прикладу трилогію Ю. Боргена “Маленький Лорд. Темні джерела. Тепер йому не піти” [1], романи Ю. Гордера “Світ Софії”, Ф. Достоєвського “Підліток”, повісті О. Довженка “Зачарована Десна”, Дж. Селінджера “Над прірвою у житті”, М. Стельмаха “Гуси-лебеді летять”, автобіографічну трилогію Л. Толстого “Дитинство. Отроцтво. Юність”, оповідання

Г. Тютюнника “Климко” тощо і, до певної міри, політика і навіть релігія), утверджується **концепт підлітковості** як данність особливого, першочергово соціально-психологічного, вікового формату індивідуального людського життя. У 20–30-х роках XX століття спостерігається справжній “бум” психологічних, і не тільки, досліджень підліткової особистості; більше того, “підлітковість стає улюбленим віком” (М. Кле). Особливої уваги у цей час заслуговують праці відомого російського психолога Л. Виготського, зокрема його “Педологія підлітка”, у якій він аргументовано звертає увагу на те, що “ми тільки тоді можемо говорити про формування особистості, коли взмозі опанувати власною поведінкою” [2, с. 225].

Таким чином, у результаті доволі широкого спектра соціально-психологічних досліджень, *підліток* отримує статус перехідної (від дитинства до дорослості, зрілості) особи, а *підлітковість* – ледве не субкультурної (а деколи й маргінальної) групи із-за специфічності притаманних їй онтогенетичних та філогенетичних характеристик й місця у процесі соціалізації людських індивідів. Сьогодні ж у багатьох, якщо не у більшості, соціально-психологічних та філософсько-антропологічних науково-аналітичних та художніх розвідках, тією чи іншою мірою присвячених віковим параметрам людського буття, досить доказово утверджується думка про те, що будь-який віковий етап життя людини є настільки самодостатнім і самоцінним, що аж ніяк не вписується у схему чогось недозрілого, недосконалого, перехідного, підготовчого тощо під кутом зору “зрілості, самовпевненості, ледь не довершеної мудрості” саме цього життєвого етапу, який переживається ось зараз, тепер. Але ж зауважмо, що момент теперішнього

життя (тут і тепер) є похідним від попереднього, й не обов'язково кращим за нього, а тим паче, не може вважатися досконалішим від наступного, очікуваного майбутнього, яке має вагомні переваги в інваріантності “кращих” можливостей, із яких одна, або навіть декілька, обов'язково здійсняться (реалізуються, відбудуться, упредметняться). Однак, мабуть, людина завжди буде знаходитися у полоні “ілюзорних досягнень” власної самосвідомості, для якої все, що вже пережилося (і, до речі, усвідомлено) – всього лишень підґрунтя для якоїсь нової “самопобудови” та зарозумілої самовпевненості у якійсь “вищості” того життєвого стану, що виявляється і певним чином стверджується ось тут і тепер, тобто в чітко визначеному місці та в даний час.

Виходячи із вищесказаного, звернемо увагу на філософсько-антропологічний аналіз тих проблем, які стосуються розвитку свідомості і самосвідомості людини незалежно від специфічно вікових проявів цього процесу. Очевидно, на будь-якому етапі свого життя людський індивід, переживаючи даний йому буттєвий час й освоюючи наявний буттєвий простір, “висловлює”, “вимовляє”, а почасти й “вимолює” (згадаймо, що згідно з міркуванням М. Гайдеггера – “мова є домівкою (оселею) буття” [4]) самого себе, а відтак у той чи інший спосіб розв'язує відоме гамлетівське питання: “бути, чи не бути?”, інтерпретуючи власну явність, присутність у світі мовними конструкціями та схемами життєактивності, що мають виявити себе у ціннісно-сміслових життєвих учинках. Тому людська відповідь на це питання звучить у вигляді все того ж запитання приблизно ось так: як, у який спосіб, яким чином *бути* (що є, мабуть, відповіддю на голос згори, на запит від Бога) *людиною?*, як, із виднокола особистісної самосвідомої присутності у Світі, не втратити берегів гуманності та островів людськості у буремному океані Буття?, нарешті як не спотворити до невпізнаності власне людське обличчя? Вочевидь Людиною просто треба *бути* від початку й до кінця свого земного існування, тобто від “А” до “Я” особистісної екзистенції, переживаючи у житті і злети, і падіння, до глибини душі відчуваючи, намагаючись зрозуміти як інтелектом, так і серцем, те велике випробування, яке називається Життям.

Протягом кількох десятиліть Київська світоглядно-антропологічна школа, започаткована (а правильніше було б сказати, відроджена)

у середині 60-х років минулого століття П. Копніним та В. Шинкаруком, напрацювала солідний доробок фундаментальних досліджень світогляду на різних рівнях його прояву, власне світоглядної свідомості людини та її складових, зокрема й таких, як світоглядні настановлення. Значна увага була зосереджена і на проблематиці формування світоглядної свідомості у процесі індивідуального розвитку людини, у проявленні її структурних компонентів на вікових етапах самореалізації людського індивіда, у тому числі й підліткової особи. Творчим ядром цієї школи був і є колектив співробітників Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, очолюваний до листопада 2001 року Володимиром Шинкаруком, а у даний час – Мирославом Поповичем. Філософсько-антропологічно зорієнтовані дослідники і досі продовжують працювати у цьому визнаному центрі української філософії. Наукові праці Є. Андроса, І. Бичка, Є. Бистрицького, С. Бондаря, М. Булатова, О. Гомілко, Г. Горак, В. Горського, М. Злотіної, В. Іванова, М. Кисельова, Г. Ковадло, В. Крисаченка, В. Ляха, В. Малахова, К. Малеева, П. Копніна, С. Кримського, Л. Ніканорової, Є. Осічнюка, Л. Ситніченко, Т. Суходуб, В. Табачковського, М. Тарасенка, Н. Хамітова, Є. Шалашенка, В. Шинкарука, О. Яценка та інших (нині суцільних і тих, хто, на жаль, уже відійшов у інший світ) – яскраве свідчення глибини та продуктивності світоглядно-антропологічних студій на вітчизняному терені філософування.

До цих досліджень долучився свого часу також і автор даної статті (під кінець 2001 року в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю “філософська антропологія, філософія культури” на тему: “Формування світоглядних установок особи підліткового віку” [11] під науковим керівництвом доктора філософських наук, професора, завідуючого відділом філософської антропології В. Табачковського).

Об'єктом даного дослідження є *феномен підлітковості* як особливого стану особистісного та соціального розвитку людини і соціуму (соціетальної спільноти), а **предметом** – *субстанційні соціокультурні характеристики підлітковості* під кутом зору філософської антропології.

Мета дослідження: вивчення підлітковості як такого явища, що виходить за межі конкрет-

ного вікового етапу життя людини, що передбачає розгляд цього феномену у форматі загальнолюдської – екзистенційної (на рівні окремого існування), соціокультурної та цивілізаційної (у різноманітних соціальних утвореннях) – проблематики.

Виклад основного матеріалу. Було б, напевно, й онтологічно, і гносеологічно, помилково вважати, що так зване “друге народження” людини відбувається саме в межах підліткового етапу соціалізації. Однак, якщо шляхи Господні несповідані, то й шлях самоусвідомлюваного народження, становлення цієї “другої” (духовної, за словами Г. Сковороди) людини не має ні початку, ані кінця. Науковці не мають вагомих підстав чітко визначити, коли ж саме воно відбувається. Проте підлітковий (отроцький) вік видається найбільш придатним для цього “другого народження”, оскільки охоплює собою чи не найскладніший, контроверсійний та багато у чому драматично-епатажний (із-за природного бажання підлітка до випробувань, що найчастіше мають авантюрний характер) період у житті будь-якої окремої людини. Він є, вочевидь, піковим (контрапунктним) віковим етапом особливого життєствердження індивіда, тому що передбачає його перехід у кардинально відмінну від попередньої соціальну якість, своєрідне, так би мовити, перенесення від антропогенезу до соціогенезу і, як наслідок, – до персоніфікації, тобто вияву унікальних, неповторних особистісних рис у подальшій життєдіяльності.

Річ у тім, що у філогенетичному аспекті людство має у своєму історичному розвитку безліч прикладів саме таких метаморфоз у людському житті, які стають тотожними духовному самовиявленню людиною власного ества. Такими дійсними фактами духовного народження є життя і творчість тих видатних особистостей, світлу і вдячну пам’ять про яких береже все людство. Очевидно, що саме завдяки таким подвижникам Духу людського для нас по-справжньому уможлиблюється відчуття присутності десь поруч, а то й у лоні серця свого й Духу Святого. Адже без відчуття святості, і хоча би епізодичного торжества чогось воістину *святого* всередині себе, навряд чи є підстави ідентифікувати себе як людину – *подобу Божу*, згідно із більшістю сповідуваних у сучасному світі релігійних канонів та визнаних релігійно-філософських учень.

Будучи реально народженими, як не парадоксально, мусимо (для чогось і в ім’я чогось) народитися вдруге, тобто народити самих себе. Звісно, народити себе вже не як біологічну істоту (бо це, безумовно, й неможливо), а як духовного репрезентанта (в одному лиці) всього роду людського. Як же, таким чином, можна поєднати у власному єдиному, цілному Я себе та Іншого (інших) – передусім чоловіка і жінку, батька і матір, Творця і його творіння, вчителя й учня, батька-матір і дитину, Бога і богоподібну істоту? Як пізнати у собі увесь цей розмаїтий людський і надлюдський, трансцендентальний світ, їх привабливу, приховану для розуму, але якось угадувану серцем таїну? Мабуть, велич таємниці самопізнання, як про це зазначає устами героя-підлітка своєї знаменитої трилогії норвезький письменник Ю. Борген, полягає у тому, “...що в ній беруть участь двоє” [1, с. 145]. А тому в просторі й у часі розгадування цих таємниць кожній людині випадає на долю виходити за межі власної одиничної сутності, за межі свого окремішнього ества, і якщо не безпосередньо, то, хоча б подумки, відчувати оцю вкрай жадану “присутність” Іншого.

Чи не заважкий тягар випадає звальювати істоті людській на власні плечі і нести його на свою ж Голгофу, щоби сповна відчути благо Воскресіння?, – воскресіння все тієї ж людини, але вже не стільки у плоті (й, мабуть, зовсім не в ній), скільки у Духові. І як би хто не задумувався над цією проблемою, все ж таки вона, мов “дамоклів меч”, висіла і нависатиме надалі над кожним із нас, над численними людськими поколіннями, та й над людством загалом. Бо ж мусить бути якась критична маса духовного піднесення серед людей, щоби із-за недостатності якої людство не зникло у пекельному вогні своїх непрощених гріхів.

Субстанційна перехідність (кризовість), яка присутня на всіх рівнях людської буттєвості, принаймні тілесному, психічному (душевному) і духовному, особливо притаманна підлітковому вікові. Вона, здається, і є тим контрапунктом драматичної симфонії індивідуального розвитку людини у дзвінкій “тиші” якої вона, перебуваючи “наодинці” й у певному “протистоянні” зі всім світом, мала би віднайти у собі бажання, волю і мужність у муках самопізнання народити себе. Адже якщо цього не зробити, якщо не спромогтися на такий значущий у людському житті вчинок (смысле-

життєвий подвиг), то можна й назавжди втратити час для цього архіважливого звершення. Тоді перед людиною може у якомусь із моментів її життя в усій жорстокій оголеній правді постати дилема *пошуку* “втраченого”, або (в останній надії) “невтраченого часу”.

Однак нам зовсім не слід аж занадто перейматися проблемою перехідності підліткового віку. Адже, виходячи із сучасних культурологічних та соціально-психологічних напрацювань філософської антропології, для сучасного антропокультурного дискурсу стало очевидним (а чисто по-людськи – так, мабуть, і потрібно сприймати й розуміти певні реалії нашого існування), що будь-який віковий період людського життя є самодостатнім, особливо під кутом розуміння смислоцінного значення усіх його важливих епізодів. Тому, занадто акцентуючи увагу на перехідному стані отроцтва, ми, таким чином, відмовляємо цьому віковому діапазону у його самоцінності та унікальності, неповторності у житті кожної окремої людини. В такому контексті перехідність, а відтак і кризовість, мислиться нами як “своєрідний комунікативний розчин”, що скріплює собою більш-менш чітко окреслені, а тому й відносно усталені у загальнолюдському досвіді, етапи будь-якого індивідуального людського життя: дитинство, отроцтво, юність, молодість, зрілість, старість. Інша річ, що у житті окремої людської особи ці етапи можуть мати різне смислоцінніше “завантаження”, “наповнення”, а отже й різну значущість в особистісній людській долі. Тому-то відкриття себе, яке є надзвичайно важливою проблемою самопізнання, здатне відбутися у будь-якому моменті життєдіяльності і життєствердження. Але краще, напевно, щоби воно сталося своєчасно, тобто протягом тих декількох років індивідуального життєвого шляху людини, коли вона разюче, як на власні очі, так і у сприйнятті інших, змінюється і в тілесній конституції, і на рівні психіки, і духовно, пливучи “бурхливим, а то й шквально-штормовим морем” почуттєвих пристрастей, і шукаючи “острів” (ба, навіть “материка”) особистісних моральних імперативів.

Підлітковість – це поетапний ланцюжок життєвих подій, у горнілі яких відбувається формування індивідуальної моральності, розвиваються й утверджуються глибокі соціальні почуття. Тут власне людське Я починає осмислювати індивідуальну історію в контексті сукупної історії інших Я (наприклад, історії

близької за інтересами групи ровесників), врешті-решт, історії людства загалом. Вибравши прийнятну систему смислоцінних орієнтирів, юна особа може розпочати відносно самостійний рух-поступ власною життєвою дорогою, якою б важкою вона не була. З такого життєвого роздоріжжя, на якому відбувається вибір власного шляху, розпочинається вже й життєтворчість, пов’язана із досягненням і розширенням духовних горизонтів персональної екзистенції. Причому зазначена індивідуальна моральність розвивається через своєрідний подвійний оптичний ефект віддзеркалення, у якому конструктивною ланкою є відношення “Я – Ти”. За великим рахунком духовність людського Я проростає через ставлення до Іншого. Цим Іншим є хтось або щось поза межами власної сутності, тобто те (той), при чому (кому), завдяки чому (кому), й у чому (у кому – найближче) відчувається та осмислюється власна присутність у світі й причетність до його безконечного становлення. Це означає, що в кожному із нас завжди є (живе) хтось Інший (інші) навіть тоді, коли нам здається, що ми зовсім самотні й до болю самотні.

Однак на цій “стації” (поняття, що вживається для означення пунктів Хресної дороги) життєвого шляху підлітка-особи здебільшого маємо ще не особистість, а індивіда, що перебуває на значущому етапі її (потенційної особистості) формування. Його може спіткати фатальна (фатумна) помилка, коли характерний для цього віку момент “збайдужіння до всього” розвертає вектор морального становлення у протилежну сторону. В результаті у перспективі будемо мати справу не просто з поодинокими аморальними діями юної особи, а з істотою аморальною чи “принципово аморальною”. У зв’язку з цим Г. Шалашенко пише: “Це та “сфера”, де збагачена плідним сумнівом езотерична тінь пізнання постає не “за ним”, а безпосередньо в ньому самому і де досвід розуму нагадує втомленість серця. Невигаданість цієї сфери стає зрозумілою, якщо звернутися хоч би до того безперечного факту, що в юності, наприклад, ми відчуваємо якесь захоплююче тонке, щемливе, скніюче передчуття (“передзнання”) гіркого досвіду майбутнього життя. Через те такими навпрочуд суголосними юним серцям бувають речі, для глибокого осягнення яких і співзвучності з якими, здавалось би, конче потрібний багатий досвід життєвих надбань і втрат, якого вони просто не мають у розумінні реальних подій.

І цей “талант” є відблиском загальної людської здатності провидіти свою трагічну долю, свою обмеженість саме у рідкісні моменти щастя як прориву до нескінченності – у невизначеність” [9, с. 189].

Наскільки значимим є “друге – духовне – народження” людини свідчать багато священних, філософських і художніх текстів. “Знаменно, – пише С. Кримський, – що у Євангелії від Івана, в якому наводиться бесіда Христа з Никодимом, говориться про друге народження від води і Духа. Адже це вираження асоціює слова книги Буття, де вихідний пункт творіння світу описується в контексті польоту Духу над водною стихією. Народження особистості виявляється аналогічним творінню світу. В цьому процесі Дух знову носить над водами становлення” [6, с. 38].

Серед найважливіших внутрішніх чинників, які б допомагали людині народитися “вдруге” виділимо волю, у якій зосереджується практично увесь енергетичний потенціал особистості. Простором утвердження людської волі є внутрішня (природна, Богом надана людині) і зовнішня (соціальна, вистраждана поколіннями попередників) свобода, осередком якої є людська відповідальність перед собою та світом. М. Шелер, до речі, зауважував, що “стояння перш за все вище біопсихічної долі – ось свобода “*homo*” [12, с. 257]. Відтак свобода й, щонайперше, свобода волі до творення, ймовірно, визначальна і висхідна сутнісна характеристика, якою Творець наділив свою подобу – Людину. Очевидно, всі інші іпостасі людської екзистенції є похідними від неї. По-іншому “свобода волі – це щит, – як слушно зауважує В. Лімонченко, – проти причинних впливів ззовні, які перетворюють людину на річ серед речей (або, мовою соціальної інженерії, на коліщатко та гвинтик соціальної структури)” [7, с. 404]. Чи пасує людині, разом із наданою їй свободою та безпосередньо пов’язаною із цією свободою відповідальністю, уречевлюватися в існуючому соціумі до обездухотвореної істоти, яка, окрім ляльки у чіхось руках, на більше й нездатна розраховувати?

Підкреслимо і той факт, що саме у підлітковому віці людина, напевно, найбільшою мірою чинить опір зовнішньому соціальному пресингові і будь-яким формам соціального маніпулювання. А якщо такий пресинг суспільства має тотальний характер, то чи є в соціальному тоталітаризмі, який утверджує лише тип “злочинної” особистості, хоч якась дешифрація

“позитиву” для інших особистостей, котрі мали би постати за будь-яких несприятливих обставин. Здається, що все ж таки є. І полягає цей “позитив” у тому, що будь-яку чуйну і мислячу людину він ставить у позицію певної відповіді, принаймні такої, як внутрішній (духовний) протест. Виклик приймається із вірою й надією на торжество Добра.

Отже, досліджуваній віковий етап індивідуального розвитку є найбільш сприятливим для “іншого” (Духовного) народження людської особистості. Водночас зрозуміло, що цей вік для такого ствердження людської особистості не єдиний (хоча, можливо, перший) етап “другого народження”. Помірковано над субстанційним значенням цього народження і духу як такого. “Дух є діяльністю, – вважає В. Возняк, – але водночас дух – це щось особливе в ній, адже долучає її до людськості й зберігає міру її людяності. Міра ця визначена одвічним прагненням людини до Істини, Добра й Краси, які творять абсолютні засади духу, або ж – засади Абсолютного духу. Щодо Абсолютного, то доцільність завжди постає підпорядкованим моментом. Зазіхання доцільного на повне поглинання і підпорядкування духовного є проявом претензій цивілізації на панування над культурою” [3, с. 221].

У сучасних гуманітарних дослідженнях уявлення про підлітковість використовується доволі широко і вже давно не обмежується аналізом певного етапу соціалізації людських індивідів. Тому настав час і для диференціювання змісту та обсягу понять “підлітковість” та “отроцтво” (які тривалий час співіснували у науковому дискурсі подібно до сіамських близнюків) у тому аспекті, що перше із них охоплює не тільки певний віковий період розвитку людини, а друге – етимологічно стосується саме конкретного людського віку. Соціологія політики, наприклад, застосовує перший концепт для характеристики стану деяких сучасних суспільств, послуговуючись частіше англійськими поняттями “тінейджерство” чи “пуерелізм”. Оперував цим поняттям, до речі, й відомий нідерландський культуролог Й. Гейзінга у своїй знаменитій праці “*Homo Ludens*” [5] для опису відповідних характеристик певної стадії розвитку деяких суспільств. Та й щодо оцінки сучасного стану розвитку українського суспільства маємо всі підстави задіяти до теоретизування подібну дефініцію.

Спробуємо дати авторські, поки що не зовсім повні й однозначні, визначення цих понять,

застосовуючи деякі елементи лінгвістичного аналізу. Отож:

– у феномені *підлітковості (тінейджерства, пуерелізму)*, очевидно, перш за все варто виділити такі складові, як невизначеність, незавершеність, “невідбулість”, несталість, процесність. Таке явище начебто елімінує індивідуальний віковий етап переходу від дитинства до зрілості (із його яскраво вираженими елементами авантюризму) у більш широкий просторово-часовий континуум різноманітних форм соціального життя, включно із певним державно-політичним та культурно-цивілізаційним станом конкретного соціуму;

– що ж до *отроцтва*, то цим поняттям мав би визначатися саме конкретний онтогенетичний період розвитку людського індивіда. Отроцтво є етапом розвитку особи, який охоплює собою вікові параметри від статевої до соціальної (повноліття) та, врешті-решт, духовної (становлення особистості, персоніфікація) зрілості. Отрок (етимологічно) – вже й не дитина, але ще й не дорослий, він – між дитячими та дорослими роками. А це означає, що від дитинства він уже відрікся, та дорослим ще не став, якби демонстративно свою “дорослість” виявлював).

ВИСНОВКИ

1. Підлітковість як певний етап індивідуальної вікової соціалізації людини є переходом від дитинства до зрілості (досягнення статусу соціально відповідальної особи). Зазначена перехідність, очевидно, означає, що людська особа набуває конкретних соціальних якостей, які вписуються у загальноприйнятну соціумом систему прав та обов’язків. За таких обставин вона підпадає під дію норм кодифікованого права і моралі. Вчинки такої особи підпадають під унормовану моральну оцінку, а за певних обставин можуть підлягати й правовому покаранню.

2. Очевидно, що відповідальність вибору і відповідальність за вибір у соціальному форматі, хоче того окрема особа чи ні, накладається на конкретний віковий параметр, який у більшості сучасних суспільств визначається досягненням “вісімнадцятирічної зрілості”. Ми свідомо беремо у лапки вікове означення цієї важливої індивідуальної події, оскільки непоодинокими є випадки, коли вже дуже доросла людина (якій далеко за 18 років) залишається інфантильною й “відповідно” не по роках “на-

ївно-безвідповідальною”, викликаючи з боку сторонніх осуд, почасти аж до правомірного глузування.

3. Однак назване у феномені підлітковості не належить до головного. Підлітковість як соціокультурне явище, з позицій філософської антропології, варто вважати віковим етапом, що є найбільш сприятливим для вироблення й утвердження особистісних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів, серед яких найголовнішим постає “друге, тобто духовне, народження” людини. Останнє є глибоко інтимною та вельми значущою для людини подією і являє собою “епохальну” віху на шляху становлення її Я як духовної інстанції. Проте зазначене “друге народження” може і не відбутися у підлітковому (отроцькому) віці, що не викреслює із контексту індивідуального людського життя можливість аналогічної події у майбутньому, але уже на іншому віковому етапі.

4. Враховуючи природну суперечливість людської істоти, її амбівалентну сутність варто не відкидати ось якого міркування у процесі філософсько-антропологічної рефлексії: вочевидь кожен із нас несе і мусить нести персональну відповідальність і за щось “диявольське” у собі, а значить і прагнути божественного спасіння для власної “омертвілої” душі (М. Гоголь, М. Вебер). Скажімо, у М. Гоголя подібна тема розвивається у відомій прозовій поемі “Мертві душі”. І, як стає зрозумілим із цього не тільки художнього, а й глибоко філософського, тексту мовиться не про душі померлих кріпаків, а про відсутність “живих” душ у тілах іще реально живущих людей. А щодо М. Вебера, то відомо, що в нього ця проблема пов’язується із принциповим визнанням за людиною повної свободи вибору у “віднесенні до цінностей”, якій передуює все та ж свобода – але свобода як “звільнення від оцінок”.

5. На підтвердження вищесказаного звернемо увагу на досить продуктивну “шкільну” (мається на увазі вже досить тривале у часі існування визнаної у колах вчених-дослідників наукової школи) теорію А.В. Фурмана, базовану на *ідеї вітакультурної парадигми*. Остання обстоює “чотири основних поняття-концепти (Дім – ковітальна спільнота – культурне тіло – духовна аура), що об’єднані своєрідним мегасинтезом Культури та Життя, котрий задає фундаментальну реальність існування людини на Землі” [10, с. 37]. Ці концепти цілком слушно вважати тими чотирма “наріж-

ними каменями”, що, безперечно, становлять міцне підґрунтя для духовної “побудови і творення” особистісного “Я”, велич якого полягає у здатності – то стражденно, то радісно – терпіти і витримувати драматичне напруження “космічного” перебування трохи вище Землі (Дім) й незбагненно близько та водночас віддалено від безмежного таємничо-дивовижного Неба (духовна аура), усвідомлюючи, що у такому специфічному місцеперебуванні (“місцезависанні”) ми, як люди, живемо разом (ковітальна спільнота), творячи Культуру як визначальний предметно насичений спосіб (культурне тіло) існування – і життя, і виживання, і переживання, і проживання, і відживання. Але – це вже може бути тема для наступної розмови, якій має передувати її глибоке осмислення.

1. Борген Ю. Маленький Лорд. Темные источники. Теперь ему не уйти: [пер. с норв.; предисл. Э. Панкратовой; ил. А. Моисеева]. – М.: Правда, 1990. – 768 с.
2. Выготский Л.С. Педология подростка // Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1984. – Т.4. – 432 с.
3. Возняк В.С. Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема: [монографія]. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ ДПУ імені Івана Франка, 2008. – 357 с.
4. Гайдеггер М. Дорогою до мови: [пер. з нім. Володимира Кам’яця]. – Львів: Літопис, 2007. – 232 с.
5. Гейзінга Й. Homo Ludens. – К.: Основи, 1994. – 250 с.
6. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
7. Лімонченко В. Феномен дитинства у світлі християнської антропології // Філософська антропологія та сучасність (пам’яті В.Г. Табачковського) // Філософсько-антропологічні студії 2008. – К.: СтилоС, 2008. – С. 396–405.
8. Сковорода Г.С. Розмова названа Алфавіт, або Буквар Миру. Дружня розмова про душевний мир // Повне зібрання творів в двох томах. – К.: Наукова думка, 1973 – Т.1. – 532 с.
9. Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми / В.І. Шинкарук, В.Г. Табачковський, Г.І. Шалашенко, Є.І. Андрос, Г.П. Ковадло. – К.: Педагогічна думка, 2000. – 287 с.
10. Фурман А.В. Ідея професійного методологування: [монографія]. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
11. Цвіркун В.М. Формування світоглядних установок особи підліткового віку. – Автореф. дис. ... к. ф. н.: 09.00.04 / Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2001. – 20 с.
12. Шелер Макс. Философские фрагменты из рукописного наследия. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. – 384 с.

АНОТАЦІЯ

Цвіркун Володимир Михайлович.

Філософсько-антропологічний статус підлітковості.

У статті досліджується світоглядно-персоніфікована значущість підлітковості у сучасному соціумі. Звертається увага на те, що в контексті індивідуального розвитку людини етап підлітковості є найбільш сприятливим для “другого, власне духовного, народження” і повноцінного становлення особистості. Здійснюється спроба диференціювати поняття “підлітковість” та “отроцтво” і дати їм адекватні у змістовлення.

Ключові слова: життя людини, філософська антропологія, соціалізація, підлітковість, отроцтво, самопізнання, “друге народження”, духовність, настановлення, світоглядна свідомість.

АННОТАЦІЯ

Цвіркун Володимир Михайлович.

Філософсько-антропологічний статус подростничества.

В статье исследуется мировоззренческо-персонифицируемая значимость подростничества в современном социуме. Обращается внимание на то, что в контексте индивидуального развития человека этап подростничества является наиболее благоприятным для “второго, собственно духовного, рождения” и полноценного становления личности. Осуществляется попытка дифференцировать понятия “подростничество” и “отрочество” и дать им адекватное содержательное наполнение.

Ключевые слова: жизнь человека, философская антропологія, социализация, подростничество, отрочество, самопознание, “второе рождение”, духовность, установка, мировоззренческое сознание.

ANNOTATION

Tsvirkun Volodymyr.

Philosophic-Anthropological Status of Adolescence.

The article deals with the research of worldview-personificated significance of adolescence in modern society. It has been accentuated that in the context of individual development of a person the stage of adolescence is the most favorable for the “second, actually spiritual birth” and a full forming the personality. The attempt has been made to differentiate the notions “adolescence” and “boyhood” and to give them adequate contents.

Key words: life of a human, philosophical anthropology, socialization, adolescence, boyhood, self-knowledge, “second birth”, spirituality, directions, worldview consciousness.

Надійшла до редакції 5.02.2013.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ СІЛ І МІСТ УКРАЇНИ

Анатолій В. ФУРМАН, Андрій ГІРНЯК, Сергій ШАНДРУК

Copyright © 2013

Соціологічне дослідження було частиною загальноукраїнського моніторингу громадської думки населення міста Тернополя і Тернопільської області стосовно соціальних, політичних, культурних та інших питань. Дослідження здійснювалося у червні–жовтні 2012 року за ініціативою Всеукраїнської служби соціологічного моніторингу Громадської організації “Незалежний центр стратегічних досліджень” в усіх областях України та м. Києві. До участі у підготовці та організації соціологічного опитування залучалися провідні викладачі, кандидати наук, доценти кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету під керівництвом А.В. Фурмана. Крім того, було задіяно понад 70 інтерв’юєрів – студентів юридичного факультету (спеціальність “Соціальна робота”) вказаного університету, які пройшли спеціальну соціально-психологічну підготовку стосовно грамотного проведення наукового обстеження населення.

**ПРОГРАМА
СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
“Особливості політичного
самовизначення мешканців сіл і міст
України щодо політичних партій
та кандидатів у депутати на виборах
до Верховної Ради 28.10.2012 р.”
(8 вересня 2012 р.)**

Обґрунтування проблеми дослідження. Місто і село є своєрідними соціокультурними середовищами, що охоплюють соціальний світ, матеріальні та духовні умови становлення, існування, розвитку та діяльності людей [2–7; 9–10]. До специфіки цих середовищ належить ландшафт, щільність населення, способи взаємодії, виробничі процеси, екологія, якість життя, рівень інформаційного обміну, особлива соціальна структура тощо. Кожне із них формує відповідний *соціально-психологічний тип особистості*, котрий потенційно й зумовлює особливості політичного самовизначення виборців.

Отож у ході передвиборчого процесу кожен кандидат-мажоритарник має диференційовано підходити до розгортання пар-технологій у

певній конкретній підсистемі соціально-поселенської структури суспільства, враховуючи її соціально-культурну специфіку та економічний потенціал. Завдання ж соціологів – дослідити виникнення певного політичного феномену всередині конкретного соціального контексту.

Місту, за В.Г. Городяненко, властиві такі специфічні *рис*: концентрація великої кількості людей на обмеженій території; зосередженість промисловості, науки, мистецтва, інфраструкції; високий рівень інтеграції багатогранних видів людської діяльності внаслідок концентрації різноманітних галузей суспільного виробництва; зосередженість основних соціальних груп і верств населення [14]. Таким чином, специфіка міста визначає його основні соціальні *функції*: господарсько-економічна; соціальна (охоплює послуги торгівлі, побутового обслуговування, транспорту, зв’язку, соціального забезпечення, медичного обслуговування тощо); культурно-освітня й управлінсько-адміністративна.

Крім того, міський спосіб життя характеризується такими *ознаками*: нестійкість соціального статусу, підвищена мобільність і готовність до змін; інтенсивність та анонімність (безособо-

вість) людських контактів; різноманітність можливостей щодо проведення вільного часу; відмирання сусідських стосунків; зниження соціального значення сім'ї; послаблення традицій у регулюванні поведінки особистості внаслідок посилення бюрократичного, формального соціального контролю; розвиток субкультур та "розмивання" усталених норм і цінностей [1; 14]. Зазначені особливості спричинюють як позитивні (комфорт, благоустрій), так і негативні (дискомфорт, труднощі з приєднанням до культурних цінностей, неврози і стреси, проблема самотності та самоідентифікації тощо) аспекти життєдіяльності.

Сільському життю властиві наступні ознаки: підпорядкованість праці ритмам природи, нерівномірність трудової зайнятості; тісне поєднання праці та побуту; невисока виробнича мобільність; різноманітний демографічний склад територіальних груп; трудомісткість праці у домашньому та особистому підсобному господарстві; сильний неформальний соціальний контроль, велике значення місцевих авторитетів; менш напружений ритм життя, прості форми спілкування; зв'язок з природним середовищем; дисперсність розселення ("розкиданість" як самих сільських населених пунктів, так й окремих осель). Також для села притаманне менше майнове розшарування, інший рівень кваліфікації праці (у робітників села він нижчий за рівень кваліфікації праці міських працівників); комфортність життя, тип мислення, стабільність норм і цінностей. Відрізняється воно від міста й мінімальним рівнем заробітної плати та пенсійного забезпечення, системою пільг за стажем роботи, нормами забезпечення продовольчими і промисловими товарами, розміром коштів, що виділяються з бюджету на розвиток інфраструктури та іншими ознаками.

Внаслідок об'єднання колгоспів, радгоспів, районів, об'єктів соціально-культурного призначення, як відомо, занепало багато сіл, котрі позбавлені шкіл, медустанов, крамниць, клубів тощо. Скорочення будівництва доріг спричинило обмеження транспортного сполучення, зв'язків між селами, приховане безробіття. Спроба ж поширити міський стиль життя на село внесла розлад у його традиційний уклад. Водночас в останні роки на селі намітилися і певні позитивні зміни: руйнування монополії колективних форм господарства; розширення економічної самостійності та свобода вибору

форм господарювання відповідно до потреб, інтересів і можливостей селян; формування ринку землі, усвідомлення значущості землі як капіталу; зародження ринкової свідомості, розвиток підприємливості, підвищення соціальної активності; формування ефективного власника, менеджера; відновлення фермерських господарств, поява сільської буржуазії тощо [2–8; 14].

У будь-якому разі порівняльний аналіз показників одержаних у сільських і міських ТВО дає нам змогу комплексно виявити складну (полікомпонентну) специфіку політичного самовизначення респондентів залежно від: рівня заможності, релігійності, освіти, соціального статусу, зайнятості, роду зайнятості, вікового діапазону, оперативного доступу до джерел інформації, традиційності / схильності до інновацій, мовних особливостей, дотримання національних культурних традицій тощо.

Об'єкт дослідження – політичні уподобання та їх психологічні детермінанти у представників різних соціально-територіальних спільнот.

Предмет дослідження – соціально-психологічні особливості політичного самовизначення жителів сіл і міст України щодо політичних партій та кандидатів у депутати на виборах до Верховної Ради 28 жовтня 2012 року.

Мета дослідження: виявити особливості політичного самовизначення мешканців міст і сіл України як специфічних внутрішньо диференційованих соціально-територіальних спільнот.

Для досягнення поставленої мети були поставлені такі **завдання**:

1) розробити інструментарій для виявлення особливостей політичного самовизначення електорату міст і сіл України;

2) виявити політичні пріоритети сільських та міських виборців, а також з'ясувати рівень їхньої готовності взяти участь у чергових виборах;

3) визначити основні соціально значущі сфери сіл і міст, з котрими найбільш пов'язані інтереси та очікування виборців конкретного ТВО;

4) з'ясувати провідні інформаційні джерела (канали) донесення політичної інформації до виборців сіл і міст України, як визначального чинника, що детермінує розробку та ефективність певної піар-кампанії;

5) дослідити за кого із кандидатів-мажоритарників схильний проголосувати електорат у другу чергу (виявити політичний резерв), а відтак з'ясувати яким буде "зсув політичних пріоритетів" у випадку "викидання" на політичну арену компромату, зняття "технічним"

кандидатом своєї кандидатури чи залучення іншого значущого чинника зміни політичних уподобань виборців;

6) виявити соціально-демографічні та соціально-статусні особливості у політичних пріоритетах міських і сільських виборців;

7) здійснити кількісний та якісний аналізи отриманих емпіричних даних відповідно до концепції дослідження та сформулювати основні рекомендації щодо задіяння основних факторів політичного самовизначення мешканців міст і сіл України.

Гіпотези дослідження.

1. Готовність взяти участь у виборах значно вища у мешканців сіл, аніж у виборців які проживають у містах (запитання № 1, 9; див. далі бланк інтерв'юера).

2. Провідним джерелом одержання політичної інформації у жителів міст і сіл є телебачення, однак перші із них також активно використовують з цією метою Інтернет, тоді як другі – газети і радіо (запитання № 2, 9).

3. Мешканці сільської місцевості, яку вважають оплотом національної ментальності, здебільшого голосуватимуть за пронаціональні політичні сили (об'єднану опозицію, “Нашу Україну”) та їх представників (запитання № 3, 5, 6, 7).

4. Виборці, які проживають у містах України переважно підтримуватимуть новостворені політичні партії (“УДАР” В. Кличка, “Україна – вперед!”) та їх представників (запитання № 3, 5, 6, 7).

5. Сільські жителі більшим чином, аніж мешканці міст не визначилися з власними політичними пріоритетами, а відтак саме вони є основною цільовою аудиторією для подальших передвиборчих впливів з боку вітчизняних політичних сил (запитання № 3, 5, 6, 7).

6. У містах і селах наявні свої виняткові, а відтак найбільш актуальні соціально значущі сфери з котрими найбільш тісно пов'язані інтереси та очікування виборців конкретного ТВО. Отож кожен респондент вважає, що майбутній депутат візьме цю ситуацію під свій особистий контроль. Ймовірно виборців сіл будуть більше турбувати проблеми працевлаштування, медицини і сільського господарства, тоді як мешканців міст – питання підприємництва, освіти та культури і також працевлаштування (запитання № 4, 9). Відтак передвиборча риторика кандидатів у депутати потенційно маєцентруватися у селах і містах довкола різних соціально-економічних проблем.

Інтерпретація основних понять [див. 11; 12; 15; 16].

Адміністративно-територіальна одиниця – це компактна частина території України, що є географічно-просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Виборець – громадянин, котрий володіє активним виборчим правом і місце проживання якого розташоване в межах виборчого округу, що забезпечує представницький характер органу публічної влади відповідного рівня.

Громадська думка (сукупність думок певної множини людей) розглядається як два суспільних феномени:

– соціальний (чи соціально-політичний) інститут, який бере участь у здійсненні влади, є одним із визнаних, узаконених механізмів процесу прийняття рішень на всіх рівнях життєдіяльності суспільства. Іншими словами, громадська думка – це форма вияву політичної волі, свідомості мас, яка чинить тиск на державний управлінський апарат (у тому числі й на виборах, у процесі референдумів) і, поряд з іншими соціально-політичними інститутами, бере участь у політичному процесі країни;

– сукупність суджень, які поділяються різноманітними соціальними групами стосовно тих чи інших подій, явищ суспільної дійсності.

Електорат – сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи, а також прихильники політичної партії, які голосують за висунутих нею кандидатів на виборах.

Імідж (“image” – у пер. з англ. “образ”) – сформований у масовій свідомості стереотип, емоційно забарвлений образ когось-небудь або чого-небудь. Поняття “імідж” також означає оригінальну манеру спілкування людини, її стиль діяльності.

Мажоритарна система (фр. majorite – більшість) – система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати (один або кілька) отримують тільки ті кандидати, які здобули встановлену законом більшість голосів, а всі інші кандидати вважаються не обраними.

Місто районного значення – адміністративно-територіальна одиниця нашої країни, яка не має статусу міст обласного значення й до котрої належать населені пункти з кількістю населення менше 50 тисяч осіб. Станом на 1 січня 2009 року в Україні налічується 280 міст районного значення, в яких проживає близько 8,1 % загальної чисельності населення України.

Округ – частина держави, що виокремлюється в осібну територіальну одиницю з адміністративно-політичною, господарською чи іншою метою; водночас це також район діяльності якого-небудь державного органу галузевого управління.

Плебіцит (лат. *plebiscitum*, буквально – рішення народу) – це всенародне голосування з питання державної приналежності певної території, або на предмет політичної долі держави.

Політика – сфера діяльності, пов’язана із взаєминами між класами, націями та іншими соціальними спільнотами, ядром котрих є проблема завоювання, утримання і реалізації державної влади.

Політична інформація – це складова частина соціальної інформації, що охоплює всі явища і факти, події у політичній сфері життя суспільства – взаємини між різними соціальними верствами, етнічними утвореннями, інститутами управління і суспільством, державами, і навіть між різними релігіями. Сюди ж належать повідомлення про події та явища, що відбуваються в соціальному повсякденні, – в економіці, культурі, науці і техніці, котрі мають певне політичне значення.

Політична партія – інститут, що відображає інтереси певної соціальної групи (чи груп) і/чи ідеологію й прагне до державної влади для їх реалізації.

Предмет соціології політики – політична свідомість і поведінка людей, які втілюються

у діяльності держави і громадських інститутів та організацій, а також діють як механізм впливу на процеси функціонування політичної влади в конкретно-історичний момент суспільного повсякдення.

Рейтинг – числовий чи порядковий показник, що відображає важливість або значущість певного об’єкта чи явища в загальноприйнятій суспільством ієрархії цінностей.

Селище міського типу (с.м.т.) – міське поселення, яке за функціональним призначенням у загальній системі адміністративно-територіального устрою України посідає проміжне місце між сільським населеним пунктом і містом, але в обліку населення належить до міського.

Обґрунтування вибірки дослідження. Генеральну сукупність складають громадяни України, які досягнули виборчого віку і законодавчо мають право голосу.

Модель вибіркової сукупності формується з моделі генеральної сукупності виборців конкретного одномандатного округу. Всього, згідно з двоступеневою вибіркою, випадковою і квотною,* слід опитати 1800 респондентів. Важливо, щоб у найменших підгрупах за статтю чи віком було не менше 100–300 респондентів, що дає змогу отримати стійкі статистичні результати.

Кожен інтерв’юер має опитати не менше 50 респондентів. Опитування проводиться у межах вулиць, що належать до виборчих дільниць закріплених за конкретним інтерв’юером.

*Взірець добору кількості респондентів визначених за квотною вибіркою:

**КІЛЬКІСТЬ РЕСПОНДЕНТІВ,
які планують взяти участь у виборах до ВР – 28 жовтня 2012 р.**

Міський округ № ..... м. Тернополя

Стать	Вік					Підсумок	
	18 – 30 років	31 – 39 років	40 – 49 років	50 – 59 років	за 60 років	Всього по округу за статтю	Всього респондентів по округу
Чоловіки	2	5	6	6	4	23	50
Жінки	2	6	7	7	5	27	
Підсумок:	4	11	13	13	9	РАЗОМ: 50	

3 вищою освітою опитувати не більше 26 % (6 чоловіків і 7 жінок різного віку).

Логіка структури дослідження.

Операційні поняття		Індикатори	Запитання анкети
1. Виявлення побутуючих у різних регіонах держави політичних уподобань виборців міст і сіл			
1.1	Рейтинг політичних партій та їх представників	Визначення найбільш рейтингових персоналій майбутніх депутатів-мажоритарників і політичних партій, які вони презентують	Запитання № 3, 6, 7
1.2	Готовність виборця до плебісциту	Виявлення рівня готовності виборців міст і сіл взяти участь у голосуванні	Запитання № 1
1.3	Альтернативний політичний вибір	Визначення у кандидатів-мажоритарників, які входять до «політичного резерву» виборців, що сумніваються в остаточності свого вибору	Запитання № 5
2. Визначення ключових факторів, що впливають на політичне самовизначення виборців міст і сіл			
2.1	Соціально значуща сфера	Виявлення найбільш вагової для виборців міст і сіл соціально значущої сфери, котру політично найвигідніше (хоча б декларативно) відстоювати кандидату у депутати в конкретному ТВО	Запитання № 4
2.2	Провідне інформаційне джерело	З'ясування специфіки переважання певних видів інформаційних джерел серед жителів міст і сіл у процесі їхнього політичного самовизначення	Запитання № 2
3. Дослідження соціально-демографічних і соціально-статусних детермінант політичних уподобань виборців міст і сіл			
3.1	Аналіз особливостей політичного самовизначення виборців міст і сіл у контексті їх демографічних особливостей	Кореляції між показниками віку і статі респондентів та відповідями щодо факторів, котрі зумовлюють їхні політичні уподобання	Запитання № 8, 9, 10
3.2	Аналіз особливостей політичного самовизначення електорату міст і сіл у розрізі їх професійних характеристик	Співставлення відповідей респондентів на основний блок запитань анкети з особливостями їхньої освіти та характеру зайнятості	Запитання № 11, 12

Інструментарій. Збір первинної соціологічної інформації планується проводити методом інтерв'ю респондентів, з використанням стандартизованого бланка опитування для інтерв'юєрів (*див. далі*). Оперативність і достовірність отриманих даних забезпечується розробкою компактного опитувальника, в якому містяться спеціальним чином сформовані запитання та варіанти відповіді на них. Орієнтовна кількість 2 блоків запитань: основний – 7 і соціально-демографічний блок – 5.

Всього 12 запитань, що вносяться у програму для статистичної обробки.

З метою недопущення фальсифікації даних інтерв'юєри особисто вносять через Інтернет дані опитування, використовуючи веб-програму ІСО (Інноваційна система опитування). Внесені дані в ІСО автоматично обробляються і подаються у формі таблиць прямого та подвійних розподілів даних. Результати соціологічного дослідження оформляються у вигляді аналітичного звіту.

Всеукраїнська Служба соціологічного моніторингу ГО «ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ СЛУЖБИ МОНІТОРИНГУ»

Офіс: Україна, 36017, м. Полтава, вул. Хрестовоздвиженська, 10,
Науковий керівник дослідження – Лебедик Микола Петрович

Область..... Номер округу ВР № ...	Місто..... Район в місті ..... Сільський район..... де проживає респондент:	Село ..... Для міста - номер міського виборчого округу №.....	Номер в/дільниці №..... (інтерв'юеру видається список вулиць з номерами буд. у межах дільниці)
---------------------------------------	--	--	---

БЛАНК ІНТЕРВ'ЮЕРА № 12

"Особливості політичного самовизначення мешканців сіл і міст України щодо політичних партій та кандидатів у депутати на виборах до Верховної Ради 28 жовтня 2012 р."
(8 вересня 2012 р.)

Прізвище інтерв'юера:	Номер моб. тел. інтерв'юера:
-----------------------	------------------------------

ШАНОВНИЙ (А) ДОБРОДІЮ (КО) !

Ми вивчаємо ставлення жителів міст і сіл до партій та політиків.
Якщо Ви плануєте взяти участь у виборах депутатів Верховної Ради
28 жовтня 2012 року, то просимо дати відповіді на запитання даної анкети.

1. Чи готові Ви прийти й проголосувати на виборах до Верховної ради України 28 жовтня 2012 р.?

1 – ТАК	2 – Не впевнений	3 – Ні
---------	------------------	--------

2. З яких джерел інформації Ви дізнаєтесь про кандидатів у депутати?

1 Інтернет	4 радіо	7 безпосередні «живі» зустрічі з кандидатом
2 друзі чи родичі	5 газети	8 місцеве телебачення
3 буклети чи листівки	6 бігборди	9 Інше .....

3. ЯКБИ ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ВІДБУЛИСЯ СЬОГОДНІ, за кого із списку зареєстрованих кандидатів **ВИ ПРОГОЛОСУЄТЕ?**

(Прізвища кандидатів інтерв'юер показує респонденту окремим списком див. Додаток 1)

№ п/п	Прізвище кандидата, посада, належність до партії (з уточненням посади кандидатів у яких однакові прізвища!)
1	ВОРОНА Петро Васильович, партія УДАР
2	БУЛЬБА Вячеслав Свиридович, самовисуванець
3	...
4	
5	
6	
7	
8	
9	
10	
11	
12	...
13	Не визначився
14	Не буду голосувати за жодного кандидата

4. Яка із соціальних проблем для Вас є найбільш важливою?
(Допускається лише один варіант відповіді)

1	сільське господарство	4	підприємництво	7	житлово-комунальне господарство
2	працевлаштування	5	заклади освіти і культури	8	проблеми злочинності та алкоголізму
3	медицина	6	дороги і транспорт	9	Інше .....

ЗГІДНО ЗАКОНОДАВСТВА КАНДИДАТ У НАРОДНІ ДЕПУТАТИ УКРАЇНИ
МАЄ ПРАВО ЗНЯТИ СВОЮ КАНДИДАТУРУ З ГОЛОСУВАННЯ ДО ВИБОРІВ.

5. Якщо прізвище вказаного Вами кандидата не буде у бюлетні, то назвіть іншого (другого) кандидата за якого ВИ ПРОГОЛОСУВАЛИ Б?

(Список прізвищ усіх кандидатів (див. Додаток 1) показує інтерв'юєр!)

№ ... (за списком кандидатів, див. питання № 2)	Напишіть прізвище другого кандидата .....
---	---

6. За яку політичну партію ВИ ПРОГОЛОСУЄТЕ ?

(Назви партій інтерв'юєр показує респонденту окремим списком, див. Додаток 2)

№ п/п	Назва партії - суб'єкту виборчого процесу
1	Партія «Українська платформа "Собор"»
2	Соціалістична партія України
3	Комуністична партія України
4	Політичне об'єднання "Рідна Вітчизна"
5	Партія "Російський блок"
6	Партія Н.Королевської "Україна - Вперед!"
7	Всеукраїнське об'єднання "Громада"
8	Партія «Українська національна ассамблея»
9	Ліберальна партія України
10	Партія «Нова політика»
11	Всеукраїнське об'єднання "Свобода"
12	Партія «Зелена планета»
13	Партія пенсіонерів України
14	Партія "Наша Україна"
15	Політична партія "Зелені"
16	Партія зелених України
17	Партія "УДАР"
18	Партія "Україна майбутнього"
19	Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"
20	Партія регіонів
21	Партія "Народно-трудовий союз України"
22	Радикальна партія Олега Ляшка
23	Не визначився
24	Не буду голосувати за жодну партію

7. За яку партію Ви за жодних умов НЕ ПРОГОЛОСУЄТЕ?

(Вкажіть назву партії)

№ ... (за списком партій в питанні - 6)	Напишіть назву цієї партії тут: .....
--	--

ВКАЖІТЬ ОБ'ЄКТИВНІ ДАНІ ПРО РЕСПОНДЕНТА

8. Стать респондента :	1 – чоловіча	2 – жіноча
-------------------------------	--------------	------------

9. Місце проживання:	1 - обласний центр / місто-мільйонник	2 - СМТ / місто районного значення (до 50 тисяч жителів)	3 - село / хутір
-----------------------------	---------------------------------------	--	------------------

10. Вік:	1 – до 30 років (молодь)	2 – 30-49 років	3 – 50-59 років	4 – 60 р. і більше (пенсіонери)
-----------------	--------------------------	-----------------	-----------------	---------------------------------

11. Освіта :	1 – н/ середня, середня (закінчив школу, СПТУ)	2 – середня спеціальна (закінчив технікум)	3 – н/вища, вища
---------------------	--	--	------------------

12. Характер зайнятості:

1	Робітник (має трудову книжку)	8	Приватний підприємець
2	Робітник (працює без трудової книжки: за договором, інше)	9	Студент
3	Спеціаліст приватного підприємства, фірми	10	Домогосподарка
4	Спеціаліст державного підприємства, організації, установи	11	Пенсіонер
5	Військовослужбовець, служба в СБУ, МВС	12	Пенсіонер і працюю
6	Керівник державного підприємства, підрозділу, установи	13	Безробітний
7	Керівник приватного підприємства, підрозділу	14	Інше .....

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ !

**АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ
про результати
соціологічного дослідження**

ВСТУП

Соціологічне дослідження “Особливості політичного самовизначення мешканців сіл і міст України щодо політичних партій та кандидатів у депутати на виборах до Верховної Ради 28 жовтня 2012 р.” проводилося з метою виявлення особливостей політичного самовизначення мешканців міст і сіл України як специфічних внутрішньо диференційованих соціально-територіальних спільнот.

Дослідження проводилось 8–9 вересня 2012 року серед громадян України, які досягнули виборчого віку і законодавчо мають право голосу. Його основна форма – опитування, яке здійснювалось за допомогою закритої анкети, а також додаткових списків політичних сил та зареєстрованих кандидатів-мажоритарників у певному виборчому окрузі. Вибірка розраховувалась з урахуванням територіальних та соціально-демографічних показників й формувалася на базі сукупності жителів, які мають право приймати участь у виборах. Всього за пропорційною вибіркою було опитано **48299** респондентів у 28 виборчих округах 21 області, АР Крим, м. Севастополя та чотирьох обласних центрів України. Похибка статистичних даних дослідження не перевищує 1,1%.

Опитування проводилося у суботу з 10 до 18 години дня. Кожний інтерв'юер мав бейдж з інформацією відповідальних за опитування – ГО “ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ СЛУЖБИ МОНІТОРИНГУ”. Крім того, інтерв'юери виконували функції операторів і самостійно вносили (впродовж вечора суботи та у неділю) отримані напередодні оцінки респондентів у центральну базу даних ІСО (за допомогою системи Інтернет). Такий підхід в організації масових емпіричних соціологічних досліджень дав змогу підвищити оперативність опрацювання масиву зібраної інформації та суттєво зменшити ймовірність похибок. Також для унеможливлення фальсифікації емпіричних даних замовнику заздалегідь надано доступ до сайту, логін і пароль, з метою здійснення контролю (у прямому режимі через систему Інтернет) процесу введення та автоматичного формування усіх вихідних таблиць даного дослідження.

У звіті подається основна зведена таблиця статистичних даних по 28 виборчих округах

(21 області, АР Крим, м. Севастополя та чотирьох обласних центрів України). Також додаються сформовані таблиці двоступеневого розподілу емпіричних результатів і розподіл даних дослідження у розрізі кожного територіального виборчого округу.

Під час дослідження планувалося отримати відповіді на головні запитання:

1. Які політичні сили мають позитивну динаміку рейтингу та антирейтингу?

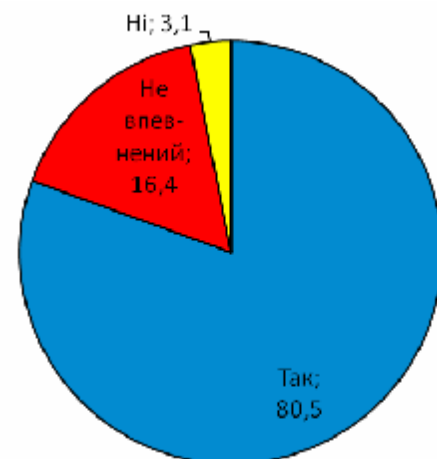
2. Наскільки диференційованими за критерієм місця проживання (село чи місто) є рівень готовності респондентів взяти участь у виборах, а також ступінь їх політичної самовизначеності щодо вибору політичної партії і кандидата-мажоритарника.

3. З яких основних інформаційних джерел сільські і міські жителі дізнаються про кандидатів у депутати?

4. Які соціальні проблеми є найбільш актуальними для мешканців сіл, смт та великих міст України?

Для з'ясування поставлених завдань проводився аналіз письмових відповідей респондентів та усних звітів, які надавали науковому керівнику спеціально підготовані інтерв'юери.

Отримані результати. Зафіксовано достатньо високі узагальнені показники (80,5 %) готовності виборців взяти участь у голосуванні на виборах до Верховної ради 28 жовтня 2012 року. Лише 3,1 % респондентів декларативно заявляють, що не мають наміру брати участь у голосуванні, а 16,4 % електорату ще остаточно не впевнені у бажанні зреалізувати своє конституційне право (*рис. 1*).

Рис. 1.
Рівень готовності виборців прийняти участь у голосуванні (усереднені показники у %)

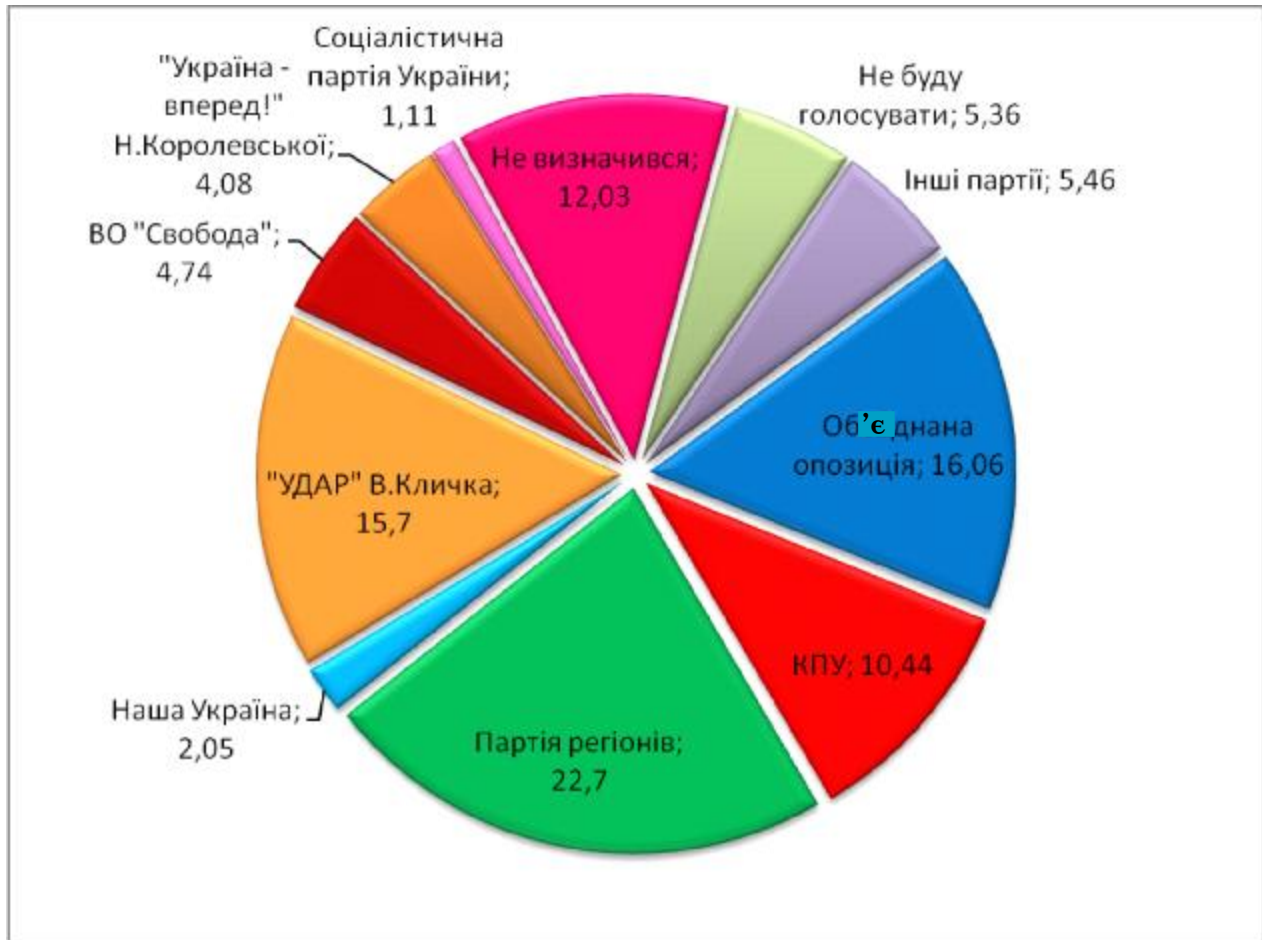

Рис. 2.

Рейтинг політичних партій станом на 8 вересня 2012 року (усереднені показники у %)

У ході перевірки гіпотези, що мешканці сіл виявляють більш вищу готовність взяти участь у виборах, аніж виборці, які проживають у містах, нами відстежувалася зворотна тенденція. Зокрема, виявлено, що найбільше налаштовані прийти на виборчу дільницю жителі смт і невеличких міст районного значення, дещо менший ентузіазм в опитаних респондентів великих міст та обласних центрів, а найменш схильні затратити час на голосування 28 жовтня 2012 року мешканці сіл і хуторів (див. **додаток А**).

Політичні пріоритети респондентів у 28 виборчих округах (21 області, АР Крим, м. Севастополі та чотирьох обласних центрах України) відображено на **рис. 2**. Станом на 8 вересня 2012 року долають п'ятивідсотковий бар'єр лише чотири політичних партії. Лідерами передвиборчих перегонів залишається "Партія регіонів" (22,7 %), котра за останній тиждень дещо збільшила відрив від об'єднаної опозиції (16,1 %). Також укріпила свої електоральні позиції політична сила В. Кличка

"УДАР" (15,7 %). Натомість "КПУ" незначно, однак опустилась до позначки 10,44 %. Наближається до встановленої законодавчо межі проходження політичної партії до ВР України Всеукраїнське об'єднання "Свобода" (4,74 %), а політична партія Н. Королевської "Україна – вперед" навпаки зазнала ситуативного зниження рейтингу (4,08 %). Не визначилися із власним волевиявленням 12,03 % виборців.

Показовою є динаміка зміни рейтингу основних політичних сил за останні три тижні (**рис. 3**). Яскраву висхідну динаміку демонструють "Партія регіонів", ВО "Свобода" та "УДАР" В. Кличка. Згідно з попередніми дослідженнями саме у зазначених політичних партій до основного "ядра" електорату належать чоловіки. Натомість основними симпатиками політичної партії Н. Королевської "Україна – Вперед!" є жінки, а виборці "КПУ" та об'єднаної опозиції досить збалансовані за критерієм статі. Саме у трьох останніх політичних силах спостерігається незначний спад рейтингу.

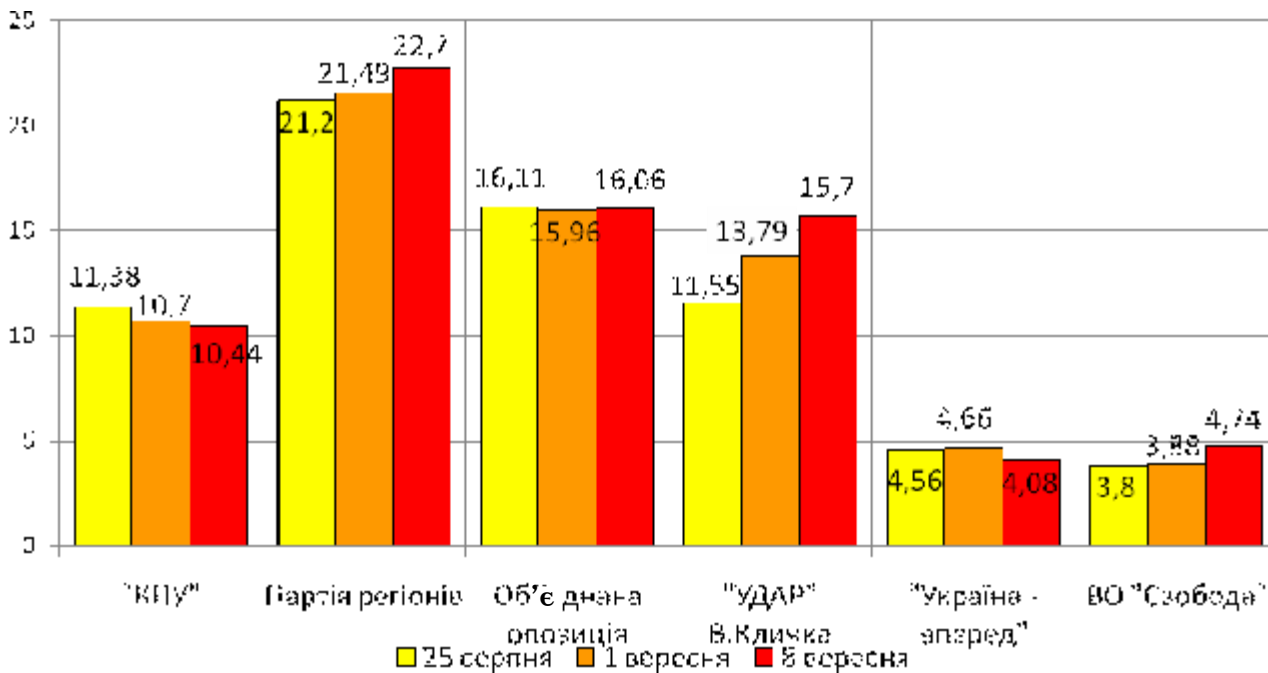

Рис. 3.

Динаміка зміни рейтингу основних політичних сил (усереднені показники у %)

Найбільший у відсотковому виразі тижневий приріст рейтингу простежується в "УДАРі" В. Кличка (1,91 %) та "Партії регіонів" (1,21 %). На наш погляд, це зумовлено низкою наступних причин: а) Віталій Кличко під час видовищної та високоемоційної спортивної події відстояв на міжнародному рівні титул чемпіона світу з боксу; б) відбулось успішне для провладного політика С. Тигіпка проходження дебатів з лідером опозиції А. Яценюком в ефірі найбільш популярного телешоу Є. Кисельова; в) "повернення" у медійний простір Нестора Шуфрича як одного з найбільш емоційних і харизматичних ораторів "Партії регіонів"; г) вдале утримання владою курсу національної валюти; д) зменшення сегменту респондентів, які не визначились із політичними пріоритетами.

Водночас лише ВО "Свобода" та об'єднана опозиція демонструє динаміку пониження власного антирейтингу, тоді як у "Партії регіонів" він вищий аніж основний рейтинг і має стійку тенденцію до зростання (рис. 4). Вказаний факт може суттєво позначитись на подальшому розподілі 12,03 % виборців, які поки що не визначились із власними політичними пріоритетами.

Позитивна динаміка зростання рейтингу ВО "Свобода" і низхідний напрямок її антирейтингу вказує на непогані шанси для цієї по-

літичної сили щодо подолання 5% прохідного бар'єру до ВР України. Крім того, різниця між презентованим рейтингом цієї партії (4,74 %) та 5 % рубежем становить всього 0,26 %, а відтак знаходиться у межах статистично допустимої похибки.

Цікавим є той факт, що виявляється помірна закономірність щодо підтримки мешканцями міст і сіл дещо різних за політичним спрямуванням партій (див. **додаток Б**). Саме у цій частині висунута нами гіпотеза знаходить часткове підтвердження. Водночас було хибним припущення, що "мешканці сільської місцевості, яку вважають оплотом національної ментальності, здебільшого голосуватимуть за пронаціональні політичні сили (об'єднану опозицію, "Нашу Україну")", або що "виборці, які проживають у містах України, переважно підтримуватимуть новостворені політичні партії ("УДАР" В. Кличка, "Україна – вперед!") та їх представників".

На основі узагальнення емпіричних даних є підстави стверджувати, що основний електорат "КПУ" і "Партії регіонів" – це зазвичай мешканці сіл, а найбільші прихильники об'єднаної опозиції та "УДАРу" В. Кличка – жителі смт і провінційних містечок. Прикметно, що у селах "політична палітра" є менш різнобарвною і більш контрастною, аніж у містах. Електорат міст натомість не характеризується

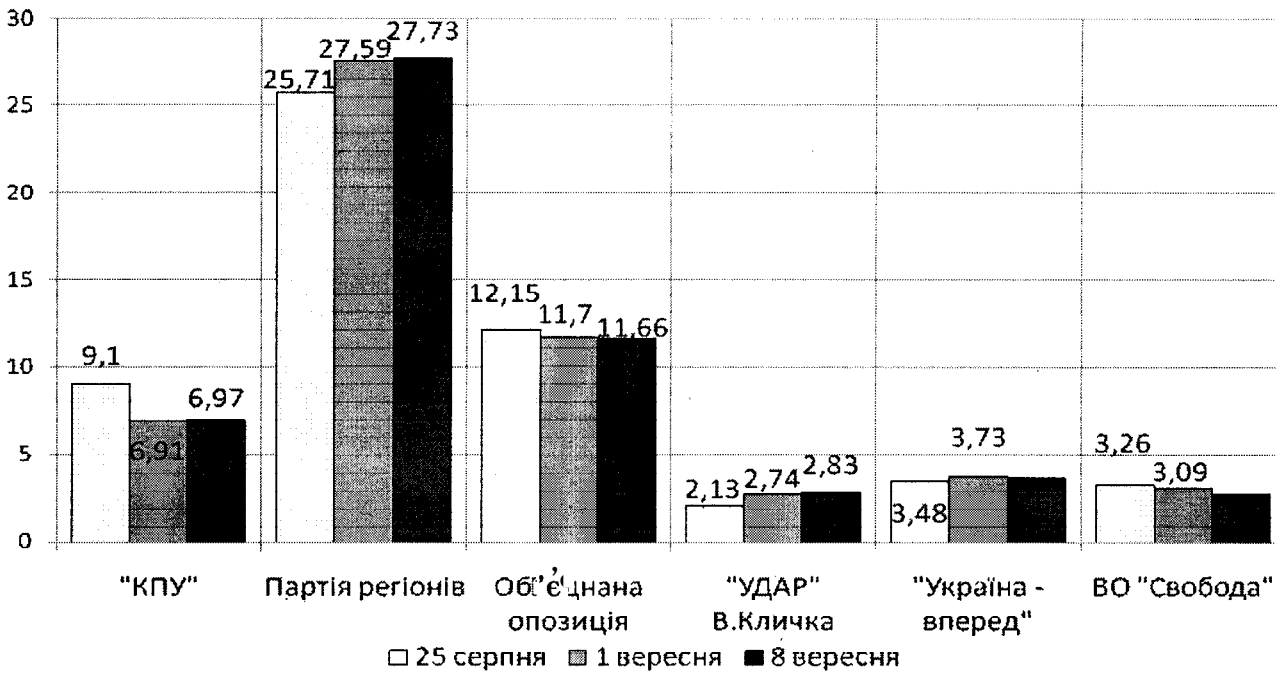

Рис. 4.
Динаміка розгортання антирейтингу провідних політичних партій
(усереднені показники у %)

жодною політичною одновекторністю і пропорційно відображує представництва партій усього політичного спектру. Саме в містах до когорти "політичних важковаговиків" найінтенсивніше долучаються партії-сателіти (ВО "Свобода", "Наша Україна та ін.). Винятком у цьому контексті є партія Н. Королевської "Україна – Вперед!", основний електорат котрої базується не у великих містах, а переважно пропорційно розподілений між селами і смт.

Кандидати-мажоритарники, які є висуванцями від провладної "Партії регіонів" і самовисуванці значно випереджають за рейтингом кандидатів від опозиційних політичних сил в абсолютній більшості округів (**табл. 1**). При цьому проглядається чітка регіональність політичних уподобань виборців. Водночас дещо несподіваним є непропорційно низький відсоток присутності на лідируючих позиціях (серед досліджуваних 28 ТВО) представників від "КПУ", причому в той час, коли загальнодержавний рейтинг цієї партії займає четверту позицію.

Зазначений у таблиці відрив (max 36,2 %, min 0,1 %) кожного кандидата-мажоритарника, який є лідером у певному ТВО від його найближчого конкурента дає змогу визначити рівень надійності прогнозу щодо підсумкових результатів виборів. Виходячи із цих мір-

кувань, найважче прогнозувати результати політичних перегонів у Західній Україні, оскільки максимальний відрив кожного лідера від його політичного опонента тут становить не більше 6 %. Відтак при формулюванні прогнозів потрібно орієнтуватись ще й на показники, котрі вказують на вибір респондентів який би вони здійснили у другу чергу (за відсутності їхнього претендента). Здебільшого (15 із 28 ТВО) за результатами вторинного вибору основний претендент сумарно зміщується на другу позицію, і цей факт слід враховувати при формуванні остаточних прогнозів за конкретним ТВО.

Вочевидь подальша політична боротьба буде відбуватися за голоси 12,03% респондентів, які не визначилися із вибором політичної партії чи кандидата-мажоритарника. Результати проведеного нами дослідження дають підстави однозначно стверджувати, що рівень політичного самовизначення суттєво різниться у жителів сіл, смт і великих міст. Зокрема, нами достеменно встановлено, що найбільша кількість виборців, які визначилися із своїм політичним вибором мешкає у містах, майже вдвічі менше таких виборців у смт і майже втричі менше у селах чи хуторах. Відтак нами повністю підтверджена гіпотеза, що "сільські жителі більшим чином, аніж меш-

Табл. 1

*Лідери серед кандидатів у депутати (за мажоритарними списками)
до Верховної Ради України станом на 8 вересня 2012 р.*

№ п/п	ПІБ (!!! – кандидат, який за результатами вторинного вибору респондентів зміщується на другу позицію)	Назва партії	Область, місто, округ	Підтримка виборців (*відрив від найближчого за рейтингом конкурента)	
				Абсол. велич.	%
1	Гузенко Костянтин Олександрович !!!	«Партія регіонів»	Дніпропетровська обл. ТВО № 30	423	23.5 (8,6)*
2	Нога Микола Петрович !!!		Сумська область ТВО №160	282	15.6 (2,7)*
3	Кацуба Володимир Михайлович		Харківська область ТВО №175	475	28.7 (17,6)*
4	Пшонка Артем Вікторович		Запорізька область ТВО №81	872	47.2 (36,2)*
5	Журавко Олексій Валерійович !!!		Херсонська область ТВО №186	545	30.3 (10,6)*
6	Яценко Антон Володимирович !!!		Черкаська область ТВО №200	319	17.7 (0,7)*
7	Грушевський Віталій Анатолійович		Кіровоградська область ТВО №101	385	21.4 (0,1)*
8	Нечасв Олександр		АР Крим ТВО № 9	549	30.4 (18,3)*
9	Бахтеєва Тетяна Дмитрівна !!!		м. Донецьк ТВО №42	668	36.1 (23,0)*
10	Федоряк Геннадій Дмитрович !!!		м. Чернівці ТВО №203	42	37.5 (5,4)*
11	Крупський Анатолій Федорович !!!		м. Дніпропетровськ ТВО № 24	357	19.8 (8,0)*
12	Богуслав В'ячеслав Олександрович !!!		м. Запоріжжя ТВО №77	753	41.8 (30,0)*
13	Труханов Геннадій Леонідович		м. Одеса ТВО №136	551	30.4 (22,8)*
14	Колесніченко Вадим Васильович		м. Севастополь ТВО № 225	594	32.7 (15,2)*
15	Тимошенко Микола Михайлович	«КПУ»	Житомирська область ТВО №64	295	16.3 (1,7)*
16	Кулініч Олег Іванович	Самовисуванці	Полтавська область ТВО №147	690	38.4 (26,1)*
17	Жванія Давид Важаєвич !!!		Одеська область ТВО №140	484	26.9 (17,0)*
18	Рудьковський Микола Миколайович !!!		Чернігівська область ТВО №210	270	15.1 (3,2)*
19	Заболотний Григорій Михайлович !!!		Вінницька область ТВО №17	342	19.0 (1,7)*
20	Ваврик Олег Володимирович	«УДАР» Віталія Кличка	Тернопільська область ТВО №167	391	19.4 (1,4)*
21	Юраков Олександр Дмитрович		Київська область ТВО №95	179	9.9 (0,8)*
22	Морозюк Сергій Миколайович !!!		Київська область ТВО ТВО №94	331	18.3 (1,8)*
23	Кеменяш Олександр Михайлович	Об'єднана опозиція (партії «Батьківщина» і «Фронт змін»)	Закарпатська область ТВО №70	399	22.2 (4,8)*
24	Сидор Василь Богданович !!!		Хмельницька область ТВО №190	405	22.9 (4,7)*
25	Корнацький Аркадій Олексійович !!!		Миколаївська область ТВО №132	378	21.0 (2,3)*
26	Гладій Василь Іванович		Івано-Франківська область ТВО №89	518	28.8 (6,1)*
27	Корольок Валентин Анатолійович		Рівненська область ТВО № 154	270	16.4 (0,6)*
28	Карпюк Роман Петрович !!!		Волинська область ТВО № 20	369	20.5 (3,3)*

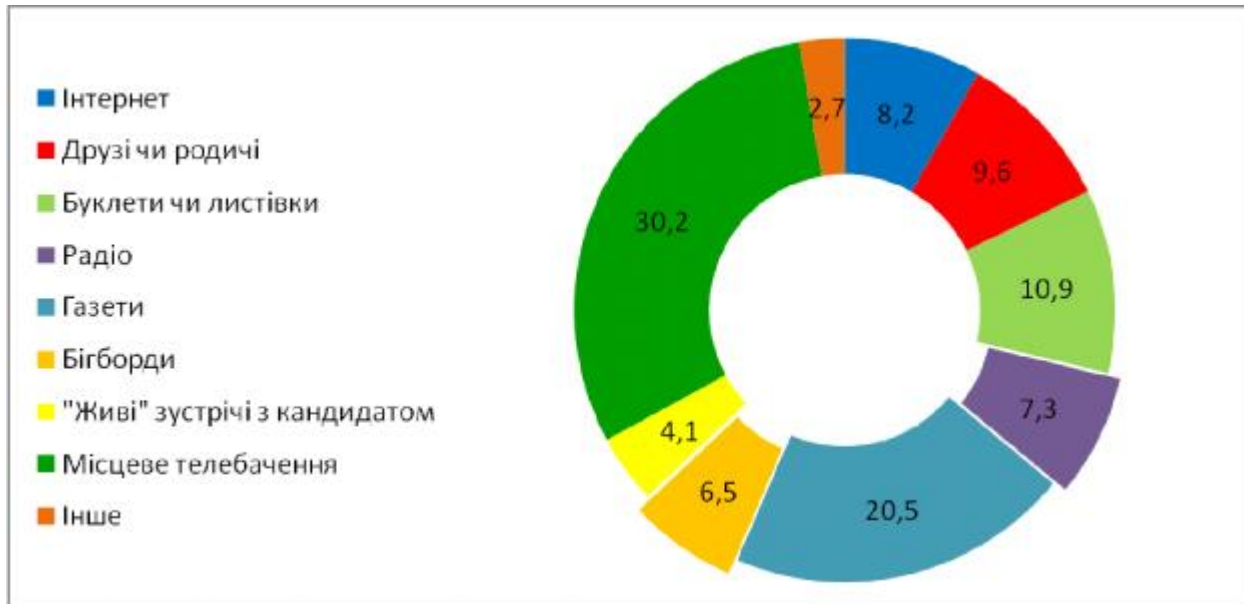

Рис. 5.

Основні джерела інформації, з котрих виборці дізнаються про кандидатів у депутати (усереднені показники у %)

канці міст, не визначилися із власними політичними пріоритетами, а відтак саме вони мають стати основною цільовою аудиторією для подальших передвиборчих впливів з боку вітчизняних політичних сил”.

Прикметно, що сільські мешканці більшим чином не визначилися із вибором політичної партії, аніж депутата-мажоритарника. Жителям смт і міст районного значення, навпаки, легше обрати партію, ніж конкретного кандидата. Респонденти ж, які проживають у великих містах, не відчувають значної відмінності між цими двома варіантами здійснення вибору.

Серед виборців 28 досліджуваних ТВО України найменші показники політичної невизначеності зафіксовано серед міських мешканців Житомирської області (1,5 % не визначились щодо політичної партії, 4,4% не визначились стосовно кандидата-мажоритарника). Найбільше ж відчувають затруднення у прийдешньому політичному самовизначенні виборці Черкаської області (33,3 % не визначились щодо політичної партії, 34,7% не визначились стосовно кандидата-мажоритарника).

З метою політичного самовизначення виборці найчастіше звертаються за інформацією про кандидатів у депутати до місцевого телебачення (30,2 %), газет (20,5 %), друзів чи родичів (9,6 %), а також Інтернету (8,2 %) (рис. 5). Водночас у виборців міст і сіл є незначна специфіка в наборі інформаційних

джерел, яким ті надають перевагу. В цьому контексті нами підтверджена гіпотеза, що “провідним джерелом одержання політичної інформації у жителів міст і сіл є телебачення. Однак перші із них також активно використовують з цією метою Інтернет, тоді як другі одержують додаткові відомості із газет”.

Також одним із завдань нашого дослідження було визначити основні соціально значущі сфери виборців сіл, смт і міст, з котрими найбільш пов’язані їхні інтереси та очікування. Зазначене завдання пов’язане із перевіркою висунутої гіпотези, що сформульована так: “у містах і селах наявні свої виняткові, а відтак найбільш актуальні соціально значущі сфери з котрими найбільш тісно пов’язані інтереси виборців конкретного ТВО. Ймовірно виборців сіл будуть більше турбувати проблеми працевлаштування, медицини і сільського господарства, тоді як мешканців міст – питання підприємництва, освіти та культури, а також працевлаштування”.

Певні відмінності у цьому аспекті між жителями міст і сіл справді зафіксовані, тому висунута нами гіпотеза частково підтверджена. Отож, попри спільні для мешканців сіл і міст соціальні проблеми, до котрих належать працевлаштування та медицина, наявна й певна специфіка, а саме: а) міських виборців також турбують проблеми ЖКГ, доріг і транспорту; б) сільських – проблеми пов’язані із веденням

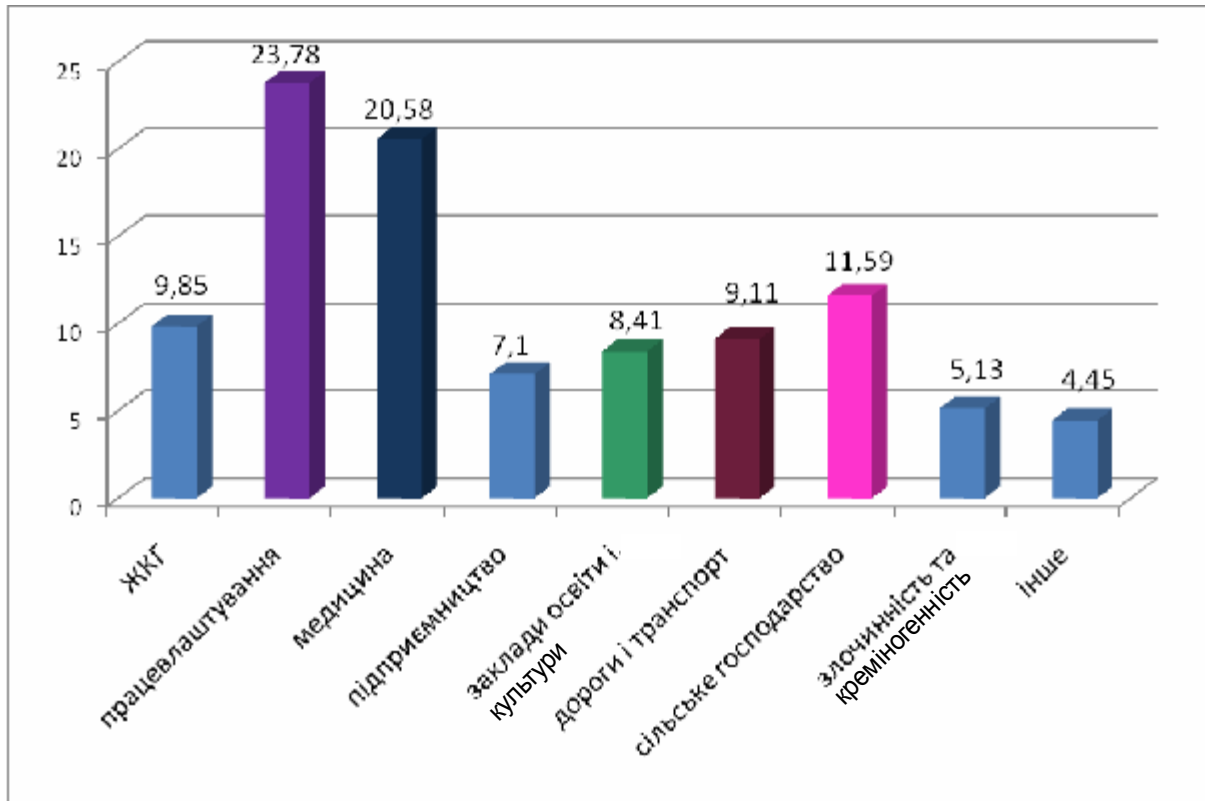

Рис. 6.

Соціальні проблеми, котрі є найбільш важливими для виборців (усереднені показники у %)

сільського господарства. Оскільки кожен респондент вважає, що майбутній депутат має взяти саме цю проблемну сферу під свій особистий контроль, то передвиборча риторика кандидатів у депутати, які балотуються по міському чи сільському ТВО, потенційно має центруватися довкола сутнісно різних соціально-економічних проблем.

Загалом найбільш актуальними в Україні нині є проблеми працевлаштування (23,78%), медицини (20,58%), сільського господарства (11,59%), житлово-комунального господарства (9,85%), а також доріг і транспорту (9,11%) (рис. 6).

У відповідях на зазначене запитання анкети простежується певний принцип регіональності. Зокрема, мешканці міста Одеси і Сумської області першочергово переймаються проблемами медицини; жителі Рівненської області та АР Крим щонайперше турбуються про можливість працевлаштування; виборці Миколаївської та Волинської областей найбільше цікавляться проблемами сільського господарства; респонденти Дніпропетровська зосереджують увагу на проблемах ЖКГ, а Тернополяни хвилюють проблеми, пов'язані з поганими дорогами і незадовільною роботою транспорту.

ВИСНОВКИ

1. Станом на 8 вересня 2012 року п'ятивідсотковий бар'єр до Верховної Ради України долають чотири політичні партії. У статусі лідера передвиборчих перегонів дещо укріпила свої позиції "Партія регіонів" (22,7%), а об'єднана опозиція продовжує займати друге місце (16,06%). Також упевнено проходить до парламенту партія "УДАР" В. Кличка (15,7%), котра демонструє найбільш позитивну динаміку зростання прихильності електорату. Замикає чільну четвірку прохідної частини політичних партій із результатом 10,44% "КПУ".

2. Непогані шанси досягнення п'ятивідсоткового бар'єру залишаються у ВО "Свобода" (4,74%) основним електоратом якої є чоловіки. Водночас для партії Н. Королевської "Україна – вперед!", котрій переважно симпатизують виборці жіночої статі, наявна тенденція повільного зниження рейтингу (4,08%).

3. Прикметно, що лише ВО "Свобода" та об'єднана опозиція демонструють динаміку пониження власного антирейтингу, тоді як у "Партії регіонів" він вищий за основний рейтинг і має стійку тенденцію до зростання. Вказаний факт може суттєво позначитись на

подальшому розподілі 12,03 % голосів виборців, які поки що не визначились із власними політичними пріоритетами.

4. Найбільше налаштовані прийти на виборчу дільницю і здійснити власне волевиявлення жителі смт і невеличких міст районного значення, дещо менший ентузіазм в опитаних респондентів великих міст та обласних центрів, а найменш схильні взяти участь у голосуванні 28 жовтня 2012 року мешканці сіл і хуторів.

5. У процесі дослідження виявлено помірну закономірність щодо підтримки мешканцями міст і сіл дещо різних за політичним спрямуванням партій. Зокрема, основним електоратом “КПУ” і “Партії регіонів” зазвичай є мешканці сіл, а найбільшими прихильниками об’єднаної опозиції та “УДАРу” В. Кличка – жителі смт і провінційних містечок. Електорат великих міст не характеризується жодною політичною одновекторністю і пропорційно відображає представництва партій усього політичного спектру. Саме в містах до когорти “політичних важковаговиків” найінтенсивніше долучаються партії-сателіти (ВО “Свобода”, “Наша Україна та ін.). Винятком у цьому контексті є партія Н. Королевської “Україна – Вперед!”, основний електорат якої базується не у великих містах, а пропорційно розподілений між селами і смт.

6. Кандидати-мажоритарники, які є висуванцями від провладної “Партії регіонів”, значно випереджають за рейтингом кандидатів від опозиційних політичних сил у більшості округів. При цьому наявна чітка регіональність політичних уподобань виборців.

7. Найважче спрогнозувати результати політичних перегонів серед кандидатів-мажоритарників у Західній Україні, оскільки максимальний відрив кожного лідера від його політичного опонента тут становить не більше 6 %, тоді як в інших регіонах України цей показник може сягати понад 36%. Зазначений факт пояснюється роздрібненістю опозиційних сил, котрі створюють між собою надмірне конкурентне середовище.

8. Лише 13 із 28 кандидатів-мажоритарників зберігають за собою лідируючі позиції у випадку вторинного вибору (за кого схильні проголосувати виборці у другу чергу). Для багатьох респондентів дилема у виборі між кількома кандидатами-мажоритарниками залишається достатньо актуальною. Впевнені позиції за цим критерієм мають лідери політичного рейтингу лише у наступних ТВО: 9, 64, 70, 81, 89, 95, 101, 136, 147, 154, 167, 175, 225.

9. Рівні політичного самовизначення жи-

телів сіл, смт і великих міст значно відрізняються між собою. Зокрема, нами достеменно встановлено, що найбільша кількість виборців, які визначились із своїм політичним вибором мешкає у містах, майже вдвічі менше таких виборців у смт і майже втричі менше у селах та хуторах. Відтак констатуємо, що сільські жителі більшим чином, аніж мешканці міст, не визначилися з власними політичними пріоритетами, а відтак саме вони мають стати основною цільовою аудиторією для подальших передвиборчих впливів з боку вітчизняних політичних сил.

10. З метою політичного самовизначення виборці найчастіше звертаються за інформацією про кандидатів у депутати до місцевого телебачення (30,2%), газет (20,5%), друзів чи родичів (9,6%), а також Інтернету (8,2%). Водночас у виборців міст і сіл є незначна специфіка у специфічному наборі інформаційних джерел. Зокрема, провідним каналом одержання політичної інформації у жителів міст і сіл є телебачення. Однак перші із них також активно використовують з цією метою Інтернет, тоді як другі одержують додаткові відомості із газет.

11. Найбільш актуальними серед виборців 28 ТВО України нині є проблеми працевлаштування (23,78%), медицини (20,58%), сільського господарства (11,59%), житлово-комунального господарства (9,85%), а також доріг і транспорту (9,11%). Попри спільні для мешканців сіл і міст соціальні проблеми, до котрих належать працевлаштування та медицина, наявна й певна специфіка, а саме: а) міських виборців також найбільше турбують проблеми ЖКГ, доріг і транспорту; б) сільських виборців – проблеми пов’язані з сільським господарством. Оскільки кожен респондент вважає, що майбутній депутат має взяти саме цю проблемну сферу під свій особистий контроль, то передвиборча риторика кандидатів у депутати, які балотуються по міському чи сільському ТВО, потенційно має центруватися довкола сутнісно різних соціально-економічних проблем. У цьому питанні також простежується певний регіональний аспект. Зокрема, мешканці міста Одеси і Сумської області першочергово переймаються проблемами медицини; жителі Рівенської області і АР Крим найбільше турбуються про можливість працевлаштування; виборці Миколаївської та Волинської областей переважно цікавляться проблемами ведення сільського господарства; респонденти опитані в м. Дніпропетровську акцентують увагу на проблемах ЖКГ, а Тернополяни – на проблемах покращення доріг і роботи транспорту.

ДОДАТОК А
Готовність жителів міст і сіл прийняти участь у виборах 28.10.2012 р.

№ п/п	Область, місто, округ	Показники готовності респондентів прийняти участь у виборах, %								
		обласний центр / місто-мільйонник			сміт / місто районного значення (до 50 тис. жителів)			село / хутір		
		так	невпевнений	ні	так	невпевнений	ні	так	невпевнений	ні
1	Київська обл. ТВО № 95	86,2	16,2	0	75,5	24,5	0,3	96,1	5,8	0
2	Київська обл. ТВО № 94	83,9	14,3	1,8	88,2	12,0	0,1	80,8	20,2	0
3	Житомирська обл. ТВО № 64	67,6	30,9	1,5	77,9	21,1	1,1	68,9	26,5	5,1
4	Полтавська обл. ТВО № 147	74,7	25,3	0	81,2	18,4	0,6	83,8	13,7	3,0
5	Черкаська обл. ТВО № 200	81,9	12,5	5,6	80,8	12,7	6,6	60,7	20,1	19,2
6	Чернігівська обл. ТВО № 210	89,3	9,9	0,7	83,0	9,2	7,8	87,3	9,5	3,2
7	Сумська обл. ТВО № 160	62,9	25,7	11,4	80,8	13,7	5,5	87,5	8,6	3,9
8	Дніпропетровська обл. ТВО №30	82,6	16,9	0,7	91,1	9,0	0,0	81,6	13,2	7,9
9	Харківська обл. ТВО № 175	79,8	15,1	5,0	73,9	17,9	8,2	79,1	11,4	9,5
10	Запорізька обл. ТВО № 81	-	-	-	86,2	13,8	0	76,3	23,7	0
11	Кіровоградська обл. ТВО №101	-	-	-	83,3	15,5	1,3	71,0	26,6	2,6
12	Миколаївська обл. ТВО №132	83,6	10,2	6,2	76,6	20,3	3,2	75,4	19,5	5,3
13	Херсонська обл. ТВО №186	-	-	-	67,3	27,1	5,6	83,4	14,3	2,3
14	Одеська обл. ТВО № 140	-	-	-	86,7	12,6	0,7	85,9	13,9	0,2
15	Вінницька обл. ТВО № 17	100	0	0	92,5	6,4	1,2	96,7	3,5	0
16	Хмельницька обл. ТВО №190	62,7	33,3	3,9	73,0	22,3	4,7	68,0	28,8	3,2
17	Рівненська обл. ТВО № 154	82,7	6,7	10,6	74,3	25,7	0	87,7	12,3	0
18	Волинська обл. ТВО № 20	89,5	10,5	0,0	92,2	6,3	1,4	83,3	13,5	3,2
19	Тернопільська обл. ТВО №167	100	0	0	88,9	9,1	2,1	87,9	8,2	3,9
20	Івано-Франківська обл. ТВО №89	-	-	-	79,1	19,8	1,1	78,2	16,7	5,0
21	Закарпатська обл. ТВО № 70	-	-	-	77,0	14,8	8,6	76,1	12,0	12,2
22	АР Крим ТВО № 9	71,3	25,6	3,1	77,8	21,9	0,3	59,1	38,9	2,0
23	м. Севастополь ТВО № 225	87,3	12,7	0	66,1	33,9	0	61,9	38,1	0
24	м. Чернівці ТВО №203	87,2	12,8	0	80,7	17,7	1,6	77,0	19,8	3,2
25	м. Одеса ТВО №136	80,2	15,3	4,5	73,1	17,8	9,1	70,4	16,9	12,7
26	м. Дніпропетровськ ТВО №24	89,1	7,5	3,4	73,0	13,5	13,5	-	-	-
27	м. Донецьк ТВО №42	71,7	19,4	9,0	-	-	-	-	-	-
28	м. Запоріжжя ТВО №77	76,5	21,4	2,1	-	-	-	-	-	-

ДОДАТОК Б
Політичні пріоритети мешканців сіл і міст України на 08.09.2012 р.

№ п/п	Область, місто, округ	Політичні партії, котрі мають найвищий рейтинг, %					
		обласний центр / місто-мільйонник		сміт / місто районного значення		село / хутір	
		у 1-шу чергу	у 2-гу чергу	у 1-шу чергу	у 2-гу чергу	у 1-шу чергу	у 2-гу чергу
1	Київська обл. ТВО ТВО №94	УДАР 28,9	Батьківщина 25,5	УДАР 21,5	Батьківщина 17,9	УДАР 18,2	Батьківщина 12,7
2	Київська обл. ТВО №95	УДАР 12,3	Наша Україна 8,5	УДАР 13,6	Батьківщина 11,6	УДАР 28,6	ПР 16,2
3	Черкаська обл. ТВО №200	ПР 26,4	Батьківщина 12,5	ПР 24,2	Батьківщина 21,9	Батьківщина 20,6	ПР 19,5
4	Житомирська обл. ТВО №64	Батьківщина 14,7	ПР 13,2	ПР 22,2	Батьківщина 15,5	ПР 16,7	КПУ 13,2
5	Полтавська обл. ТВО №147	УДАР 33,3	Батьківщина 20,0	УДАР 20,2	Батьківщина 16,7	Батьківщина 22,1	КПУ 17,5
6	Чернігівська обл. ТВО №210	УДАР 23,9	Батьківщина 17,6	УДАР 17,8	Батьківщина 15,9	УДАР 22,2	«Україна-Вперед!», КПУ 15,9
7	Сумська обл. ТВО №160	КПУ 17,1	УДАР, Батьківщина 15,7	ПР 22,4	КПУ 15,1	ПР 20,9	КПУ 16,0
8	Харківська обл. ТВО №175	ПР 24,4	УДАР, Батьківщина 14,3	ПР 29,7	УДАР 11,7	ПР 32,8	КПУ 16,9
9	Запорізька обл. ТВО №81	-	-	ПР 52,8	КПУ 19,6	ПР 38,1	КПУ 17,9
10	Кіровоградська обл. ТВО №101	-	-	ПР 23,7	Батьківщина 21,8	Батьківщина 25,5	ПР 19,5
11	Миколаївська обл. ТВО №132	ПР 36,2	Батьківщина 17,5	ПР 28,9	Батьківщина 18,7	ПР 28,8	КПУ 15,3
12	Херсонська обл. ТВО №186	-	-	ПР 32,4	КПУ 25,3	ПР 30,4	КПУ 19,6
13	Одеська обл. ТВО №140	-	-	ПР 32,8	КПУ 14,4	ПР 47,4	КПУ 13,0
14	Дніпропетровська обл. ТВО №30	ПР 23,2	УДАР 18,0	ПР 34,2	УДАР 17,6	ПР 28,9	КПУ, УДАР 18,4
15	Вінницька обл. ТВО №17	Батьківщина 19,6	Свобода, УДАР 10,9	УДАР 18,6	Батьківщина 18,0	Батьківщина 19,6	УДАР 15,3
16	Хмельницька обл. ТВО №190	УДАР 37,3	Батьківщина 23,5	Батьківщина 30,5	УДАР 18,2	Батьківщина 28,8	УДАР 14,8
17	Рівненська обл. ТВО № 154	УДАР 33,7	Батьківщина 26,9	Батьківщина 25,8	УДАР 17,7	Батьківщина 30,1	УДАР 25,6
18	Волинська обл. ТВО № 20	Батьківщина 43,9	УДАР 19,3	Батьківщина 36,4	УДАР 19,6	Батьківщина 30,4	УДАР 17,0
19	Тернопільська обл. ТВО №167	Батьківщина 31,0	Свобода 28,7	УДАР 32,1	Батьківщина 26,1	Свобода 26,7	УДАР 25,6
20	Івано-Франківська обл. ТВО №89	-	-	Батьківщина 40,3	УДАР 23,2	Батьківщина 41,4	УДАР 21,1
21	Закарпатська обл. ТВО №70	-	-	Батьківщина 25,7	УДАР 25,6	Батьківщина 27,2	ПР 15,9
22	м. Чернівці ТВО №203	ПР 40,4	УДАР 29,8	ПР 38,0	УДАР 21,2	ПР 36,2	УДАР 21,4
23	м. Одеса ТВО №136	ПР 33,0	УДАР 12,0	ПР 30,8	УДАР 10,1	ПР 26,8	УДАР, КПУ, 5,6
24	АР Крим ТВО № 9	ПР 44,2	КПУ 8,5	ПР 34,0	КПУ 16,3	ПР 36,4	КПУ 15,6
25	м. Севастополь ТВО № 225	ПР 38,6	КПУ 16,2	ПР 35,5	«Україна-Вперед!» 11,3	ПР 36,9	КПУ 20,4
26	м. Донецьк ТВО №42	ПР 40,4	КПУ 15,2	-	-	-	-
27	м. Запоріжжя ТВО №77	ПР 34,2	КПУ 13,2	-	-	-	-
28	м. Дніпропетровськ ТВО №24	ПР 24,1	КПУ, УДАР 11,9	ПР 16,7	КПУ 13,5	-	-

1. Вебер Макс. Город. Избранные произведения / Макс Вебер; [пер. с нем. / под общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова]. – М.: Прогресс, 1990. – С. 309–446.
2. Гомотюк О. Націєтворчий гімн українському селу / Оксана Гомотюк // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 32–35.
3. Іванишин П. Село як матриця українського тут-буття / Петро Іванишин // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 12–16.
4. Мельник Я., Криворучко Н. Аграрний тип мислення в контексті державотворчих інтенцій / Ярослав Мельник, Наталія Криворучко // Психологія і суспільство. – 2012. – №1. – С. 27–35.
5. Мовчан В.П., Нерубайський І.А., Олійник В.Й. Криві Коліна: кризь терни і роки. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь / Мовчан В.П., Нерубайський І.А., Олійник В.Й. – К.: КВІЦ, 2010. – 712 с.: іл.
6. Мовчан В.П., Нерубайський І.А., Олійник В.Й. Криві Коліна: долі людські. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь / Мовчан В.П., Нерубайський І.А., Олійник В.Й. – К.: КВІЦ, 2012. – 748 с.: іл.
7. Нечитайло В. Селянство як фактор континuitету матеріальної і духовної культури народу / Віталій Нечитайло // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 17–21.
8. Ніконенко В. Проблеми соціокультурного розвитку сучасного українського села / Василь Ніконенко // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 22–31.
9. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: [курс лекцій] / Наталія Вікторівна Паніна. – [2-е вид., доп.]. – К.: Наукова думка, 2007. – 320 с.
10. Пироженко Р. Історія України починається із села / Ростислав Пироженко // Психологія і суспільство. – 2011. – №1. – С. 30–33.
11. Словник соціологічних і політологічних термінів / [за ред. В. Астахової, В. Даниленка, А. Панова]. – К.: Вища школа, 1993. – 141 с.
12. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад. В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.]; під заг. ред. Володимира Ілліча Воловича. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
13. Соціологія міста: навч. посіб. / [Л.В. Малес, В.В. Се-реда, М.О. Соболевська та ін.]; за заг. ред. О.К. Міхеевої. – Донецьк: Ноулідж, 2010. – 463 с.
14. Соціологія: підруч. [за ред. Віктора Георгійовича Городяненка]. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: ВЦ Академія, 2008. – 544 с.
15. Соціологія: словник термінів і понять / [за заг. ред. Є.А. Біленького і М.А. Козловця]. – К.: Кондор, 2006. – 372 с.
16. Тематичний словник-довідник з соціології / [уклад. А. Александровська, Є. Буга, Ю. Ткачук та ін.]; за ред. Володимира Васильовича Кохана. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 112 с.
17. Фурман А.В. Село – духовне серце України / Анатолій Фурман // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 8–11.

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович, Гірняк Андрій Несторович, Шандрюк Сергій Костянтинівич.

Особливості політичного самовизначення мешканців сіл і міст України.

Матеріал публікації відображає повний цикл проведеного 8 вересня 2012 року соціологічного дослідження на предмет вивчення особливостей політичного самовизначення громадян України щодо політичних партій та кандидатів у депутати на вибори до Верховної Ради 28.10.2012 р., а саме його авторську програму, в тому числі обґрунтування вибірки обстежуваних та інструментарію, аналітичний звіт про результати соціологічного опитування і детальні висновки, що проливають світло на достовірність його пропедевтично сформульованих гіпотез, виконання завдань і доведення мети в чітко окрес-

леному соціально-психологічному упредметненні. Загалом політична карта України є різновекторною за напрямками поступу країни на Схід чи Захід, строкатою на громадянські стереотипи, переконання й уподобання та характеризується переважанням пострадянських установок у суспільній свідомості населення.

Ключові слова: Україна, суспільство, політика, громадянин, місто, село, соціологічне опитування, політичне самовизначення, Верховна Рада, кандидат у депутати, інтерв'юер, респондент, готовність до виборів, політична пріоритетність.

АННОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович, Гірняк Андрій Несторович, Шандрюк Сергій Костянтинівич.

Особенности политического самоопределения жителей сёл и городов Украины.

Материал публикации отображает полный цикл проведенного 8 сентября 2012 года социологического исследования с целью изучения особенностей политического самоопределения граждан Украины относительно политических партий и кандидатов в депутаты на выборы в Верховную Раду 28.10.2012 г., а именно его авторскую программу, в том числе обоснование выборки обследуемых и инструментария, аналитический отчет о результатах социологического опроса и детальные выводы, которые проливают свет на достоверность его пропедевтически сформулированных гипотез, на выполнение заданий и достижение цели в четко очерченном социально-психологическом опредмечивании. В целом политическая карта Украины является разновекторной по направлению движения страны на Восток или на Запад, пестрой на гражданские стереотипы, убеждения и предпочтения и характеризуется преобладанием постсоветских установок в общественном сознании населения.

Ключевые слова: Украина, общество, политика, гражданин, город, село, социологический опрос, политическое самоопределение, Верховная Рада, кандидат в депутаты, интервьюер, респондент, готовность к выборам, политическая пріоритетность.

ANNOTATION

Furman Anatoliy, Girniak Andriy, Shandruk Serhiy.
Peculiarities of Political Self-Definition of Rural and Urban Inhabitants of Ukraine.

The article reflects the complete cycle of a sociological research on the subject of studying the features of political self-definition of citizens of Ukraine concerning political parties and parliamentary candidates, conducted on September 8, 2012 and actually the authoring program, including substantiation of the selection of examinees and instruments, analytical report on the results of sociological query and detailed conclusions, which enlighten the certainty of his propaedeutically formulated hypotheses, completing the tasks and proving the goal in the clearly outlined social-psychological subjecting. In general the political map of Ukraine is varied on the direction of its move to the East or the West, diverse on social stereotypes, beliefs and preferences, and presence of post-soviet instructions in the social consciousness of population.

Key words: Ukraine, society, politics, citizen, city, country, sociological query, political self-definition, Verhovna Rada, parliamentary candidate, interviewer, respondent, readiness to elections, political priority.

Надійшла до редакції 5.09.2013.

ІМІТУВАННЯ ЯК КОМПОНЕНТ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Ярослав МЕЛЬНИК

Copyright © 2013

Східнослов'янське політико-правове та соціокультурне середовище формує нагальність переосмислення наших реалій і пошуку нового теоретичного обґрунтування історичної дійсності. Культурна епоха Східної Європи, яку слушно назвати “пострадянською” чи “трансформаційною”, принесла із собою нові факти, переформатувала людські стосунки, запропонувавши то спрощені, то ускладнені мімікрійні форми повсякдення. Постійні катаклізми, що все частіше виникають у суспільному просторі України, Росії та Білорусі, опозиційні рухи, стихійні страйки, голодування, акції непокори, демонстрації тощо ставлять на порядок денний питання про важливість об'єктивного розгляду і навіть перегляд перебігу політичних, соціальних, економічних, культурних та інших державотворчих процесів. У цьому контексті доцільно буде об'єктивно й неупереджено вивчати і викривати явища, успадковані від радянської епохи та набуті впродовж останніх десятиліть. Один із таких феноменів, який є малодослідженим і аргументовано непоясненим з наукового погляду, – це **імітація**. Специфіка цього явища достатньо детально вивчена у контексті живої природи – флори та фауни, але у форматі людської суспільної діяльності, на жаль, залишається terra incognita...

Імітація як явище детально почало досліджуватись у природознавстві та біології ще в ХІХ столітті. Проекція когнітивного досвіду у галузі природничих наук на суспільну, соціально-політичну реальність, на поведінкові характеристики людини є цікавим і водночас новітнім напрямком сучасної соціальної психології, політології, антропології та ін. Власне тому є резон говорити про імітацію як явище, котре виникає та функціонує у суспільному організмі, моделює його, впливаючи на перебіг подій, та ін. Більше того, соціальна реальність, яка репрезентує будь-яку державу як над-

складну систему, впродовж останніх десятиліть може бути інтерпретована крізь семантику імітаційних сценаріїв, й у такий спосіб здійснить новий і дещо нетрадиційний погляд на історію, культуру, соціум загалом, на світову та українську реальності.

Імітація у людському суспільстві, безсумнівно, – явище набагато ширше, ієрархізованіше, глибинніше та неподільніше з культурою соціальної поведінки народного загалу. Людина впродовж своєї історії розвинула і вдосконалила імітацію як одну із фреймових складових свого буття, у результаті чого отримала можливість або виконати власну соціальну програму, або ж перенести її у площину імітацій, інсценізацій, творення ілюзій, віртуальної дійсності. Отож може формуватись реальна картина, соціумна дійсність, у тому числі демократія, соціальна рівність тощо, або ілюзійна, надумана, далека від реалій повсякдення. Притому сучасна людина у своїй імітаційній діяльності зазнала неабиякої майстерності та, мабуть, у цьому амплуа є рекордсменом у світі живої природи. Тому будь-яка мімікрія, відтворення, уподібнення у світі живої природи не може конкурувати зі здатністю людини, її феноменальною магістральністю створювати ілюзію свого Я, креативно формувати своє друге Я, яке є більш досконалим і репрезентативним, ніж уреальнений та усупільнений суб'єкт багатопроблемної буденності.

Результатом такого стану речей стали негативні соціальні стереотипи, страхи, девіації та інші соціальні аномалії, які стають чи не найбільшою проблемою у розвитку соціосистем. Підміна понять і реалій людського повсякдення імітацією, яка закладена природою людини, набула гіпертрофованих форм (від публічної демонстрації своєї діяльності до штучного приписування окремих суспільних заслуг чи соціальних функцій, суспільної

вагомості чи значущості, надзвичайної обдарованості, харизматичності тощо) і стала невід'ємним чинником та складником життєдіяльності багатьох соціальних інститутів, політичних партій, народних обранців, благодійників, науковців, журналістів, працівників медійної індустрії та ін.

За більш детального розгляду феномену імітації у суспільній системі виявляємо, що імітування охопило всі сфери людського життя. Воно стало об'єктивністю, настільки переплетеною з ірреальними, віртуальними та умовними монадами людського буття, що втрачається реальне відчуття хронотопу, історичного моменту, здорового глузду, адекватної реакції на навколишній світ (тут доречно згадати історію М. Каддафі та фінал його життєвої і політичної кар'єри). Саме тому перед сучасними науковцями, політиками, суспільними діячами постає проблема вивчення, опису балансу між реальністю і імітацією, між дійсністю та ілюзією, проведення демаркаційної лінії та повернення всього того, що є імітативним у системі людського повсякдення, у межі "берегових ліній", позбавивши його хворобливої тоталізації та всеосяжності. Чітке розуміння зазначених меж дасть змогу побачити найважливіші напрямки функціонування, недоліки і переваги будь-якої соціальної системи, яка закономірно самостверджується і намагається самоідентифікуватись і самореалізуватись. Власне ці межі уможливають відшукання координат поширення та функціонування імітації, з'ясування міри та ступеня міфологізації дійсності, градусу відхилень маршруту від стратегічного вектора, межі допустимої втечі від реалій і неспростовних статистичних даних.

Дослідження дефініції та змістового наповнення поняття "імітація" дасть змогу зрозуміти її сутність та діапазон імовірного застосування. Результатом такого проникнення у суть зазначеного явища буде розкрита специфіка соціально-політичних умов, інформаційного середовища, яке є носієм та ідентифікатором зазначеної аномалії. Теоретичним підґрунтям дослідження імітаційних форм стали праці М. Хайдегера, Ж. Бодріяра, П. Бурдье, Р. Мертон, Р. Козера, Даррендорфа, Х. Ортеги-і-Гассета, Т. Парсонса, І. Валлерстайна, Е. Фромма, Д. Белла, П. Сорокіна, Е. Тоффлера, Ю. Хабермаса, Ф. Фукуями, П. Штомпки та ін. На сьогодні вивчення імітування як процесу і явища не сформувало єдиної картини

та не дає змоги достатньою мірою зрозуміти його суть та соціальну функцію. Проте окремі аспекти такого вивчення все ж наявні у роботах С. Аверінцева, М. Грачова, Ю. Давидова, В. Дергачова, Е. Дмитрієва, Е. Лукіна, В. Афанасьєва, С. Барсукова, Л. Бляхера, В. Гельмана, І. Пригожина, Л. Сморгунова.

Імітація – один із найважливіших механізмів існування як живої природи, так і людської спільноти. Як категорія вона досліджується у біології, медицині, психології, соціології, мистецтві, музиці. В довідково-лексикографічних джерелах імітація тлумачиться залежно від сфери функціонування [9, с. 194]. Але брак фундаментальних розробок названого упредметнення на сьогодні дає неповну картину і недостатню аргументаційну базу стосовно істинної природи зазначеного феномену та беззаперечності того, що є імітативним у системі людського повсякдення в межі "берегових ліній" без хворобливої тоталізації та всеосяжності.

У техніці до імітації застосовують уявлення про моделювання як про метод відтворення і використання різних чинників у моделі-прообразі, а не в реальних обставинах [47]. У біології імітація – це уподібнення, мімікрія, зовнішня схожість, наслідування, повторення, копіювання інтелектуально схильними тваринами поведінки інших тварин, а також людини [6, с. 362]. Психологія розглядає імітацію як "одну із форм соціальної поведінки, соціальну мімікрію, адаптивний спосіб життєдіяльності" [50, с. 98]. Таке імітування закладене в нас природно, з дитинства, коли новонароджена дитина починає повторювати, імітувати дії, голоси матері, батька чи інших людей, котрі знаходяться поруч. Дослідження американського психолога Кеннет Кей показало, що немовлята наділені здатністю відповідати на звуки або жести дорослих, і цей процес стає інтерактивним та залежить від кількості постійно повторюваних дій. Так само і в дорослих інтерактивна поведінка відіграє важливу роль як у повсякденному спілкуванні, так і у процесі офіційних заходів, переговорів [66, с. 259]. Цей факт доводять також автори теорії гри Е. Берн та Й. Хейзінга [5, с. 56]: процеси наслідування, імітації не лише притаманні людям від природи, а й є життєво важливими для життя в соціумі, адже за допомогою наслідування виконуються чи порушуються "правила гри", діються чи змінюються стереотипи [59, с. 195].

Позитивне значення імітації у розвитку людства доводить той факт, що імітування було основним методом навчання у стародавніх римських школах (схоліях), гуманітарних навчальних курсах епохи Відродження, практичних вправах (“*exercitatio*”) та риторичній теорії. Учні повторювали і відтворювали поведінку, фразеологічні звороти та інтенції за наставниками, наслідували стиль письма тощо. В цілому суть імітаційних вправ полягала не в копіюванні певного типу й форми в оригіналі, а в наданні нового змісту, у слідуванні оригіналу, але в новій формі. Їх метою було відточити риторичні вміння учнів задля нових, кращих способів вираження, моделей поведінки та спілкування [65].

Іноземні довідкові джерела визначають присутність імітаційних рис, починаючи від тварин і закінчуючи міжнародною політикою. Імітація є передовсім унаочненою поведінкою для індивіда, яку він схильний повторювати [64]. Польська література тлумачить імітацію як намагання приховати справжні наміри, вчинки шляхом пристосування особи до зручних і загальноприйнятих умов. Якщо мовиться про імітування у соціально-політичному полі, то тут воно розуміється як підміна понять та намірів політиків, урядовців чи інших національних і міжнародних структур [69].

Українські інформаційні джерела трактують уявлення про імітацію (лат. *imitatio* — наслідування) наступним чином: “це пародія на щось, наслідування, підробка, ерзац, сурогат, повторення” [48, с. 68]. В музиці імітація — точно або дещо змінене повторення музичної думки в різних голосах поліфонічної фактури, повторення музичної теми іншим голосом, музичного твору з нижчим або вищим інтервалом [9, с. 197]. Інакше кажучи, імітація — це штучне наслідування чогось, що виконується з точністю, підроблюючи яку-небудь річ, дію під певний зразок, норму; відтворення з високою точністю окремих процесів, моделей, зразків поведінки.

Відтак домінантною ознакою імітації як явища є “уподібнення”, “відтворення зовнішніх ознак”, не будучи при цьому імітованим предметом, явищем, істотою за суттю. Образно кажучи, це своєрідна “біжутерія”, яка схожа на оригінальний цінний метал чи камінь, але насправді ним не є. Підтвердження цього положення знаходимо і в іншій джерельній базі. Скажімо, філософський енциклопедичний словник дає таке визначення: імітація (від лат.

imitatio — наслідування) — 1) наслідування чогось-небудь чи кого-небудь, відтворення; 2) більш-менш точно копіювання індивідом поведінки інших людей чи груп, що є одним з механізмів соціалізації; 3) підробка, виготовлення предметів, схожих на дорогі вироби [55, с. 88].

Французький філософ Жан Бодріяр увів у суспільний дискурс термін “симулякр”. Якщо за Платоном це просто копія чогось, то Бодріяр тонко визначив: у наш час у постмодерні є копії, які не мають аналога в реальності. *Симулякри — це вигадані речі* [8, с. 218]. Вигадка, суб’єктивна трансформація, свідомо видозміна будь-якої реалії з метою впливу на соціальне довкілля з ілюктивною інтенцією є не що інше як імітаційна дія.

Розглядаючи роль імітаторів, під якими розуміємо стан майже досконалого тиражування штучних образів, практично неможливо виявити відмінність між оригіналом і копією. Це спостерігається у реальному світі перш за все політики, де іміджмейкери й засоби масової інформації — патентовані імітатори — виконують усе більш вагому функцію у формуванні політичного простору.

Проте, досліджуючи явище імітації у соціальних структурах, варто ще раз звернутися до дефініції. Соціологічний енциклопедичний словник дає нам таке визначення імітації: це моделювання, використання однієї моделі (конкуренції, співробітництва, соціальної динаміки тощо) іншою соціальною структурою, інститутом і т. п.; процес, за допомогою якого поведінка одного індивіда починає нагадувати поведінку інших індивідів, яка вважається нормою. Г. Тард стверджує, що закони імітації є основним фактором пояснення сукупності соціальних явищ [49, с. 39].

Зважаючи на це, варто відзначити, що дане поняття формує семантичне мікрополе, до якого входять індиферентні за змістом терміни-поняття “мімікрія”, “ілюзія”, “девіація”, “ерзац”, “обман”, “підробка”, “фальшивка”, “гра”, “бутафорія”, “уподібнення”, “симуляція”, “театралізація”, “фарс”, “фікція” та ін. При розгляді кожного з них ключовою ознакою залишається намагання наслідувати, імітувати, пристосовуватись заради виживання. Тобто істота чи особа, яка вдається до імітування, має недостатньо засобів до виживання, саме тому набирає форм, ознак чогось чи когось іншого, завуальовуючи у такий спосіб свою ідентичність. Так, скажімо, мімікрія є наслідуванням, уподібненням незахищеного

живого організму до сильнішого шляхом набуття відповідного кольору та форми [6, с. 304].

Захисне забарвлення тварин забезпечує їм виживання та підвищує життєздатність. Подібність забарвлення і форм деяких тварин з будь-якими предметами чи живими істотами (мімікрія) призводить до їх наступної деградації, перетворення в іншу форму, відмінну від первинної, хоча для деяких форм вона стала банальним сценарієм поведінки, і при цьому вони не втрачають своєї ідентичності (наприклад, зміна кольору шкіри хамелеона) [22, с. 344]. Тут ідеться про те, що живі організми (мовиться про флору і фауну) паразитують на інших, більш життєздатних організмах, набираючи відповідних ознак, рис і характеристик щодо тих, хто знаходиться на вищому щаблі “харчового” ланцюга. Отож маємо “захисну здатність рослин і тварин щодо способу наслідування зовнішнього середовища, злиття з ним задля самозбереження та самозахисту”, кінцевою метою якого є збереження виду.

Наступною синонімічною одиницею лексеми “імітація” є підробка – те, що створено за прикладом іншого і видається за справжнє. Підробки предметів застосовують у ювелірній справі, іконописі чи інших мистецьких сферах і розробках [48, с. 234]. Крім того, психологи використовують термін “підробленої усмішки” чи поведінки, тобто штучної, несправжньої, вимушеної та нещирої. Основні причини виникнення підробок – недостатність оригінальних речей, бажання володіти таким, як інші, прагнення пристосувати власні характеристики до ознак, що притаманні іншим, тощо. Близьким за своєю семантичною структурою до поняття “імітація” є термін “адаптація”, що витлумачується як шлях пристосування організмів, органів чуття до умов навколишнього середовища [48, с. 235].

У наукових джерелах подається певний спектр імітаційних форм у їх підвидах, серед яких виділяють подвійну, поліфонічну, дзеркальну, тональну, канонічну, літературну, машинну, безперервну, повну і часткову, реальну, вільну і т. п. [47]. Попри це, соціально-комунікативний дискурс та інші сучасні гуманітарні науки вимагають розширення змісту цього поняття та більш детального розгляду його узмістовлень у семіотичній, культурологічній, соціологічній, соціально-психологічній, політологічній та інших сферах.

Потреба відрізнити оригінал від імітації, виокремлення певної шкали, міри та ступеня імітативності на сьогодні стає все складнішим процесом. Особливо складним та актуальним досліджуване явище виявляється у соціальній, політичній, мас-медійній, економічній, рекламній та інших сферах. Якщо явище імітування є беззаперечно доцільним і виправданим у світі живої природи, винятково цікавим та обґрунтованим у сфері мистецтва (тут усі види та жанри), то у сценаріях соціальної поведінки людини слушно виокремити гіпертрофовано-патологічні форми імітації та окреслити її як одну з форм соціального зла.

Імітативно-мімікрійна діяльність живої природи вирізняється чіткими параметричними характеристиками, і будь-яка форма надлишковості не має місця, оскільки є безглуздою (хамелеон не буде зеленішим за листок, білий ведмідь – білішим за сніг, деякі риби коралових рифів більш схожими на корали чи колір дна, ніж самі корали чи підводний рельєф, і т. п.). Зовсім іншу картину нам пропонує людське суспільство. Межа розумного та доцільного, яка є характерною для живої природи, у соціальному довікллі безслідно втрачається і розвивається до абсурдних, збочених та викривлених форм. Якщо індик роздуває пір’я, щоб виглядати сильним, великим, грізним, то цей прийом використовується лише до тієї межі, доки існує загроза йому чи його виводку. Гусак шипить, поки не втече або не віддалиться “порушник спокою”, олень імітує та демонструє свою сексуальність через роги та надмірну агресивність до завершення гону і не довше.

Що ж стосується людської спільноти, то імітація вийшла далеко за межі рефлекторно-інстинктивної діяльності, проникла своїми метастазами в усі найменші сегменти світу масової людини і стала невід’ємним елементом культури. Більше того, онтологія людського буття, прогрес, еволюція *homo sapiens* та культури значною мірою спровоковані імітацією та завдячують їй. Розвиваючи імітацію як базове явище, людина винайшла нові форми, які за природою своєю є тотожними і повними синонімами до поняття “імітація”. Вони трансформувались у такі форми як фальш, брехня, фарисейство, лукавство, обман, розіграш (від “розіграти людину”); у сучасному молодіжному слензі – “розвести”, ввести в оману, ввійти в довіру, переконати, вплинути, нав’язати, змусити повірити, замаскуватись, прикину-

тись, тимчасово бути кимсь, привернути увагу, кокетувати, справляти враження, гіпнотично впливати, бути популярним, магнетично діяти на оточення, формувати коло фанатів, бути псевдохаризматичним тощо.

Все вищезначене сутнісно є процесом або його результатом. Розвиваючи та використовуючи імітаційні сценарії, людина може настільки захопитись його віртуальними формами, що здатна втратити відчуття реальності. Звідси походить значна кількість фактів з минулого та дня сьогоднішнього. Імітація породжує різні форми неврозів, фобій тощо. Скажімо, манія величі, нарцисизм, безпідставна віра, імітація особистої досконалості, розуму, унікальності, таланту є продуктом саме імітативних феноменів, які, попри все, наділені еволюційною властивістю, здатністю видозмінюватись, трансформуватись у інші форми. Більше того, парадоксальним виявляється те, що такі імітативні прояви досить часто збирають і групують навколо себе великі кола симпатиків чи гарячих одновірців, які готові стати вірними центуріонами і йти слідом не за реально існуючою особою, а за створеним образом. І, як показує історія, зідеалізовані, зміфологізовані, згіперболізовані образи (саме образ, бо апелюють, без сумніву, не наділений і приписуваними йому рисами) мають магічну силу впливу на широкий людський загаль (звідси культ особи, обоження лідера, масовий психоз навколо постаті та ін.).

Малодослідженим та цікавим видається те, що ці політичні чи інші фігури, схильні до віртуалізованої імітації та впливу на маси, часто наділені певними психічними вадами (маніакальними, шизофренічними, неврастеничними тощо). Саме вони є носіями більшої потенції впливу, ніж психічно врівноважені, помірковані, адекватно мислячі особистості. Колективний суб'єкт, колективне Я, колективне свідоме з яскраво вираженою гіперактивністю абсорбує імітативні впливи і стає їх заручником, інфікованим зовнішнім імітативним джерелом.

Імітативні феномени наділені ще однією типовою ознакою – двотиповістю впливу на навколишнє соціальне середовище: одна частина сліпо вірить зімітованому, штучно створеному образу, інша диференціює імітативність свідомо (чи, може, з прагматично-утилітарних міркувань підтримує його).

Додамо, що імітативний процес у людському часопросторі та світі природи тісно пов'язаний

з явищем “витіснення” реальних ознак і властивостей. Наприклад (тут йдеться про український етнокультурний простір): зазвичай лікар у клініці у білосніжному халаті, неадекватно високому та накрохмаленому головному уборі, з дорогим імпортованим фонендоскопом, ідеально виголений, з демонстративно впевненою ходою, з яскраво виразною мімікою, жестикуляцією та осанкою, з вишукано правильним та переконливо образним мовленням, зі значною кількістю “дипломів”, відзнак та нагород (зазвичай на найбільш окомодосяжній частині інтер'єру приймальні), із заревом титулів, звань, членств у візитній картці і, як не парадоксально, є далеко не найкращим лікарем у відділенні. Саме відсутність майстерності спонукає його до імітаційних дій. І, як показує життєвий досвід, саме вони, імітатори, завдяки саморекламі мають більший успіх, ніж добрі фахівці із “золотими руками”, котрі дещо ігнорують імідж, типаж та саморекламу, але спроможні на значно більші та кращі результати у роботі з пацієнтами.

Якщо спроектувати імітацію в усіх її варіантах та упроявленнях на етнокультурний простір, зокрема політичний, то висвітлиться картина специфічних інтерпретацій, взаємозв'язків, спричинень і пояснень своєрідності нашого часу та простору, зокрема східнослов'янського. Вочевидь політичний простір та дискурс на теренах Східної Європи є своєрідними і позначаються особливими формами використання імітації. Безперечно, це явище вимагає розлогого та детального опису із залученням значного масиву ілюстративного матеріалу, але обмежимося коротким викладом типології. Найперше виділимо домінуючу ознаку імітації як східнослов'янський культурний феномен.

У цивілізованому світі склалася традиція формувати свій політичний імідж з використанням імітаційних методів для досягнення стратегічної мети – здобути парламентську більшість чи просто очолити країну. Отримавши у такий спосіб перемогу, лідери усіх рівнів владно-державної ієрархії спрямовують свої зусилля на максимальну віддачу народові – тим, хто виявив таку високу довіру. Хорошим взірцем є країни Скандинавії, Західної Європи, Велика Британія, США та ін. У процесі саме такої діяльності імітація як метод суспільно-політичної діяльності не виключається, але зводиться до мінімальних параметрів та реалізується лише як корекція іміджу.

Східна Європа особлива тим, що імітування є органічною та невід'ємною частиною мисленево-комунікативної та соціально-політичної діяльності. Так, можна бути патріотом – можна імітувати; можна лобювати інтереси країни на міжнародному рівні, а можна лобювати свої приватні зацікавленості та лише імітувати загальнонародні інтенції та ін.

Отже, перейдемо до розгляду найбільш типових та яскраво виражених ознак імітації у сфері політичної діяльності.

1. *Імітація актуальності* – штучне створення інформаційних резонансів та оприлюднення задля налаштування суспільних настроїв і дій на певні установки, цінності, потрібні зазвичай конкретній політичній чи бізнес-структурі, окремим індивідам чи міжнародним корпораціям. Така імітація – це насамперед формування умов, які не несуть нового осмислення чи творчої обробки інформації, але стимулюють до неусвідомленого її накопичення, формування ілюзії всеосяжності. Крім цього, створюється ілюзія централізації та абсолютного домінування власне цих чи “моїх поглядів”, бачення “моєї компетентності”. З іншого боку, таке пристосування до споживання вже існуючої інформації уможлиблює її систематизацію та використання з потрібною метою, але через надмірність, засміченість цього інформаційного простору, через примітивний прагматизм пропонованого стає джерелом паразитування на чужих знаннях, плагіату, імітації знань і підміни власних знань чужими. Скажімо, українські учні та студенти використовують Інтернет не як джерело інформації, а як зручну та досконалу форму обману викладача та імітацію персональних знань. У цьому контексті Інтернет стає у нагоді для віртуозного обману викладача шляхом скачування рефератів, шпаргалок та ін. Результатом цього є хороша оцінка, підвищена стипендія при нульових знаннях. Така форма імітації зараз стала тотальним явищем, і за таких псевдоумов навчання формується інтелігенція України.

Доволі поширеним явищем імітування актуальності стає робота чи “імітація” чесності, професіоналізму та об'єктивності засобами масової інформації. При цьому власники найбільшого капіталу стають власниками та утримувачами “четвертої влади”, замовниками телевізійних програм, і в такий спосіб імітація ставиться на потужні індустріальні рейки. Інформаційне середовище потрапляє під вплив суб'єктивно-прагматичних інтерпретацій, ос-

новний силовий вектор яких зорієнтований на підтримання статусу-кво можновладців, які “працюють на користь суспільства”. З цією думкою погоджується американський філософ Едельман, зазначаючи, що визначення проблем відбувається у процесі, де політики і ЗМІ маніпулюють значеннями, щоб підтримувати ретельний контроль над тим, що обговорюється і як обговорюється та яке значення надається проблемі. Тому громадянин не має справи зі світом фактів, а лише зі *світом політичної фантастики*: “Спектакль, що складається з новин, які повідомляються неперервно, конструює і реконструює суспільні проблеми, кризи, ворогів і лідерів й таким чином створює послідовність загроз та заскоювань. Ці конструйовані проблеми й особистості формують зміст політичної журналістики й дані для історичної та аналітичної підтримки чи опонування політичним справам і публічним політикам” [35, с. 123]. Отож засоби масової інформації і стають одним з основних інструментів імітації власної актуальності, персональної, соціальної вагомості і т. п.

2. *Імітативні процеси та історія*. Історія понад усе є хронологією імітацій. Сакралізація історичного простору, насичення її фальшивими ідеалами, які через вдале імітування стають дуже схожими на реальність, що перетворює повсякденний вимір на ілюзію з особливим акцентом на неповторності, харизматичності окремого лідера чи партії. За словами Леоніда Радзиховського, імітація історії, поєднавшись із сучасним віртуально-модерністським стилем (який сам по собі і є імітацією), отримала своє вираження в “дикій суміші” – віртуальній імітації феодальних, узалежнених відносин [44]. Власне йдеться про те, що імітація починала сприйматись та утверджуватись як пластичне явище, якому не притаманна певна фіксація, “застигання”, вона піддається постійній видозміні та корекції, новітнім інтерпретаціям, які полярно різняться своїми концептуальними позиціями і висвітленнями. Причому наслідком імітації певних подій в історії є те, що країна, в якій відбувається така підміна фактів та імітування історичних оцінок (зокрема, стосовно України), яка має минуле, але не має історії. Історія України, яка вивчається у школах і ВНЗ, яку ми знаємо, – суцільний історичний постмодернізм з періодичним впаданням у надмірно суб'єктивні, емоційні крайнощі, при цьому без відчуття міри, смаку та хорошого стилю.

3. *Імітація у сфері наукової діяльності.* Осмислюючи український контекст, зазначимо, що імітаційний сепсис завдав нищівного удару по науці. Наука втратила свою конституцію, свою базову позицію. Імітація майже вичерпно паралізувала наукове середовище, залишивши невеличкі острівці, які за інерцією або через науковий фанатизм й аскетизм окремих ентузіастів продовжують виживати. Натомість наукове поле перетворилось у великий східний ринок (радше – базар) і, паралельно з цим, у театралізоване дійство. Власне, професійне довкілля української науки стало цариною для тисяч *псевдовчених*. “Слюсарчуковизм” набув тотальних масштабів. Відомо, що в Україні лише ледачий чиновник, народний депутат чи лідер країни не має професорських титулів і мантиї. В історії такі прецеденти вже мали місце. Скажімо, про “жагу до знань” сірих мас писав Ортега-і-Гассет у відомій праці “Бунт мас” [41]. Вихідці із села, освоюючи нові території, міські простори, почали масово “окультурюватись”, відвідуючи театри, музеї, навчаючись в університетах, і т. п. Однак, набираючи форми, цей рух не мав ані можливості, ані реальної потенції набути повноцінного змісту. Саме тому сьогодні 80% випускників шкіл стають студентами відразу після шкільної лави. Хоча, як стверджують науковці, лише 10–12% мають відповідний IQ та задатки до навчання в університетах.

Небажання визнати пріоритет знань іншого, імітація власних “інтелектуальних поривів” не лише призводять до поширеності таких патологічних явищ, як корупція, а й нарощують базу непотрібних суспільству дисертацій, наукових робіт та статусів, які стають його тягарем і баластом. Наслідування науковості та надання статусності не лише є паразитарним формоутворенням, а й значно знижує можливості розвитку інновацій у майбутньому, знижує сучасну українську науку як таку.

Праця вченого та мислителя не терпить поспіху. Карл Ясперс писав у праці “Духовна ситуація часу”: “Справжня наука є аристократичним заняттям тих, хто сам присвячує себе цьому”. Особливості праці вченого, яким би творчим і престижним він не був, полягають у важкій роботі на межі повної самовіддачі [39, с. 78]. Умовні критерії наукових досягнень – Нобелівські та інші премії, кількість (рейтинг) публікацій і проданих ліцензій, індекс цитування, членство в зарубіжних наукових товариствах і академіях. За словами вже

згадуваного нами А. Дегтярьова, навіть таке звання, як “академік”, дуже відносно і незавжди свідчить про ступінь розуму. Песиміст Шопенгауер взагалі вважав, що “...в академіях завжди сидить посередність” [20]. Крім того, справжня наука стала тягарем для влади, адже вона сьогодні лише імітує освіченість та інтелект. Вишколений науковець досліджує факти, намагається здобути справжні (а не адаптовані кимось) знання, осягнути суть того чи іншого явища та пояснити спроби розв’язання певної соціальної проблеми.

В умовах попереднього державотворчого періоду низький рівень загальноосвітніх знань та культури “радянської еліти” прикривався “залізною завісою” та імітацією її сакральності. Головним завданням комуністичної влади було формування людини, яка нездатна нетрадиційно думати, а може працювати за заданим алгоритмом, “діяти” відповідно до інструкцій. Але, поза цим, діяли механізми штучного відбору та селекційні принципи. Попри замкнутість гуманітарної науки в ідеологічні лещата, наука, яку можна, поза сумнівом, назвати справжньою, мала місце. Саме вона дала змогу Радянському Союзові впродовж останніх десятиліть бути найбільшою імперією з потужним військовим та індустриальним потенціалом. Однозначним є те, що за останні два десятиліття Україна розпорошила досвід радянської науки і впустила у своє середовище маси посередніх та бездарних діячів з комерційною свідомістю, з талантом Остапа Бендера, який, як відомо, був геніальним імітатором та авантюристом. Щоправда, діяльність цього персонажа обмежилась залученням у сюжет кількох десятків таких авантюристів, як він сам, та безрезультатним пошуком стільців. Українські остапи бендери діють більш результативно, оскільки “стілці” все ж знаходять та успішно на них сидять, а також дістають “діаманти покійної тітоньки”. У сферу ж їх впливу потрапляють не десятки, а мільйони співвітчизників. Остап Бендер як образ І. Ільфа та Є. Петрова наділений беззаперечною харизмою, за великим рахунком, яскраво негативний, проте все ж привабливий персонаж, чого не скажеш про сучасних українських бендерів. За словами професора В. Дергачова, “в нових незалежних державах при низькому рівні освіченості соціальної верхівки використовується зовнішня оболонка, обгортка “знань, ідей”, а не їх наповненість змістом. Це створює базу для безпрецедентної

імітації ділової активності, яка не лише веде до падіння рівня і якості життя народу, а й утворює “чорну діру” на геополітичній карті світу.

4. *Імітація інтелігентності*. Радянська інтелігенція лише частково трансформувалась у сучасну керівну верхівку і в основній масі не була допущена до владних важелів. Натомість партійно-комуністична верхівка, створивши у пострадянський період родинно-кланові та партійно-кримінальні угруповання, надійно отаборилася у приміщеннях, з яких здійснюється управління оточуючим простором. Оскільки радянська людина формувалася в епоху тоталітаризму, геноциду та безпрецедентного вірнопідданства комуністичним ідеалам, то свідомість більшості представників цієї генерації зазнала значної деформації, зорієнтованої на комуністичну ідеологію і модель світу. Хоча, попри все, певною мірою інтелігенція залишалась у формі окремих рудиментів, які були залишковими ознаками дореволюційної України та Росії. Це значить, що на тлі тотального заповнення простору люмпенами у краватках та плебеями залишались особистості на кшталт академіка А. Сахарова. Саме ці люмпени і вірні пажі ленінізму засвітали відомого вченого на одному з останніх його виступів у Палаці з’їздів у Москві, а потім у приватних інтерв’ю розповідали, в душі часу, як вони його шанували.

Якщо вести мову про автентичну інтелігенцію, котра, хоч у невеликій кількості, але була заінстальована у радянську систему, то пострадянська епоха однозначно є безцеремонною та відверто антагоністичною щодо цього соціального прошарку. Сьогодні цей соціальний підвид унааявлений скромними і тихими професорами, думка яких рідко буває почутою тими, кому вона адресується, – можновладцями насамперед. Водночас безперечним є те, що керівна політична верхівка перестала зв’язати на мислячих людей у межах українського суспільно-правового простору, періодично вставляючи їх у певні рамки та перешкоджаючи діяльності. На тлі безперервних розмов про духовне відродження владна еліта кровно не зацікавлена в тому, щоб було більше думаючих людей, тому що вона привласнила собі якості не тільки політичної, а й ділової та інтелектуальної еліти [21].

Деякі явища, суспільні групи, на думку соціологів, не втратили колишніх форм, а подібно до тварин (хамелеон, восьминіг) почали змінювати свій колір, форму тощо, але не

зміст. Зокрема, те, що кримінальні угруповання перестали існувати в традиційній формі, не означає їх нівеляції взагалі. Найбільші авторитети 90-х роках минулого століття зробили певні висновки, що в корумпованій країні, яка прикривається демократичними цінностями, купити статус, потрібну соціальну роль та “суспільну потрібність”, як і будь-які матеріальні речі, досить легко. Звання, статусні ролі таким чином перетворились на основний елемент імітації, стали елементом пристосування до існуючого зразка “незалежності”.

Вчорашні радянські “шестірки”, за словами А. Дегтярьова, стали політичними менеджерами, які обслуговують кримінальну владу та кланові родини. Ректори найбільш відомих університетів та директори наукових закладів стали “ковачами”, котрі кують за ринковими цінами в “університетських кузнях” нікому не потрібні кадри та дисертації для “світлого інноваційного майбутнього” [20]. Невипадково за посаду керівника ВНЗ нерідко йдуть жорсткі розбірки з широким висвітленням у ЗМІ. На східноєвропейському просторі замість епохи Відродження настала епоха ренесансу криміналу, виродження, псування моралі (корупції). Утворилася небезпечна тріада “ліберальної інтелігенції”, псевдодемократії (номенклатури – останніх оплотів демократії) та криміналу (злодіїв у законі) [21]. Інакше кажучи, інтелігентність – це не біла сорочка, дорога краватка і костюм від Versaci, вишукане слівце ламаною англійською і кабінет зі шкіряним кріслом; це стан свідомості, система цінностей, аксіологічно звірений світогляд, непоказна, удавана, а справжня толерантність, справжня освіта, компетентність, знання мов, історії, культури.

5. *Імітація духовності*, що знаходить свій вияв у штучній сакралізації духовних символів та прилюдно-фальшивій набожності. Складність духовності полягає в тому, що це явище (до речі, як і поняття) не є вимірним. Не можна однозначно сказати, що є “добром”, а що – “злом”. У цьому руслі духовність трактується крізь формат власних життєвих оцінок, цінностей та інтересів. Відбудова храму як певний матеріальний “відкуп” від своїх гріхів нагадує середньовічні “відпусти”, індульгенції. Духовність та висока культура проявляються насамперед у толерантному та шанобливому ставленні до законів та правил співіснування. Вона передусім, має етичний вимір, коли не страх перед законом та караючим мечем

моделює поведінку особистості, а повага до етичного стандарту. Повноцінне оснащення цими етичними нормами є відправною точкою відліку духовності як такої. Не дружній застільний хоровий спів та значна кількість побудованих храмів є мірилом духовності суспільства, а кількість наркотично та алкогольно залежних як дорослих, так і неповнолітніх, кількість абортів та дітей у сиротинцях при живих батьках, кількість покинутих у будинках перестарілих батьків їхніми живими і досить успішними дітьми, кількість розлучень на кількість шлюбів, кількість та характер справ у судах та прокуратурах, міра охайності та чистоплотності, сила, воля та високопробність сказаного слова, дотримання обіцянки, рівень функціонування хабарництва, екологічна картина, кількість безконтрольно вирізаних лісів, кількість обманутих риторичними брязкальцями пенсіонерів, кількість тих, хто покинув країну або прагне цього, кількість знедолених працівників, обманутих працедавцями, ступінь надійності у співпраці, міра та почуття відповідальності, врешті-решт, культура поведінки відпочиваючих на лоні природи та поведінка на автомобільних шляхах пішоходів, працівників ДАІ та водіїв. Ця загальна картина і статистика є серйозним контраргументом щодо духовності (чи її імітації) української етнонаціональної спільноти.

6. *Імітація демократичності та всенародного волевиявлення.* Саме ці два явища не лише стали масовими у більшості пострадянських республік, а й, за оцінками аналітиків, мають схильність перерости у так званий “бренд” у середовищі державних службовців усіх рівнів. Не заглиблюючись в історію поняття “демократія” (що є не лише “владою народу” у прямому і спрощеному значеннях цього слова, а й вищою формою самоорганізації та управління, покликаною задовольняти інтереси усіх верств населення), більшість державних діячів та соціальних структур “беруть його на озброєння”, вкладаючи у цей образ ідею “всезагального блага”. Проте таке “прикривання демократією”, як засвідчила історія останнього століття, може обійтись багатомільйонними жертвами.

У цьому контексті доречно звернутись до імітації всенародного волевиявлення, створення ілюзії вільних і чесних виборів, у результаті чого не відбувається ротація правлячої верхівки, а навпаки, спрацьовує гальмівний механізм та невиправдана мімікрія політичних

систем не тільки країн пострадянського простору, а й інших країн з недостатньо розвиненими інститутами демократії [63]. У цьому аспекті імітація вражає ключові та стратегічні механізми державотворення, такі як статистика, військово-оборонна галузь, силові структури, економічні сектори, міжнародні та ін. Скажімо, військово-оборонні структури деградували, боєздатність українського війська зведена до мізерних показників, зате Україна може пишатися рекордною кількістю генералів, нагород військовим та ін. Іноді ЗМІ показують в ефірі військові навчання, але не є таємницею, що це всього лише театральне шоу, “показуха” для генералів-спостерігачів і журналістів. При цьому аеродромоподібні кашкети та золоті обладунки нашого генералітету часто виглядають на екранах невиправдано пишно та репрезентативно. Імітація тут більш ніж очевидна.

7. *Імітація соціальної та партійної діяльності, імітаційна експлуатація міфологем.* Імітація суспільного діалогу на політичних шоу, імітація опозиційності. Імітації партійними програмами того, що на практиці не буде реалізовано, імітація турботи про народ та ін. – сьогодні невід’ємні елементи сценаріїв політичної діяльності. Особливо актуальною така імітативність стає у передвиборчі періоди, коли всі партії та їх очільники згадують про ветеранів і пенсіонерів. Останні через свою наївність (пов’язану з процесами старіння) та примітивне світосприйняття захлинаються від радості і довіри, повертаючись з мітингів з кілограмами гречки та з серцем, переповненим довіри до доброго самарянина, який щедро обдарував їх злаками, готові віддати за нього свої голоси. Не усвідомлюють наші добродієцькі співвітчизники, що щойно стали жертвами політичних “наперстників”.

У вирішенні конкретних проблем партіями повинна бути запропонована своя програма дій, але, як відомо, найчастіше вони займаються пошуком оригінального гасла, нетрадиційного формулювання, “вбивчо” переконливої реклами (наприклад, “почую кожного”, “жінки за майбутнє”, “Україна для українців” та ін.), щоб виділитись серед широкого загалу своєю неподібністю, але за усіма дешевими інсценізаціями маскується абсолютна індиферентність до виборців і лобюються виключно свої вузькопартійні та приватні інтереси. Відтак виникає ситуація, коли партії мавпують у своїй діяльності одна одній, передусім результатами (народ в усіх випадках буде покинутий

наприволожає), і перетворюються у клуби за інтересами. У цій ситуації партійні оратори разом зі своїми партіями уподібнюються до галасливого птаства, у якого “під співочої майстерності” припадає на період розмноження. Власне інстинкти самозбереження змушують зривати голосові зв’язки. Менш співучій пташці шансів на виживання та продовження роду не залишається.

Саме через відсутність чіткої та виваженої ідеології як стратегічного вектора партії виникає необхідність пошуку імітативної форми та сценарію. Звідси випливає низький рівень ідентифікації громадян з тією чи іншою політичною силою. За останніми соціологічними дослідженнями, лише близько шести відсотків громадян є членами політичних партій, а політична активність наших співвітчизників різко падає, основною причиною чого є політична та соціальна розгубленість і втрата громадянських орієнтирів. Джерелом цього є дві основні складові – це надмірна імітаційна діяльність (не знаю, кому вірити) і надмірно велика кількість партій (близько 200) в Україні, кожна з яких пропонує свій план реформ, але практично усі програми мають імітативну природу.

8. *Імітація реформ.* Реформи є явищем складним та характерним для перехідних етапів державотворення кожної нації. Однак їх соціальна роль і призначення полягає в тому, щоб змінювати, переформатовувати ту чи іншу сферу суспільних відносин задля забезпечення виживання та функціонування всієї державної системи. Однак, коли система обмежується голими деклараціями та зорієнтована виключно на політичний імідж та суспільну думку, а також відволікання уваги від актуальних і злободенних проблем, тоді такі явища швидше можемо називати псевдореформами, імітацією реформування державної системи.

Таким чином, імітація створює своєрідне задзеркалля, де вся система настільки зжилася з цим віртуальним та символічним світом, що не розрізняє реальне та імітаційне. “Перебудова” – перестрілка, ринок – базар, соціальний захист – злидні, “чисті руки” – корупція, відродження – виродження та ін. Боротьба з олігархами призвела до спорідненості та органічного злиття, і Росія за цим показником стала “суперовою” державою при бідному народі. Сказане про Росію безпосередньо стосується й України.

Виходячи з вищевказаної класифікації, варто сказати, що складний шлях українського державотворення, пов’язаний з постійною

соціальною нестабільністю, конфліктними та кризовими явищами в усій державній системі, неузгодженням управлінської діяльності та нерівномірним розподілом сфер впливу між соціальними і партійними групами і т. п., ставить на часі нагальність ревізії та перегляду адекватності і змістової відповідності як органів державної влади, так і тих суспільних інститутів, що репрезентують громадянське суспільство. Підміна понять, маніпуляція свідомістю, імітація діяльності, видання приватного бізнесу та капіталу за державні і громадянські інтереси, нав’язування соціальних псевдостандартів і догм упродовж десятиліть незалежності стали звичним та укоріненим явищем. Як зазначають українські дослідники, імітація бурхливої політичної діяльності серед політичної еліти має схильність до різноманітних форм прихованого тоталітаризму на всіх рівнях державної влади [34].

У процесі українського державотворення сформувались окремі інституції, що виконують зовсім невластиві їм функції. Скажімо, парламент, який не має ані представницької, ні законодавчої функцій, оскільки де-факто не репрезентує інтереси всіх соціальних груп, представлених у суспільстві, власне тому позбавлений здатності формувати повноцінну політику і обмежується лише її імітацією. Імітація партійної діяльності, що на практиці “активізується” лише на початку виборчого процесу, призвела до псевдоплюралізму, коли майже двісті зареєстрованих партій намагаються “виражати” суспільні інтереси. Така розпорошеність підриває державну систему і демонструє її нежиттєздатність. Більше того, псевдоплюралізм закладає грандіозні зміни у перспективі (щоправда, цю перспективу досить важко спрогнозувати та, хоч би якоюсь мірою, скоординувати).

Політичний дискурс перетворюється на театр, шоу, політичний вертеп – розігрування, імітацію дійств, де головними дійовими особами виступають політичні актори – “всенародно обрані представники”. Ірвін Гофман у роботі “Унаявлення себе у повсякденному житті” стверджує, що ми повинні розрізняти сфери комунікування як спектакль, що ставить на сцені символічні події, які можуть відбуватись і за лаштунками сцени. Мова театру придатна для аналізу суспільної поведінки. Увесь світ – це сцена. Продуценти політики мають свої дії і слова, репліки, виходи на і зникнення зі сцени. Вони мають свої місця й освітлення на сцені, можуть піти зі сцени ніким, а по-

вернутись зірками [5, с. 161]. Для Едельмана формування політики та політичного дискурсу – це значною мірою форма політичного спектаклю, що розігрується перед глядачами (громадянами), щоб забезпечити покірну згоду громадськості [10, с. 29]. Його завдання – затінення, а не виявлення публічних проблем; зменшення, а не розширення влади громадськості; прикривання масками і комунікативним гримом справжніх облич, а не демонстрація їх справжності.

Якщо ж говорити про політичну владу загалом і кожну з гілок зокрема, то їх невід’ємною рисою стала тенденція до принципового порушення функцій. Так, законодавча влада покликана створювати законодавчі ініціативи та ухвалювати їх з урахуванням інтересів суспільних груп. Натомість ця її функція стала виключно імітативною. Діяльність вищих законодавчих органів зводиться до лобювання своїх вузькопартійних інтересів, які зазвичай мають чітко виражене матеріальне підґрунтя. Важливим є і те, що у цих перегонах за матеріальними благами для своєї партійної кліки ігноруються інтереси і своїх виборців, завдяки яким вона (кліка) отримала доступ до владних важелів.

Суд (та інші силові структури) як окрема незалежна гілка влади, теоретично описана ще Монтеск’є і Руссо, стала керованим та узалежненим механізмом у руках двох інших гілок влади. Замість правоохоронної системи, що має слугувати захисту прав людини та законності, сформувався черговий каральний інструмент, який стоїть на захисті влади від “злочинних нападів з боку народу”. Інакше кажучи, захист громадянських цінностей стає охороною від громадянського суспільства.

Отже, якщо особа, громадянин та держава адаптувалися до імітації, і до того ж вона стала органічно невід’ємною складовою політичного рельєфу та політичного дискурсу, то електорат у загальній масі змушений перенести свою мисленнево-комунікативну поведінку в площину імітацій – надійно вводити її у свою повсякденну картину життя і визнавати як абсолютну даність. Відповідно й поведінка, і вся дійсність громадянина будуть лише імітацією.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що практично всі форми державної влади в Україні, інтегруючи попередній історичний досвід, перетворились на імітацію, симулякр, муляж. Політики, державні службовці, силові структури, ЗМІ імітують “правильну полі-

тичну лінію”, але ніхто не займається державо-творчою політикою насправді. Наслідком цих явищ та процесів є цілковита недовіра народу до влади, Президента, силових структур, депутатського корпусу. За статистичними показниками, довіра державній системі та Президенту становить не більше 15%.

Унаслідок тоталізації імітативності в Україні сформувалась подвійна мораль (ситуація дещо скидається на Радянський Союз: “одні слова для кухонь, інші – для вулиць”) – суспільне життя змушує проявляти певну активність, вливатись у потоки вулиць, заповнювати офіси і т. п., а з іншого боку – тотальна недовіра один до одного та до всього, що є реальною дійсністю. Це наслідки надмірної концентрації імітативності у соціальному доквілі та культурному просторі соціуму. Саме тому в українському, частково і східнослов’янському, політичному дискурсі виникає нагальне завдання оприлюднення – виявлення, вивчення та хоча б часткове викорінення імітаційних, симулятивних форм із системи державної влади і суспільної свідомості.

Таким чином, сьогодні є підстави говорити про те, що імітація як одна з форм наслідування та пристосування стала гіпертрофованим і всеосяжним явищем, притаманним усім сферам суспільного життя. Імітація краси шляхом накладання косметичних засобів та імплантантів; імітація щасливої родини шляхом публічної демонстрації особистих (чи навіть інтимних) стосунків; імітація духовності шляхом одягання вишиванок та періодичного відвідування святих місць; імітація науки шляхом кількісних, а не якісних досліджень, продукування мертвонароджених ідей для сміттєвого кошика; імітація благодійності шляхом надання притулком, лікарням чи будинкам перестарілих соціальної допомоги (комп’ютери у такі будинки) або інших послуг взамін на публічну подяку та висвітлення у ЗМІ (“пропіаритись” – популярний термін у середовищі можливо-владців); імітація чесного та відкритого ринку, об’єктивності цін та адекватності зарплат; імітація об’єктивності купленими, прирученими і приватними ЗМІ шляхом сакралізації своїх патронів і партій; імітація суспільної діяльності річищем постійної присутності у ЗМІ і штучно створених “громадських” акціях та ін. Імітація, на жаль, набула тотальності, стала своєрідною суспільною патологією, яка вимагає “хірургічного втручання” з боку справжніх науковців, а не імітаторів.

1. *Афанасьев В.Г.* Социальная информация / В. Г. Афанасьев. – М.: Наука, 1994. – 200 с.
2. *Барсукова С.В.* Власть и бизнес: новые правила игры // Политические исследования. – 2006. – № 6. – С. 135–144.
3. *Белл Д.* Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М., 1998. – 450 с.
4. *Бергер П.Л.* Понимание современности // Социология: хрестоматия / сост.: Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая. – М.: Гардарики, 2003. – 496 с.
5. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / пер. с англ.; общ. ред. М.С. Мацковского. – СПб.: Лениздат, 1992. – 399 с.
6. Біологічний словник / за ред. І.Г. Підопічної та ін. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР, 1974. – 551 с.
7. *Бодрийяр Ж.* В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. ун-та, 2000. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.koob.ru>
8. *Бодрийяр Ж.* Симулякры и симуляции // Философия эпохи постмодерна. – Минск: Звезда, 1996. – 360 с.
9. Большой англо-русский словарь. – В 2 т., ок. 160000 слов / под общ. рук. И.Р. Гальперина [и др.]. – М.: Рус. яз., 1987. – Т. I. А–М. – 1038 с.
10. *Борчиков С.А.* Метафизика виртуальности // Труды лаборатории виртуалистики. – М.: Свет, 2000. – Вып. 8. – 49 с.
11. *Бредемайер К.* Черная риторика: власть и магия слова / пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 224 с.
12. *Бурдьё П.* Социология социального пространства / пер. с фр.; общ. ред. Н.А. Шматко. – М.–СПб.: Алетейя, 2005. – 288 с.
13. *Валерстайн Э.* Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
14. *Гельман В.* Возвращение Левиафана? (Политика рецентрализации в современной России) // Полит. исследования. – 2006. – № 2. – С. 90.
15. *Горин Д.* В кольце заклятых друзей: имитация целостности и ловушки социального мышления // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 3(71). – С. 31–36.
16. *Давыдов Ю.* Патологичность “состояния постмодерна” // Социологические исследования. – 2001. – № 11. – С. 3–13.
17. *Данилова Е.* Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 27–30.
18. *Дацюк С.* Інтелектуальна політика. – Львів: Незалежний культурологічний часопис “І”, 2010. – 468 с.
19. *Дебор Г.* Общество спектакля / пер. с фр. С. Офеттасас, М. Якубович. – М.: Логос, 2000. – 184 с.
20. *Дегтярев А.* Основы политической теории / [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Degt/_Index.php
21. *Дергачев В.* “Чтобы сойти с ума – надо его иметь”: тенденции постсоветской имитации Реформации и Просвещения // Мир перемен. – 2007. – № 2 / Институт геополитики профессора Дергачева. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://dergachev.ru/analit/3.html>
22. Довідник з біології / за ред. О.В. Денисьєвського та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – 683 с.
23. *Дэвид Дж.* Большой толковый социологический словарь (Collins) : пер. с англ. В 2 т. – М.: Вече : АСТ, 1999. – Т. 2. – 528 с.
24. *Заславская Т.И.* Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 5–24.
25. *Затуливетер Ю.* Информационная природа социальных перемен. – М.: Синтег, 2001. – 131 с.
26. *Ильин И.П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998. – 255 с.
27. *Каганский В.* Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство: сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С. 532.
28. *Козырьков В.П.* Латентный характер современной социокультурной трансформации // Социология социальной трансформации: материалы междунар. науч.-практ. конф., 4-6 марта 2002 г. – Н. Новгород: НИСОЦ, 2003. – С. 225–232.
29. *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
30. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 575 с.
31. *Крюгер М.* Искусственная реальность: прошлое и будущее // Исследования по философии современного понимания мира. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 10–13.
32. *Кузьмин М.Н.* Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека // Вопросы философии. – 1997. – № 2. – С. 57–70.
33. *Кули Ч.Х.* Человеческая природа и социальный порядок / пер. с англ. – М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуал. кн., 2000. – 309 с.
34. *Куликов А.* Имитация протеста / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.pravda.ru/politics/parties/other/26-12-2011/1103255-imitation-0/>
35. *Липа Ю.* Народознавство, етнічні складники українського характеру / Народознавство. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://slv.com.ua/index.html>
36. *Лукина Е.* Имитация, интерпретация и импровизация как этапы творческого развития младших школьников в процессе инструментального музицирования: диссертация кандидата педагогических наук : 13.00.02 / Лукина Елена Викторовна. – М.: Новый свет, 2008. – 153 с.
37. *Луман Н.* Общество как социальная система / пер. с нем. А. Антоновского. – М.: Логос, 2004. – 250 с.
38. *Мальковская И.А.* Многоликий Янус открытого общества: опыт практического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. – М.: URSS, 2005. – 268 с.
39. *Мертон Р.К.* Социальная теория и социальная структура // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 118–124.
40. *Назаретян А.П.* Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика–психология–прогнозирование). – М.: Мир, 2004. – 267 с.
41. *Ортега-и-Гассет Х.* Идеи и верования / пер. с исп.; общ. ред. А.М. Руткеви. – М.: Весь мир, 1997. – 700 с.
42. *Парсонс Т.* Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Социология: хрестоматия / сост. Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая. – М.: Гардарики, 2003. – С. 92–123.
43. *Пригожин И.* Время, хаос, квант. К решению парадокса времени / пер. с англ. Ю.А. Данилова. – М.: Прогресс, 1994. – 266 с.
44. *Радзиховский Л.* Имитация истории / Эхо Москвы [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.echo.msk.ru/blog/radzhovskii/823041-echo>
45. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. – К.: Наукова думка, 1994. – 600 с.
46. *Серавин Л.Н.* Теория информации с точки зрения

биолога. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. – 160 с.
47. Словарь иностранных слов / 10-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1983. – 608 с.

48. Словарь синонимов / под ред. А.П. Евгеньева. – Л.: Наука, 1975. – 648 с.

49. Современная социологическая теория: Будье, Гидденс, Хабермас : учеб. пособие / сост., пер. и автор вступ. ст. А.В. Леденева. – Новосибирск: Изд-во Новосибир. гос. ун-та, 1995. – 120 с.

50. Современный философский словарь / под ред. В.Е. Кемеров. – М., Бишкек; Екатеринбург : Одиссей, 1996. – 806 с.

51. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ.; общ. ред. А.Ю. Согоманова, С.А. Сидоренко. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

52. Социальная система как информационное взаимодействие : [коллективная монография] / В.И. Игнатъев, Т.В. Владимировна, А.Н. Степанова. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2009. – 308 с.

53. *Тотфлер Э.* Шок будущего / пер. с англ. – М.: АСТ, 2001. – 560 с.

54. Философская энциклопедия. В 4 т. / [подготовили В. С. Степин, Г. Ю. Семигин]. – М.: Мысль, 2001. – 438 с.

55. Философский энциклопедический словарь / [подготовили А.Л. Грекулова и др.]; редкол.: С.С. Аверинцев [и др.]. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 814 с.

56. Фукуяма Ф. Великий разрыв / пер. с англ.; под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: АСТ, 2003. – 476 с.

57. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность: москов. лекции и интервью. – М.: КАМ, 1995. – 245 с.

58. *Хайек Ф.* Дорога к рабству: [пер. с нем.] / А. Фридрих, М. Хайек. – М.: Экономика, 1992. – 175 с.

59. *Хейзинга Й.* Homo Ludens; Статьи по истории культуры / пер., сост. Д.В. Сильвестрова; Комментар. Д. Э. Харитоновича. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.

60. Цивилизация. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса / отв. ред. Э.В. Сайко. – М.: Наука, 2003. – 453 с.

61. *Шеховцев А.Ю.* Информационные аспекты познавательных и коммуникативных процессов / А.Ю. Шеховцев; под ред. В. Б. Устьянцева. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998. – 169 с.

62. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / пер. с англ.; под ред. В.М. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 415 с.

63. *Wacław R.* Imitacja demokracji / *Gazeta wyborcza* // Access: http://wyborcza.pl/1,86117,10337528,Imitacja_demokracji.html

64. Imitacja sceny politycznej / *Niezalezna.pl* // Access: <http://niezalezna.pl/3586-imitacja-sceny-politycznej>

65. Intergracja czy imitacja polityki wschodniej UE-RESET totalny / *Polityka Wshodnia* // Access: <http://lubczasopismo.salon24.pl/politykawshodnia/post/297792>

66. *Kaye K. and Marcus J.* Developmental Psychology. – Warszawa, 1981. – Vol. 17 – P. 258–265.

67. *Kuklinski A., Pawiowski K.* Przyszlosc Europy – wyzwania globalne – wybory strategiczne. – Wydawnictwo “Rewasz”, Wyższa Szkoła Biznesu National Louis University, Nowy Sacz – Warszawa, 2006. – 326 s.

АНОТАЦІЯ

Мельник Ярослав Григорович.

Імітування як компонент соціально-політичного дискурсу.

Стаття присвячена розгляду імітації як явища, котре у процесі трансформації українського соціального, культурного, політичного дискурсу стало ключовим аксіологічним чинником. Наслідкування, підміна та

повторення чужих форм діяльності, соціальної поведінки, державного будівництва, суспільного мислення сьогодні формують важливість розгляду першопричин та суті імітації, і, відповідно, потребують наукового прогнозування наслідків цього процесу в контексті реалій сучасного українського державотворення. На основі опрацьованого матеріалу та емпіричних спостережень, обґрунтовані основні характерологічні ознаки імітації як в історичній ретроспективі, так і в умовах сьогоденних викликів і політико-соціокультурних трансформацій, що наявні в Україні як самобутньому ментальному соціуму з перехідною економікою і дисгармонійними сегментами суспільного виробництва.

Ключові слова: *ерзац, імітація, дискурс.*

АННОТАЦІЯ

Мельник Ярослав Григорович.

Імітування як компонент соціально-політичного дискурсу.

Стаття посвячена розгляду імітації як явища, котре у процесі трансформації українського соціального, культурного, політичного дискурсу стало ключовим аксіологічним фактором. Пораження, подміна і повторення чужих форм діяльності, соціального поведінки, державного будівництва, суспільного мислення формують необхідність розгляду першопричин і сутності імітації, а, відповідно, потребують наукового прогнозування наслідків цього процесу в контексті створення українського державотворення. На основі опрацьованого матеріалу та емпіричних спостережень, обґрунтовані основні характерологічні ознаки імітації як в історичній ретроспективі, так і в умовах сьогоденних викликів і політико-соціокультурних трансформацій, котре наявні в Україні як самобутньому ментальному соціуму з перехідною економікою і дисгармонійними сегментами суспільного виробництва.

Ключевые слова: *ерзац, имитация, дискурс.*

ANNOTATION

Melnyk Yaroslav.

Imitation as a Component of Social-Political Discourse.

The article is devoted to consideration of imitation as a phenomenon, which in the process of transformation of Ukrainian social, cultural and political discourse has become a key axiological factor. Defeat, substitution and repetition of borrowed forms of activity, social behavior, state construction, social thinking form the necessity to consider the origin and essence of imitation, and, correspondently, demand scientific forecasting of results of this process in the context of building up the Ukrainian state. On the basis of worked out material and empirical surveillance the main characteristic features of imitation in the historical retrospective as well as in the conditions of challenges and political-socio-cultural transformations, which take place in Ukraine as an authentic mental society with transition economics and disharmonic segments of social production, have been presented.

Key words: *ersatz, imitation, discourse.*

Надійшла до редакції 12.03.2013.

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ, ДОВІРА І ГРОМАДЯНСЬКА ВЗАЄМОДІЯ

Світлана ПОЗНЯК

Copyright © 2013

Актуальність теми. Соціальні норми і стандарти становлять основу соціального порядку, який пов'язує членів суспільства і структурує їхню взаємодію, задаючи загально визнані способи ставлення до об'єктів і поведіння з ними. Вони дозволяють громадянам упорядковувати свої соціальні контакти, взаєморегулювати та координувати діяльність і передбачати розвиток подій. Таке прогнозування звільняє кожну особу і суспільство в цілому від постійного напруження в очікуванні непередбачуваних подій, дозволяє планувати та ефективно витрачати власні і суспільні ресурси, забезпечуючи стабільність і збалансованість соціального повсякдення нації.

“Норма”, як відомо, є базовим поняттям *теорії соціального капіталу*, в якій доводиться, що саме соціальні норми, які передбачають довіру і надійність у взаємостосунках громадян, сприяють дотриманню домовленостей їхній ефективній колективній діяльності, й у такий спосіб забезпечують не тільки стабільність, а й динаміку та потенційність соціального розвитку в усіх сегментах суспільного життя.

Мета статті – проаналізувати сутність уявлення про соціальну норму, її функції, психологічні та соціальні механізми нормативної регуляції поведінки суб'єкта, роль норм довіри та надійності у забезпеченні позитивної кореляції між соціальним капіталом та ефективною громадянською взаємодією в контексті їх соціального спричинення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи зміст поняття “соціальна норма”, Дж. Кольман зазначав, що норма є очікуванням дій – власних, інших навколишніх, а тому відображає уявлення людини про те, яка дія правильна, а яка неправильна. Відповідно до теорії раціонального вибору норми встановлюють обмеження, у рамках яких здійснюється

вибір. Вони виникають тоді, коли дії суб'єкта мають зовнішній ефект, серед наслідків якого є спільне благо, або шкода. Окрім того, норми унаслідуються в тому разі, коли виникає проблема у встановленні взаємодії та обміну між окремими особами чи групами і витрати на такий взаємообмін занадто високі. Почасти норми стосуються малої групи як, скажімо, ті, що встановлені між чоловіком та дружиною, або обома батьками стосовно своїх дітей. Водночас радіус дій окремих норм може розповсюджуватись на все суспільство (наприклад, громадяни повинні брати участь у голосуванні [1]).

Норма, за висловленням В.О. Янчука, – це “завжди жертва індивідуальної свободи в ім'я визначеності взаємостосунків” [2, с. 485]. Досягнення цілей окремого соціального суб'єкта вимагає вироблення компромісу з іншими акторами, які переслідують власні інтереси. Такий компроміс часто постає як норма чи стандарт, що сприяє реалізації індивідуальних цілей, і в той же час слугує спільним інтересам і забезпеченню спільного блага. Описуючи механізм нормативного регулювання соціальної взаємодії, Дж. Кольман вказує, що норма поділяється – реально чи потенційно – тими особами, для яких певна соціальна дія має однаковий вплив. Так, отримуючи вигоду від діянь інших, суб'єкт суспільного повсякдення обмінюється з навколишніми правом локально контролювати їхні дії, надаючи, бодай частково, їм право контролювати власні вчинкові діяння. У такий спосіб останні підпадають під контроль колективного рішення, що приймається усіма учасниками спільної життєдіяльності. Отож єдиною обставиною, за якої особа спроможна раціонально визнати вимогу іншої почасті контролювати її дії, є та, що ставить її саму у позицію санкціонування дій інших [1].

Поряд із здійсненням функції соціального контролю, норма є важливим чинником локалізації суб'єкта (особи, групи, колективу) в

конкретному соціальному просторі його повсякдення. У процесі освоєння норм соціальної взаємодії в особі формуються уявлення про структуру суспільства, систему соціальних зв'язків та своє місце в ній, виникають очікування стосовно наявних чи потенційних партнерів ділової або неформальної комунікації, опрацьовуються вміння інтерпретувати очікування інших і вибудовувати власні дії відповідно до своїх інтересів і цілей. Відтак соціальні норми структурують соціально-психологічне довкілля, підтримуючи його цілісність та стабільність і водночас відкритість та динаміку.

Норма також задає смислові координати, у межах яких упроявлюються ставлення та оцінки усуспільненої особи стосовно власних рішень і вчинків, поведінки інших людей і конкретних ситуацій взаємодії з ними. З нормою як з еталоном, тобто як з тією даністю, що вибудована на підґрунті групового узгодження, особою співвідносяться уявлення і судження з метою їх валідації та запобігання невизначеності щодо оцінки власних рішень та інтерпретації свого психосоціального стану. Інтерналізована норма, як відомо, не завжди вербалізується людиною, часто вона не артикулюється, проте саме згідно з нею опрацьовується система особистісних смислів, переконань, самісних утворень, мотивів та уявлень людини, що одночасно блокує зреалізування окремих дій і ліній поведінки, які є неприйнятними, неприпустимими [2].

Отже, нормативний вплив має не тільки зовнішні, а й внутрішні регулятори – “самообмежувачі” [2] чи внутрішні санкції [1], пов'язані з відчуттям обов'язку і відповідальності особистості. А це означає, що у разі інтерналізації норми вона відчуває відповідальність та обов'язок дотримуватись її навіть у незвичних обставинах й за відсутності оточення, яке може висловити засудження. Наслідком порушення норми тут може бути емоційне напруження, внутрішня стурбованість і, більше того, фізична недуга.

Серед механізмів нормативної регуляції та детермінації системи ставлень і ситуаційної поведінки особистості науковці називають “зараження”, наслідування, соціальну мімікрію, рольові очікування, обряди, ритуали, соціальний тиск, коли інтерналізація норми здебільшого відбувається під впливом авторитету або впливової більшості [4]. Важливим психологічним механізмом нормотворення є *ідентифікація*, сутність якої вказує на те, що

прийняття норми не є пасивним слідуванням соціальному розпорядженню, а результатом активної взаємодії суб'єкта з його безпосереднім довкіллям.

Раціоналізуючи процес привласнення особистістю соціальних норм, Дж. Кольман писав, що для людини, яка має виживати у соціумі, очевидним є раціональність створення внутрішньої системи санкцій – свідомості або “Супер-Его”, яка робить зайвою зовнішній контроль за діями. У цьому контексті мета соціалізації полягає у створенні нової Самості, чії дії керуються уявною волею громадянина-актора, з яким той себе ідентифікує (переважно батьками, державними діячами, релігійною або професійною групою тощо). У підсумку створений вольовий образ генерує внутрішні санкції поведінки людини [1]. Щодо зовнішнього регулювання, то воно пов'язане з бажанням людей запобігти соціального тиску та негативних наслідків, спричинених порушенням норм. Очевидно, що поведінка особи, яка не дотримується встановлених правил гри, викликає несхвалення чи засудження з боку членів групи, зумовлює їх дистанціювання від порушника і навіть його групове ізолювання. Така особа не може претендувати на високий соціальний статус, відчуває постійний тиск на себе з боку інших, що вимагає підкорення загальноприйнятним правилам. Соціальний остракізм є не тільки грою в репутацію, у якій члени суспільства погоджуються карати тих, хто демонструє деструктивну поведінку, він сам собою стає соціальною нормою [5].

До зовнішнього регулятора соціальної поведінки людини слушно належать і правові норми – закони, які є інституціональними засобами окультурення життєдіяльності представників певного суспільства. Вони, на відміну від соціальної норми, мають універсальну легітимність, а не суб'єктивну, тому що залежать від ступеня однорідності інтересів членів групи, а отже і від того, наскільки однаковими для них – позитивними чи негативними – є наслідки дії всупереч узаконеної норми. Якщо їхні схожі дії мають спільні наслідки для інших, то вони потенційно належать до саморегулювальних: усі зацікавлені в тому, щоб передати частину свого права бути підконтрольними в обмін на бодай мізерне право здійснювати контроль над іншими. Чим більша кількість людей, для яких певні дії мають однакові наслідки, тим ширшим є визнання права кожного санкціонувати порушника. Якщо ж

один з акторів фізично сильніший за тих, хто стикається з наслідками його дій усупереч нормам, то застосування соціальної норми імовірно буде неефективним, тоді варто апелювати до норми права [1].

До внормування соціальних взаємостосунків часто звертаються задля встановлення кореляції між соціальним капіталом та активізацією громадянської участі індивідуальних чи групових суб'єктів у колективній діяльності. Дослідження психологів підтверджують, що соціальні норми, які приписують кооперативну та довірливу поведінку, мають значний вплив на рівень громадянського задіяння народного загалу до важливих суспільних акцій і подій [5].

Інакше кажучи, така норма є соціальним капіталом, оскільки регулює дії громадян так, щоб вони були суспільно ефективними. Якщо ж з будь-якої причини загальноприйнятих норм не існує, або вони зруйновані, то “соціальна система... утворюється з індивідуалістських рішень окремих проблем, де всі страждають з вини кожного, оскільки остання здійснює дії, котрі не обмежуються тими наслідками, які вони мають для інших” [1, с. 153]. За відсутності норм люди почасти отримують більше задоволення від власних дій, хоча в кінцевому підсумку їх задоволення є значно меншим, оскільки вони самі потерпають від необмежених дій інших. Така система не зовсім гоббсівська “війна всіх проти всіх” в умовах, коли існують державні інститути та правові норми, які слугують створенню спільного блага і закономірно протидіють так званій спільній шкоді. Проте, вочевидь, тут діє гасло “кожний для себе”, коли будь-хто має змогу нав'язувати свої інтереси іншим [1].

Відповідно до вищезазначеного рівень розвитку норм довіри і надійності в суспільстві, як і ступінь накопичення соціального капіталу, оцінюється за критерієм їх соціальної ефективності, а відтак від того, наскільки вони сприяють забезпеченню спільного блага. Така думка відображає засадничу позицію Дж. Кольмана і Р. Патнама: соціальний капітал є суспільним благом, що напрацьовується у процесі його використання, стосується колективної цінності всіх соціальних диспозицій і структур і спрямований на досягнення спільних цілей [6; 7].

Існує однак й інший погляд, згідно з яким соціальний капітал як прийняті неформальні норми співпраці між мінімум двома суб'єктами – це не очевидне суспільне благо, адже групова

солідарність часто досягається ціною ворожнечі до тих, хто є поза межами групи [8]. Ф. Фукуяма, зокрема, вважає, що оскільки гіпотетично співпраця потрібна всім людям як засіб досягнення їх егоїстичних цілей, то соціальний капітал накопичується як приватне благо і саме як приватне благо розповсюджується поза межі групи, справляючи як позитивний, так і негативний вплив на усуб'єктнене довкілля. Прикладом першого може бути положення пуританізму про важливість поводитися морально з усіма людьми, а не тільки із членами своєї родини. Норми співпраці таким чином тягнуться за межі групи, яка сповідує пуританізм. Щодо негативного впливу, то взірцем тут є така внутрішня єдність групи, яка досягається шляхом підозрілого та ворожого ставлення до тих, хто до неї не належить. Отож норми довіри і надійності, головню залежно від кола людей, серед яких вони діють, мають широкий або вузький радіус соціального уреальнення [9]. Таке коло – це сім'я, друзі, сусіди, громада (політична, місцева, професійна, за інтересами, за місцем проживання тощо). За широкого діапазону довіри її нормативний ценз встановлюється не тільки в межах окремих груп, а й між ними. У такому разі радіус довіри більше, ніж сама група, а її соціальний капітал має позитивний вплив на суспільне повсякдення. Радіус довіри може бути меншим, ніж група, що часто трапляється у великих організаціях, де норми співпраці стосуються тільки взаємодії керівництва та штатних працівників.

Забезпечити широкий радіус довіри, на думку Ф. Фукуяма, здатна множинність ідентичностей унаслідок багатоманітності членства громадян у великій кількості перехресних соціальних груп. У такій ситуації наявні сприятливі умови для обміну інформацією, вироблення спільних смислів і кодів, для синхронізації норм комунікації і взаємодії, а також для розвитку інновацій. Дослідник протиставляє таке, переважно сучасне, суспільство традиційному, яке часто є сегментним і, відповідно, складається з великої кількості ідентичних, самодостатніх соціальних об'єднань з вузьким радіусом довіри; натомість мовиться про розвинені суспільства, що характеризуються високим рівнем довіри, толерантності, порозуміння [9]. Підтвердженням правомірності такого підходу є результати порівняльних досліджень та експериментів на предмет повернення загублених гаманців, що було проведене Рідерз

Дайджест у декількох країнах Європи і США [5], які вказують на відмінні діапазони довіри у різних країнах світу.

Однак, на думку С. Нака і Ф. Кіфера, дані цих експериментальних розвідок вказують на сукупний рівень довіри та надійності у суспільствах, тоді як сама довіра та надійність залишаються продуктами індивідуальних настанов і реальної поведінки громадян. Підтвердженням цього є показники індексу громадянської взаємодії, що розраховувалися на основі даних опитування всесвітнього дослідження цінностей, а саме уявлень респондентів про те, чи можна виправдати такі дії: вимагати у держави для себе блага, які не передбачені законом?, ухилитися від сплати за проїзд у громадському транспорті?, приховувати прибутки і не сплачувати податки з нього, якщо є така можливість?, залишити собі знайдені гроші?, не повідомити про те, що особою ненавмисно було пошкоджено чийсь припаркований автомобіль?. Отримані дані підтвердили регулярність значних варіацій показників індексу громадянської взаємодії на індивідуальному рівні порівняно із загальносуспільними, що підтверджує той емпіричний факт, що норми довіри та надійності – це перш за все показники індивідуальних настанов і поведінки [5].

Яким би чином не трактувалось питання взаємодії індивідуального та колективного у функціонуванні та розвитку соціального капіталу і норм міжсуб'єктних стосунків, очевидно, що соціалізація особистості, яка відбувається у часопросторі із більшим запасом вказаного капіталу, підвищує можливості продуктивного привласнення особистістю соціальних норм та цінностей та ефективного формування в неї індивідуальних ставлень довіри, надійності, відповідальності. І першість тут належить політичній культурі соціуму та гуманним індивідуальним настановленням його членів, що знаходять повсякденне уреальнення у правовому регулюванні громадянської взаємодії і конструктивній діяльності офіційних політичних інституцій. Так, Л. Закер на прикладі США (період другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя, який позначився активною внутрішньою міграцією та руйнуванням усталених соціальних зв'язків), доводить, що послаблення соціальних норм приводить до посилення впливу на суспільство формальних інститутів [10]. Така ситуація є результатом щораз більшої його гетерогенності (соціальної, культурної, етнічної, економічної), спричиненої міграцій-

ними процесами і, як наслідок, релігійною та етнічною багатоманітністю, соціальним розшаруванням населення, відмінністю в рівнях освіченості населення. За умов висхідної соціальної дистанції зменшується ризик засудження та остракізму стосовно людини, котра порушила норму, співвітчизники втрачають довіру, впевненість і почуття альтруїзму, спотворюються їхні уявлення про справедливість і взаємність, вони утримуються від участі в колективних діях. Тому влада та формальні інституційні утворення покликані забезпечити універсальне визнання всіма легітимності соціальних норм і цінностей шляхом їх законодавчого закріплення, посилення функцій органів підтримки правопорядку та судової системи, активізації освітніх і просвітницьких акцій.

Ще однією детермінантою норм довіри та надійності є така структурна складова соціального капіталу, як членство у добровільних асоціаціях і мережах соціальної комунікації. На думку Дж. Кольмана і Р. Патнама, “горизонтальна” взаємодія громадян сприяє виникненню норм і довіри, виховує в них навички співпраці та солідарності. Однак за результатами аналізу емпіричних даних встановлена відсутність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між членством у добровільних асоціаціях і рівнем соціальної довіри та прийняттям громадянами благодатних норм соціальної взаємодії. Однією з причин такого стану справ вважається інструментальний та управлінський характер такого членства в сучасному суспільстві, яке не впливає на загальний рівень довіри громадян. Тут швидше існує каузальний зв'язок між політикою і громадянським долученням населення до членства у добровільних асоціаціях, ніж між такою його участю та рівнем суспільної довіри, а відтак і до готовності кожного громадянина брати участь у спільних акціях і діях [6; 11].

Висновки. Зважаючи на стрімку динаміку сучасних соціально-політичних процесів, проблема нормативного регулювання соціальної поведінки громадян та їх ефективної взаємодії не втрачає своєї актуальності як предмет соціально-психологічних досліджень. Соціальні норми як складова нормативно-ціннісної культури суспільства існують незалежно від окремих людей, однак створюються, підтримуються, розвиваються і корегуються ними задля власної безпеки та створення сприятливих

умов для саморозвитку і самореалізації. В умовах українського соціуму формування уявлень молоді про норми громадянської взаємодії як чинника особистісного і громадянського розвитку набувають особливої актуальності, а отже і пріоритетності у з'ясуванні соціально-психологічних аспектів політичної соціалізації молоді.

1. *Бобнева М.И.* Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 145–171.

2. *Янчук В.А.* Введение в современную социальную психологию [уч. пос. для вузов] / В.А. Янчук. – Мн.: АСАР, 2005. – 768 с.

3. *Coleman J.S.* Norms as social capital / James S. Coleman // G. Radnitzki & P. Bernholz (Eds.). Economic imperialism: the economic approach applied outside the field of economics. – New York : Paragon House, 1987. – P. 133–155.

4. *Hewstone M.* Causal Attribution: from Cognitive Processes to Collective Beliefs / Miles Hewstone. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1991. – 336 p.

5. *Knack S.* Social Capital, Social Norms and the New Institutional Economics / Stephen Knack and Philip Keefer. – Springer US : C. Menard. M. M. Shirley (Eds.). Handbook of New Institutional Economics, 2008. – P. 701–725.

6. *Coleman J.S.* Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge, AM : Harvard University Press, 1990. – 1024 p.

7. *Putnam R.D.* Bowling Alone : The Collapse and Revival of American Community / Robert D. Putnam. – New York : Touchstone, 2001. – 541 p.

8. *Fukuyama F.* Social capital and development : the coming agenda / Francis Fukuyama // SAIS Review. – 2002. – 22 (1). – P. 23–37.

9. *Fukuyama F.* Social Capital and Civil Society : paper prepared for delivery at the IMF Conference on Second Generation Reform / Francis Fukuyama (The Institute of Public Policy, George Mason University, 1 October 1999) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.

10. *Zucker L.* Production of trust: Institutional sources of economic structure / Lynne G. Zucker // Research in Organizational Behavior. – 1986, Vol. 8. – P. 53–111.

11. *Putnam R.* Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy / Robert Putnam. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994. – 258 p.

АНОТАЦІЯ

Позняк Світлана Іванівна.

Соціальні норми, довіра і громадянська взаємодія.

У статті досліджуються особливості нормативного регулювання поведінки членів суспільства, механізми та детермінанти формування і функціонування соціальних норм, а також вивчається роль норм довіри і надійності у забезпеченні позитивної кореляції між соціальним капіталом та готовністю громадян долучитися до спільної суспільно продуктивної діяльності.

Ключові слова: соціальна норма, суспільство, поведінка суб'єкта, громадянин, ідентичність, соціальний остракізм, соціальний капітал, довіра, надійність, радіус довіри, громадянська взаємодія, мережа соціальних комунікацій.

АННОТАЦИЯ

Позняк Светлана Ивановна.

Социальные нормы, доверие и гражданское взаимодействие.

В статье исследуются особенности нормативного регулирования поведения членов общества, механизмы и детерминанты формирования и функционирования социальных норм, а также изучается роль норм доверия и надежности в обеспечении позитивной корреляции между социальным капиталом и готовностью граждан к вовлечению в совместную общественную созидательную деятельность.

Ключевые слова: социальная норма, общество, поведение субъекта, гражданин, идентичность, социальный остракизм, социальный капитал, доверие, надежность, радиус доверия, гражданское взаимодействие, сеть социальных коммуникаций.

ANNOTATION

Poznyak Svitlana.

Social Norms, Trust and Public Interaction.

The article examines the peculiarities of normative regulation the behavior of the members of society, mechanisms and determinants of forming and functioning of social norms. The role of norms of trust and reliability in providing positive correlation between social capital and readiness of citizens to get involved into the mutual society-creation activity is analyzed.

Key words: social norm, society, behavior of a subject, citizen, identity, social ostracism, social capital, trust, reliability, radius of trust, social interaction, net of social communications.

Надійшла до редакції 2.06.2013.

ФОРМУЛИ ОСОБИСТОСТІ І ПЕРСОНОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ

Валентин РИБАЛКА

Copyright © 2013

Особистісно зорієнтована парадигма психології і педагогіки все більше поширюється в українській освіті. Традиційно вона базується або на інтуїтивному розумінні спеціалістами особистості, або на більш систематизованому теоретичному уявленні про неї. У другому випадку психологи і педагоги намагаються спиратися на певне наукове розуміння особистості чи на основні компоненти її структури, скажімо, на її здатність до спілкування, на мотивацію, риси характеру, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологію тощо [13]. Якість такої парадигмальної орієнтації звичайно залежить від повноти й системності визначення *категорії особистості*, розуміння її структури. До того ж у психології продовжується пошук системної структури особистості, що має повно відображати цей психосоціальний феномен. В ідеальному плані було б логічно, щоб погляд на структуру особистості базувався на “сукупному її визначенні”, розробленому на підґрунті врахування не якогось одного чи декількох, а достатньої кількості її визначень і певному їх синтезі. Саме це передбачається **метою** даної статті – проаналізувати та узагальнити кілька десятків дефініцій особистості, запропонованих вітчизняними науковцями, відшукати певні закономірності у побудові “сукупної формули” особистості, відтворити інтелектуальний шлях до них їх авторів та запропонувати відповідні рекомендації стосовно особистісного узмістовлення професійної підготовки повсякденної праці психологів і педагогів.

Аналіз проблеми у **спеціальних дослідженнях і публікаціях** на предмет висловлених міркувань вказує на те, що нині доцільно і можливо розглянути розуміння особистості вітчизняними філософами, психологами і педагогами шляхом розтлумачення визначень особистості, які запропоновані у період з кінця XIX до початку XXI століття. Саме у цей пе-

ріод формувалися вітчизняні теорії особистості, кількість яких сягає, за нашими підрахунками, більше 40 [1; 2; 3; 4; 6; 7; 8; 9; 13; 15]. Відмітимо, що 2012 року виповнилося якнайменше 125 років *вітчизняній персонології*, якщо взяти до уваги виступ з доповіддю і пропозицією створення теорії особистості російського психіатра і психолога П.П. Вікторова (1853–1929) на Першому з’їзді вітчизняних психіатрів у січні 1887 року. Цього ж року побачила світ його книга “Вчення про особистість як нервово-психічний організм” [13], яка змістовно становила розширений варіант його доповіді.

Вже у цьому вченні і наступних вітчизняних теоріях особистості вказувалося на виняткове значення вивчення і розвитку особистості як вирішального фактору благополуччя окремої людини і держави, як ключового чинника національної безпеки. Так, у доповіді академіка В.М. Бехтерева (1857–1929) в Києві 4 вересня 1905 року на II з’їзді психіатрів Росії на тему: “Особистість та умови її розвитку і здоров’я” стверджувалося, що благополуччя і саме існування російської держави безпосередньо залежать від наявності в ній розвинутого і здорового суспільного прошарку особистостей. Виступаючий аргументовано довів, що поразка Росії у щойно закінченій російсько-японській війні зумовлена саме слабкістю і недовістю цього прошарку, на відміну від більш розвинутого і досконалого в цьому відношенні японського соціуму. Замість того, щоб прислухатися до слів всесвітньо відомого психіатра, влада одразу ж після його доповіді закрила з’їзд і почала репресії проти і без того слабого особистісного прошарку країни. Є підстави припустити, що систематичне нищення останнього у ході наступних соціальних катаклізмів у XX столітті в Росії та СРСР призвело імперію до розвалу, про істинні причини якого мало хто серйозно не замислюється...

У цей самий час на заході, зокрема у США, відбувався протилежний процес поступового накопичення особистісних ресурсів суспільства, масового піднесення особистості, у тому числі і за участі науки (Фройд, Адлер, Карнегі, персонологічна течія, психотерапія тощо), що спричинило врешті-решт вихід західних країн до світового лідерства у лоні розвою цивілізаційних процесів. Згадаємо хоча б той цікавий факт, що у США в 1937 році виходить відома книга Г. Олпорта, у якій наводиться інтерпретація 50 визначень і теорій особистості. Натомість у цей час в СРСР ліквідовуються паростки соціальної психології, педології, психотехніки, психології особистості, та й сама особистість гнобиться і знищується тоталітарною системою. Все це унагальнює проведення, хоча б із запізненням на 75 років, методологічного аналізу вітчизняних дефініцій особистості.

Визначення особистості – це здебільшого стислі вихідні думки про її сутність, що теоретично окреслюється і конкретизується у таких роздумах. Передусім мовиться про персонологічне мислення, яке має право на існування так само, як й інші види предметного мислення фахівців (наприклад, філософського, соціального, математичного, фізичного, хімічного, біологічного, медичного, екологічного, педагогічного, психологічного), оскільки так само визначається специфікою свого предмета, яким є феномен особистості. Зважаючи на очевидну значущість такого мислення, як одного із важливих чинників розуміння та розвитку особистості, його на сьогодні багатьом професійним психологам і педагогам явно бракує. Так, проведене нами пілотажне опитування тридцяти психологів-теоретиків і психологів-практиків (бакалаврів і магістрів, наукових співробітників і викладачів психології, навіть кандидатів і докторів наук, до яких ми зверталися з однією пропозицією: “Дайте, будь ласка, коротке визначення особистості”) виявило, що ємне розуміння сутності особистості доступне лише 20% професіоналів. При цьому деякі з опитуваних вдавалися до тривалих і заплутаних розмірковувань, згадуючи свій академічний досвід навчання за відповідним спецкурсом, або імпровізували, звертаючись до власної інтуїції, деякі навіть відмовлялися відповідати, а інші давали надто лаконічні, хоча іноді й цікаві визначення. Так, молодший науковий співробітник одного з академічних інститутів (І.П.) подала найкоротше

з відомих нам визначень: “Особистість – це соціалізований індивід”. Воно є, на наш погляд, частково правильним і водночас потребує суттєвого уточнення та доповнення, а саме: “Особистість – це високо соціалізована творча людина з розвинутими самосвідомістю, духовністю, культуральністю, життєвістю, індивідуальністю і т. ін.”. З іншого боку, отримані результати показали, що навіть психологічно підготовлені професіонали демонструють низький потенціал персонологізації і соціалізації своїх учнів. Що ж в такому разі говорити про фахівців інших профілів? Що розвиває в дитині психолог чи педагог, який не знає, що становить сутність особистості? Тоді, скажімо, замість соціалізації психологами, педагогами і соціологами насправді здійснюється процес псевдосоціалізації, або навіть ресоціалізації. “Соціалізатори”, котрі чітко не усвідомлюють значення *категорії особистості*, принижують, примітивізують її зміст. Це впливає, зокрема, й із потреби “вершинного” розуміння особистості, властивого таким вітчизняним психологам, як М.Я. Грот, Б.Г. Афанасьєв, Г.С. Костюк, О.М. Ткаченко, Г.О. Балл, В.О. Моляко, І.А. Зязюн, С.Д. Максименко, В.Г. Кремень та ін.

Отже, зазначене унагальнює розгляд таких аспектів **проблеми** визначення особистості, як: а) розгляд її у ролі еталону соціалізації, психічного розвитку молоді, професіоналізму; б) розуміння сутнісного визначення особистості як продуктивного процесу, тобто як певної особистісно зорієнтованої мисленнєвої, діяльності, власне персонологічного мислення з його специфічними мотивами, змістом, цілепокладанням, способами, прийомами, операціями, результатом розв’язання відповідних задач; в) емоційне переживання процедури досягнення логічно вдалих визначень, що постають в образному, вербальному чи схематичному вигляді. Тому нашими дослідницькими **завданнями** є:

а) виявлення й узагальнене вивчення специфіки наявних у вітчизняній науці визначень особистості як орієнтиру, мети та еталону соціально-психологічної та психолого-педагогічної роботи з молоддю;

б) проведення ортономічного (пов’язаного із надзвичайною складністю феномена особистості), контентно-частотного (що базується на визначенні смислової вагомості атрибутивних ознак у множинній характеристиці особистості) й антиномічного (з використанням її по-

лярних характеристик) аналізу вітчизняних визначень особистості, обґрунтування її “сукупної формули” як основи особистісної орієнтації інтелектуальної діяльності психологів і педагогів у процесі їхньої професійної підготовки і повсякденної праці;

в) якісний опис сутнісних ознак особистісно зорієнтованого, себто персонологічного, інтелекту працівників соціальних професій.

У філософському словнику поняття “визначення” (від лат. definitio – логічне визначення, дефініція, розмежування) трактується як “певна логічна дія, спрямована на вирішення об’єкта від інших об’єктів через встановлення його специфічних і типологічних ознак, чи таке розкриття значення терміна певного об’єкта, що замінює опис його властивостей” [16, с. 80]. Під час здійснення процедури визначення об’єкт береться в ідеалізованій, формалізованій формі. З гносеологічного погляду, визначення є встановленням істотних, атрибутивних ознак, рис об’єкта, що передбачає врахування відносності рівнів пізнання його сутності в наукових поняттях, розкриття та формулювання змісту понять у формі судження за певними правилами, наприклад, через вказівку на їх найближчий рід і видову ознаку [Там само].

Що стосується саме визначень особистості, то будемо спиратися на виявлені нами у ході пошукової роботи, проведеної при написанні навчального посібника “Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці” [13] та підготовці його наступного видання, 40 визначень особистості. Вони – це унаочнений результат персонологічного мислення декількох поколінь вітчизняних науковців, у специфіці яких наявні його змістовні, процесні і продуктивні особливості. Наводимо ці визначення в умовному порядку, що відповідає датам народження їх авторів.

1. М.Я. Грот (1852–1899): “Очевидно, що особистість людини не є тільки її тваринно-психічна індивідуальність, а сполучення цієї останньої зі світовим духовним началом, з божественною творчою силою, яка створила світ, і в цій останній містяться корені всього нашого морального життя... Особистість – це не тільки органічна індивідуальність, а й “надіндивідуальне”, божественне, творче начало” в людині. “...Безпосереднє завдання кожної особистості – створити і підтримати, зберегти чи врятувати якомога більше інших життів,

хоча б і з по жертв уванням своїм власним одиначним життям... Любити, жаліти, пестити, зберігати і спасати від смерті все живе – ось загальна формула” [див. у 13, с. 51, 52].

2. П.П. Вікторів (1853–1929): “Наша особистість є все той же наш організм, тільки виражений в об’єктивно-суб’єктивних термінах нервово-психічного апарату” [цит. за 13].

3. В.М. Бехтерев (1857–1927): “Особистість з об’єктивного погляду є не що інше, як самодіяльна особа зі своїм психологічним складом та індивідуальним відношенням до навколишнього світу” [13].

4. В.І. Вернадський (1863–1945) “В ноосфері вирішальним і визначальним чинником є духовне життя особистості у її спеціальному виявленні... Немає нічого більш цінного у світі та нічого, що вимагає більшого збереження і поваги, ніж вільна людська особистість” [13].

5. О.Ф. Лазурський (1874–1917): “І саме цей священний вогонь, це прагнення (особистості – Р.В.) до якомога повного всебічного розвитку своїх духовних сил ми вважаємо однаково цінним, чи буде він виявлятися у яскравій і різноманітній психіці багатоварованої людини, чи у бідній примітивній душі індивідуума...” [13].

6. В.В. Зенківський (1881–1962): “Особистість не може бути абсолютизована, вона не розвивається сама із себе, але набуває свого змісту у спілкуванні зі світом цінностей, у живому соціальному досвіді, у зверненні до Бога” [13].

7. С.М. Балей (1885–1952): “Ми приєднуємося до тих, хто використовує поняття “особистість” у двох значеннях, говорячи, з одного боку, про особистість ідеальну, а з іншого – про особистість реальну (дійсну)” [2].

8. А.С. Макаренко (1888–1939): “Виховуючи окрему особистість, ми маємо думати про виховання усього колективу. На практиці ці два завдання будуть вирішуватися тільки спільно і тільки в одному загальному прийомі. У кожний момент нашого впливу на особистість ці дії обов’язково мають бути тиском на колектив. І, навпаки, кожне наше доторкання до колективу обов’язково буде і вихованням кожної особистості, яка входить у колектив” [13].

9. С.Л. Рубінштейн (1889–1960): “При поясненні будь-яких психічних явищ особистість постає як воедино пов’язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні діяння (ці внутрішні умови охоп-

люють і психічні явища – психічні властивості і стани особистості)” [13].

10. В.М. М'ясищев (1893–1973): “Особистість характеризується передусім як система відношень людини до навколишньої дійсності. В аналізі цю систему можна дробити на безкінечну кількість відношень особистості до різних предметів дійсності, але якими б частковими в даному розумінні ставлення не були, кожне з них завжди залишається особистісним” [13].

11. О.Ю. Кульчицький: (1895–1980) “Особистості, які творять культуру, бувають захоплені, можна сказати, одержимі певними вартостями. Завдяки вартостям немов проникає у людську історію “вищий світ” і змушує історичні особистості йти до нього на службу...” [13].

12. Л.С. Виготський (1896–1934): “Особистість... – поняття соціальне, вона охоплює надприродне, історичне в людині. Вона не природжена, але виникає внаслідок культурного розвитку, тому “особистість” є поняття історичне. Вона охоплює єдність поведінки, котра вирізняється ознакою оволодіння...” [13].

13. Г.С. Костюк (1899–1982): “Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю шляхом того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, робить здатним брати участь у житті суспільства, виконувати ті чи ті суспільні функції. Від рівня розвитку цих властивостей залежить ступінь його можливої участі у створенні потрібних для суспільства матеріальних і духовних цінностей” [7; 13].

14. О.М. Леонтьєв (1903–1979): “Дослідження процесу породження і трансформації особистості людини в її діяльності, що здійснюється за конкретних соціальних умов і є ключем до її дійсно наукового психологічного розуміння” [13].

15. О.В. Запорожець (1905–1981): “Особистістю називають окрему людину, оскільки вона є членом суспільства, займає певне становище в ньому та бере ту чи іншу участь у його житті” [5].

16. К.К. Платонов (1906–1985): “Особистість – це конкретна людина як суб'єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання та відношення до нього” [13].

17. Б.Г. Ананьєв (1907–1972): “...Особистість є об'єкт і суб'єкт історичного процесу, об'єкт і суб'єкт суспільних відношень, суб'єкт і об'єкт спілкування, нарешті, що особливо

важливе, суб'єкт суспільної поведінки – носій моральної свідомості” [13].

18. Л.І. Божович (1908–1981): Особистість – це людина, котра “досягла такого рівня розвитку, за якого її погляди і відношення набувають стійкості, і вона стає здатною свідомо та творчо перетворювати дійсність і саму себе” [13].

19. О.Г. Ковальов (1913–2004): “Особистість – складне, багатогранне явище суспільного життя, ланка у системі суспільних відношень. Вона – продукт суспільно-історичного розвитку, з одного боку, і діяч соціального розвитку – з іншого” [6].

20. М.М. Амосов (1913–2002): “Особистість – це сукупність природжених і набутих якостей інтелекту, що надають людині її індивідуальності” [13].

21. В.О. Сухомлинський (1918–1970): “Всебічний розвиток особистості – це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує у собі високі ідейні переконання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб...” [13].

22. А.В. Петровський (1924–2006): “Особистістю в психології позначається системна (соціальна) якість, що набувається індивідом у предметній діяльності і спілкуванні та характеризує ступінь наявності суспільних відношень в індивіді” [13].

23. В.А. Роменець (1926–1998): “Особистість як субстрат, носій морального вчинку разом з цим формується завдяки йому, є результатом сукупності вчинкових моральних дій; це стосується й таких рис особистості, як характер, темперамент, обдарованість тощо” [13].

24. О.К. Дусавицький (1928–2012): “Особистість є особливий орган у структурі психіки індивіда, що відповідальний за прийняття рішень та їх наслідки” [13].

25. Г.О. Балл (1936): “Особистість – це здатність людини... бути автономним носієм культури... З огляду на активність... соціальних спільнот та особистостей у культурному просторі, вони постають не просто носіями, а суб'єктами культури” [13].

26. В.О. Моляко (1937): “Творча особистість... має психологічну готовність до творчої праці в сучасних умовах, ...самостійно обирає свої дії й рішення, досягає суттєвого рівня розумового розвитку і професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством” [13].

27. І.А. Зязюн (1938): “Суб’єктом культури може бути суспільство в цілому як виразник певним чином визначеної культури, особа як носій специфічних уявлень, свого “особистісного” культурного досвіду, група як сукупність особистостей з подібними культурними характеристиками” [13].

28. О.М. Ткаченко (1939–1985): “Особистість – це “вершинне” утворення в ієрархічній структурі психіки людини, якісно новий спосіб організації поведінки... вищий рівень взаємодії людини зі світом” [13].

29. І.Д. Бех (1940): “...Розвиненою особистістю може вважатися та, яка досягла найвищого рівня духовного освоєння навколишнього світу. Щоб це сталося, вона на тому ж рівні мусить освоїти і свій внутрішній світ, який часто для неї буває закритим. Тому слід формувати у вихованця здатність до чимраз більшої відкритості самому собі, а також до наближення до найсуттєвішого у собі” [13].

30. С.Д. Максименко (1941): “Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ” [13].

31. Г.П. Васянович (1945), **В.Д. Онищенко** (1939): “Людська особистість виявляється через свій духовний світ (духовний універсум), який містить ідеали, мотиви, цінності; принципи, переконання; вірування; знання, погляди, ерудицію, вищі почуття (наприклад, морально-духовні або духовно-естетичні) тощо. З іншого боку, як самість, людська особистість або особистість людини виявляється через різноманітні форми і види самосвідомості – самоусвідомлення, самовизначення, певну самодостатність, власне покликання, самоактуалізацію і самореалізацію та ін. [4].

32. Б.Й. Цуканов (1946–2007): “Час – це стрижень, на який нанизана особистість” – це положення Кьєркегора покладено Б.Й. Цукановим в основу його теорії часу у психіці людини загалом й особистості зокрема [13].

33. В.Ф. Моргун (1947): “Особистість – це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і саму себе, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається

свобода самовизначення особистості у її вчинках і ступінь відповідальності за їх (включаючи і непередбачувані) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням” [13].

34. В.Г. Кремень (1947): “У новій філософії освіти особистість постає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається разом з оточуючою її культурною системою... Особистість – це неповторне – не тільки в межах обмеженого цілого, але й загалом, принципово – людське створіння, унікальний мікрокосм, ...суб’єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей... Особливе значення має особистісне самоствердження”, завданням якого є утворення, “побудова”... цього “унікального людського мікрокосму” [8, с. 138–139].

35. В.В. Рибалка (1947): “Особистість – це людина, особа із соціально, культурно та індивідуально, антропологічно зумовленою системою вищих психічних властивостей, що визначається її долученістю до оволодіння і створення суспільних, культурних, історичних, вітальних і власне особистісних цінностей. Ця система виявляється і формується у процесі свідомої прогресивної, продуктивної, культурної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування та життєреалізування. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень її взаємозв’язків із культурним, суспільним і природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об’єкт і суб’єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. В аксіопсихологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших – матеріальних і духовних, природних і суспільних – цінностей” [13].

36. О.П. Саннікова (1948): “Особистість професіонала, яка формується та існує у справі, являє собою складне динамічне утворення, стає головним компонентом професійної діяльності, що організовує, контролює, оцінює і перетворює діяльність і саму себе” [13].

37. О.Г. Асмолов (1949): “Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють. Психологія особистості може бути зрозумілою тільки як історія розвитку змінюваної особистості у змінюваному світі” [1].

38. Т.М. Титаренко (1950): “...Особистість – відкрита, не застигла цілісність, що постійно змінюється, самовизначаючись у соціокультурному просторі та індивідуально-психологіч-

ному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою та життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає у постійному перетворенні культури, що засвоюється в живу індивідуальну життєтворчість” [15].

39. П.П. Горностаї (1955): “Розуміння особистості людини як актора, котрий виконує у своєму житті певну роль, трактування життєвого світу як сцени, на якій як драма розігруються важливі життєві події, є дуже плідним та надає нові можливості для розв’язання багатьох проблем сучасної теоретичної персонології” [4].

40. І.П. Маноха (1966): “...Творчий потенціал особистості у якісному його вираженні постає змістовою результуючою двох провідних тенденцій, антиномічних за природою, – оригінальності та стереотипності” [10].

Оцінюючи існуючі у вітчизняній науці визначення з формально-логічного погляду, виділимо передусім такі їх ознаки, як багатоаспектність, плюралізм, взаємодоповнюваність, антиномічність, що притаманні діалектичному персонологічному мисленню, науковому інтелекту вітчизняних учених. Такий інтелект озброєний специфічними засобами, які допомагають оволодіти складністю, множинністю, певною організованістю, суперечливістю феномена особистості.

Вже перше прочитання усіх наведених 40 визначень вказує на певну закономірність, пов’язану з тим, що одні атрибути зустрічаються значно частіше, ніж інші, що ставить питання про контентний аналіз атрибутивної множини понятійних ознак категорії особистості. Це питання вирішується шляхом виокремлення цих атрибутивних понять у вищенаведених визначеннях і складання їх частотного рейтингового списку.

Результати такого контентно-частотного аналізу подані у наступній “сукупній атрибутивній формулі” визначення категорії особистості, що утворена структурною ієрархією низки головних атрибутивних категорій і понять, у яких відображаються такі її фундаментальні якості, як (у дужках наводиться частота вживання відповідних атрибутів у визначеннях):

1. Соціальність (31). – 2. Творчість (21). – 3. Людяність (20). – 4а. Самість, самосвідомість, тобто “Я” (18). – 4б. Духовність (18). – 5а. Культурність (16). – 5б. Життє-

вість (16.) – 6а. Індивідуальність (13). – 6б. Цінність (13). – 7. Розвинутість (11). – 8. Діяльність (10). – 9. Відносність (ставленнєвість) (9). – 10а. Суб’єктність (8). – 10б. Формальність (8). – 11а. Вершинність (7). – 11б. Здатність до оволодіння, засвоєння світу (7). – 11в. Свідомість (7). – 12а. Історичність (6). – 12б. Організованість (6). – 12в. Психологічність (6). – 13а. Унікальність (5). – 13б. Об’єктність (5). – 13в. Якісність (5). – 14а. Наявність специфічних властивостей (4). – 14б. Вчинковість (4). – 14в. Динамічність (4). – 14г. Колективність (4). – 14д. Світоглядність (наявність поглядів, принципів, переконань) (4). – 14е. Системність (4). – 15а. Відповідальність (3). – 15б. Внутрішній характер (3). – 15в. Ідеальність (3). – 15г. Матеріальність (3). – 15д. Носій властивостей (3). – 15е. Комунікативність (3). – 15ж. Сукупність властивостей (3) і т.д.

Ми детально зупиняємося на атрибуті “**сукупність властивостей**”, оскільки, починаючи з наступної позиції №16 (частота вживання 2), помітно збільшується кількість атрибутів і перелік починає обіймати прогресивно зростаючу їх кількість (у перспективі майже до безкінечності), до яких підключається фактично весь тезаурус вітчизняних теорій особистості, що стоять за поданими визначеннями. У цьому знаходить підтвердження думка С.Д. Максименка та його колег про ортономічність, доповнюваність і безкінечність особистості [9]. Адже саме вона є суб’єктом творчості, у тому числі і творення нею усього культурно-історичного “всесвітнього словника” понять, що врешті-решт рефлексивно характеризує саму “соборну особистість”, починаючи з історично першої людини-особистості, що створила в умовах соціуму і для суспільства перші поняття – як перші креативні прояви особистості у наступному нескінченному ланцюгу таких особистісних продуктів, у контексті яких з часом з’являється і сукупна формула особистості. Остання корисна і теоретикам, і практикам психології, оскільки забезпечує формування в них орієнтації на змістовне ієрархічно-атрибутивне смислове розуміння особистості як дуже складного (і такого, що безперервно ускладнюється), тобто ортономічного, ієрархічного і полярно-суперечливого, антиномічного предмета дослідження і роботи з ним дослідників і працівників психологічних служб. Ця формула – це водночас смисловий орієнтир,

який визначає (!) зміст і рейтинговий порядок вивчення реальної особистості теоретичною психологією і роботи з нею – прикладною.

Перше місце **соціальності** як атрибутивної якості особистості пояснює актуальність процесу соціалізації індивіда. Наступні терміни цієї формули, розширюють тлумачення терміна “соціалізація”. Так, процес соціалізації – це передусім освоєння особою складної суспільної нормативної бази, знань, умінь та навичок суспільного, громадського життя, тобто **творчо спрямований процес гуманізації, самосоціалізації, одухотворення, окультурення життєвого формату особистості**, а відтак набуття нею цінності та самоцінності, честі та гідності тощо. Отож соціалізація в умовах розвинутого суспільства спирається на самовплив з боку самої особистості, тому для її методологічного осягнення потрібна саме **суспільна особистісна орієнтація**. Остання має послідовно розгортатися, охоплюючи на кожному з наступних етапів такого розгортання все нові і нові атрибутивно визначені орієнтири, які відповідають ієрархічному порядку входження атрибутів у контентно-частотну формулу, що доречно подати так:

- суспільна особистісна орієнтація;
- суспільно-креативна особистісна орієнтація;
- суспільно-креативно-гуманістична особистісна орієнтація;
- суспільно-креативно-гуманістично-рефлексивна особистісна орієнтація;
- суспільно-креативно-гуманістично-рефлексивно-духовна особистісна орієнтація.

Окреслена особистісна орієнтація постає як складна за своїм атрибутивним складом структурна організованість, котра поступово розгортається і насичується відповідними суборієнтирами, спочатку тими, які мають найвищу і помітну частотність використання у визначеннях особистості, а далі – спадаючи, що відкриває шлях у нескінченність розуміння природи особистості. У перспективі доцільно було б провести контент-частотний аналіз змісту самих теорій особистості й отримати більш точну сукупну категорійно-понятійну формулу.

Отож **суспільність** особистості постає як складна і різноманітна сукупність компонентів її правової, юридичної, соціально-психологічної готовності до ефективного існування у спільнотах різного рівня – від сімейних, родових і громадських до професійних, економічних, політичних, національних та міжнародних. Це передбачає, щонайперше, знання

особистістю Конституції України, вітчизняного та міжнародного законодавства у певних сферах громадської, освітньої та професійної діяльності, суспільних норм, культурних звичаїв, фахових і побутових навичок спілкування, у тому числі рідною та іноземними мовами.

Креативність охоплює сукупність мотивів, знань, норм, цінностей, умінь, навичок й емоційних регуляторів власної творчості, яка зреалізовується при розв’язанні різноманітних завдань суспільного, громадянського, професійного життя. При цьому слід бути добре обізнаним в існуючому законодавстві стосовно творчої, наукової, технічної, економічної, інноваційної діяльності, спиратися на закон про інтелектуальну власність, уміти працювати з патентно-ліцензійною інформацією та оформляти патенти на нововведення. Бажано регулярно займатися певними видами творчої праці – наукової, технічної, економічної, політичної, екологічної, літературної, поетичної, образотворчої, музичної, монументальної, народної, декоративної, побутової і т. ін.

Гуманізм передбачає вірність особистості ідеалам людяності, тобто порядності, вдячності, допомоги нужденним, відповідальності, свободи, любові до навколишніх тощо – у сфері міжлюдських стосунків й у ставленні до кожного співрозмовника, у конкретних учинках і контактах з різними людьми.

Рефлексивність виявляється у тім, що все, що робить особистість, відбувається значною мірою самосвідомо, себто усвідомлюється як таке, що спричиняється нею як суб’єктом суспільної поведінки, продуктивної діяльності, гуманістичного ставлення до природи і людей. Свідомі акти особистості відпрацьовуються попередньо у її внутрішньому світі і лише після цього виносяться у зовнішній світ. І навпаки – все, що робиться у зовнішніх діяннях, рефлексивно відлунюється у її внутрішньому психодуховному узмістовленні.

Духовність особистості означає, що вона керується у своєму житті, соціальній поведінці та професійній діяльності духовними цінностями Добра і Правди, Краси та Істини, Свободи і Відповідальності, Віри, Надії та Любові.

Суспільно-особистісна орієнтація ускладнюється й іншими обставинами, які витікають зі специфіки вітчизняних дефініцій особистості. Це передусім стосується наявності у більшості визначень протилежних атрибутів з явними чи неявними, знятими чи не знятими суперечностями, тобто їх антиномічності. Ця “діалек-

тична” обставина виявилася для нас майже несподіваною, хоча і мала б бути очевидною. У переліку запропонованих визначень особистості останнє належить І.П. Маносі, що вказує на два атрибути творчого потенціалу особистості – на її оригінальність і стереотипність. Отож у психологічній організації “живої” особистості співіснують полярні, амбівалентні атрибути з наявними або знятими суперечностями, що важливо як для теоретичної психології, так і прикладної, практико зорієнтованої. Нагадаємо, що саме в антиноміях (з грецької – *суперечність у законі*) висвітлюються “суперечності між двома судженнями, кожне з яких вважається однаковою мірою обґрунтованим в межах певної системи, ...в антиномії протилежні висловлювання співіснують, але не виводяться одне з одного” [16, с. 24].

Відповідно до цього факту антиномічності, нами були виокремлені три групи визначень: а) явно антиномічні, у яких чітко наявні протилежні атрибути особистості, тобто упрямлені і певним чином зняті (таких антиномій виявилось найбільше – приблизно у двох третинах із 40 визначень); б) неявно антиномічні, у яких протилежності і суперечності лише намічені контекстуально, зокрема, фактом самого введення в науковий обіг, у зміст теорії особистості, хоча і без вказаної в дефініції протилежної до поданої в ній ознаки (таких менше третини), та в) неантиномічні визначення, у яких відсутні – і в тексті, і в контексті – протилежні і суперечливі ознаки особистості як предмета теоретизування (таких нараховується десята частина). Відтак антиномічність – це майже закономірна характеристика персонологічного мислення, інтелекту, яке відображає, охоплює найскладніше у світі явище через його полярні атрибути і відразу ж чи пізніше намічає або знімає психологічні суперечності між ними. Це підтверджує правильність положень Г.С. Костюка про суперечності та їх розв’язання як джерела саморуху, як основи розвитку і саморозвитку психіки й, зокрема, особистості.

Антиномічність майже тотально пронизує наше звичайне повсякденне сприймання, мислення й уяву, коли, скажімо, характеризуємо людину одночасно протилежними, амбівалентними ознаками. Це відома формула оцінки іншого за типом “це так, але не зовсім..”, “...так, але...”, оскільки будь-яка істина про людину не є абсолютною, а мислєдіяльно постає як відносна. В цьому сенсі можливо не

зовсім був правий А. Адлер, коли вважав формулу “так, але” ознакою неврозу. Мислення людини про особистість сутнісно є антиномічним, тому що припускає одночасне існування в ній діалектичних, протилежних, полярних, суперечливих, тією чи тією мірою знятих чи не знятих, зрозумілих чи не зрозумілих суперечностей (звідси відома “формула щастя”: “бути зрозумілим, прийнятим у будь-якому вигляді”). Проте правий і Ф.М. Достоевський і той же А. Адлер, коли говорять про загрозу надмірного опосередкування свідомості людини у поняттях високого рівня абстрагування, що справді може призвести до невротичної загрози. Можливо, ця загроза певною мірою знижується саме за допомогою антиномій, які намагаються утримати на ґрунті земного життя неминучо опосередковане розуміння такого складного феномену, яким є особистість.

Персонологічне мислення вітчизняних учених приписує особистості низку атрибутивних антиномій чи окремих ознак (далі будемо вказувати номер визначення, потім наводити антиномії (через “тире”, у дужках подається контекстуальна антиномія чи більш прояснена текстуально)), а також окремі її властивості, що належать до її складу, структури:

1. Тваринно-психічна індивідуальність, індивідуальність – як духовне начало, індивідуальність – божественна творча сила як корінь усього морального життя, надіндивідуальне (тобто соціально-індивідуальне), божественне (- і світське), творче (- і нормативне) підґрунтя, створення – і підтримка, збереження – і рятування життя, самопожертвування.

2. Об’єктивно-суб’єктивне вираження нервово-психічного апарату.

3. Самодіяльна особа з психологічним складом – й індивідуальне відношення до навколишнього світу.

4. Ноосфера (- і біосфера) – спеціальне духовне життя особистості, найбільша у світі цінність вільної людської особистості – і більше збереження і повага.

5. Якомога повніший всебічний розвиток своїх духовних сил (- її духовний занепад), багатство обдарованості – бідність примітивності.

6. Абсолютне (- і відносне), не сама із себе – а із спілкування зі світом цінностей, живий соціальний досвід – і звернення до Бога.

7. Ідеальна – реальна особистість.

8. Спільність окремої особистості – і всього колективу, дія на особистість – через вплив на колектив.

9. Зовнішні діяння – переломлюються **через** внутрішні умови, психічні явища – психічні властивості і стани особистості.

10. Система відношень – і часткове ставлення особистості.

11. Творення культури – захопленість вартостями, вищий світ – нижчий світ, історична особистість – і служіння вищому світові вартостей.

12. Немає явних антиномій.

13. Людський індивід – і суспільна істота, свідомість – і самосвідомість, система психічних властивостей як внутрішній визначник його поведінки – у житті суспільства, рівень розвитку властивостей – ступінь можливої участі у створенні потрібних для суспільства цінностей, матеріальних – і духовних.

14. Немає явних антиномій.

15. Член суспільства (- уособлений), становище у суспільстві (- і автономність у суспільстві), участь у житті суспільства (- й у своєму власному житті).

16. Суб'єкт перетворення світу – на основі його пізнання, переживання, відношення до нього (- і байдужості).

17. Об'єкт – і суб'єкт історичного процесу, об'єкт – і суб'єкт суспільних відношень, суб'єкт – і об'єкт спілкування, суб'єкт суспільної поведінки – і носій (об'єкт) моральної свідомості.

18. Рівень розвитку – і здатність свідомо і творчо перетворювати дійсність – і саму себе (як особистість).

19. Складне багатогранне явище суспільного життя – і ланка у системі суспільних відношень, продукт суспільно-історичного розвитку – і діяч соціального розвитку.

20. Сукупність природжених – і набутих інтелектуальних якостей.

21. Всебічність (- і однобічність) розвитку, індивідуальне (- і соціальне) багатство, культура матеріальних – і духовних потреб.

22. Системна (соціальна) якість – і міра наявності суспільних відношень в індивіді.

23. Носій морального вчинку – і результат сукупності вчинкових моральних дій, що стосується характеру – і темпераменту – й обдарованості.

24. Антиномій явних немає.

25. Здатність людини бути автономним носієм культури – і суб'єктом культури в соціальних спільнотах – та культурному просторі.

26. Психологічна готовність до творчої праці – та до відповідальності за її наслідки, перед собою – і колективом – і суспільством,

до нестандартних (- і стандартних, еталонних) дій, дієвий розумовий розвиток – і професійна майстерність.

27. Суспільство – група – та особа як суб'єкти культури.

28. Немає явних антиномій.

29. Найвищий рівень духовного освоєння зовнішнього – і внутрішнього світу, їх закритість – і відкритість самому собі, наближення (- і віддалення) до найсуттєвішого у собі.

30. Форма (- і зміст) існування (- неіснування психіки), цілісність (- і диференційованість), саморозвиток, самовизначення, саморегуляція – і свідомо предметна діяльність, унікальний, неповторний внутрішній (- і зовнішній) світ особистості.

31. Духовний світ (універсум) – і самість (власне особистість, людська особистість – особистість людини, різноманітні форми – і види самосвідомості).

32. Час як стрижень (- і динаміка) особистості.

33. Активне опанування – і свідоме перетворення природи, суспільства – і самого себе як суб'єкта, унікальне динамічне (- і стабільне) співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей – і форм реалізації діяльностей, свобода самовизначення у вчинках – і міра відповідальності за їхні передбачувані (- і непередбачувані) наслідки перед природою – і суспільством – і своїм сумлінням.

34. Соціокультурна істота, що розвивається – разом із соціокультурною системою, неповторність як унікального мікрокосму, в межах обмеженого цілого (- і необмеженого загального цілого), суб'єкт – і носій (об'єкт) оновлених духовно-моральних цінностей, самоствердження – й утворення “унікального людського мікрокосму”.

35. Соціальна, культурно – та індивідуально, антропологічно зумовлена система вищих психічних властивостей, оволодіння – і створення суспільних – й особистісних, культурних та історичних – і вітальних (і біографічних) цінностей, діяльність – і життєдіяльність, опосередкування (- і розопосередкування) взаємозв'язку між соціальним, культурним – та природнім середовищем, найвища (- і найнижча) цінність (- і самоцінність), матеріальні (- природні і суспільні), духовні (- і душевні - та тілесні) цінності, честь – і гідність.

36. Формується – та існує в діяльності, складне динамічне утворення – і головний

компонент професійної діяльності, організовує – і контролює, оцінює – і перетворює діяльність – і себе.

37. Змінювана особистість – змінюваний світ.

38. Відкрита (- і закрита система), постійно змінюється (- і стабілізується) – і самовизначається у соціокультурному просторі – та індивідуально-психологічному часі, інструмент оволодіння власною поведінкою – та життям, власним майбутнім (- та минулим), постійне перетворення культури – і засвоєння в діяльну індивідуальну життєтворчість.

39. Актор, котрий виконує у житті певну роль – і життєвий світ як сцена, на якій розігруються як драма – важливі життєві події.

40. Творчий потенціал як результуюча двох антиномічних тенденцій – оригінальності – та стереотипності.

Цікаво те, що в деяких визначеннях особистості наявні не тільки парні антиномії, а й певні антиномічні ланцюги, якими охоплюється складна і часто суперечлива сутність особистості. Тому доречно поєднати ці антиномії в одному ланцюговому комплексі, щоб побудувати ще одну сукупну, тепер уже антиномічну, “суперечливу” формулу особистості. Подамо її в антиномічному вигляді. При цьому перший член антиномії будемо обирати за порядком, який відповідає його місцю в контентно-атрибутивній формулі, а другий – за логікою створення самої атрибутивної формули, виходячи з того, що з усього масиву атрибутів особистості за своїми номерами перевищує порядкове число лише 15. Відповідний аналіз і синтез дав змогу створити попарно-сумативну (див. у дужках знак +) *антиномічну формулу особистості*:

1. Соціальність (31) – 6а. Індивідуальність (13) +
2. Творчість (21) – 8. Діяльність (10) +
3. Людність (20) – 17. Тваринність (1) +
4. Самість, тобто Я чи самосвідомість (18) –
- 11в. Свідомість (7) +
- 4б. Духовність (18) – 15в. Матеріальність (3) +
- 5а. Культурність (16) – 16п. Природність (2) +
- 5б. Життєвість (16) – 10б. Формальність (8) +
- 6б. Цінність (13) – N+1. Індиферентність (1) +
7. Розвинутість (11) – 16м. Природженість (2) +
8. Діяльність (10) – 14б. Вчинковість (4) +
9. Відносність (ставленієвість) (9) – 17. Абсолютність (1) +
- 10а. Суб'єктивність (8) – 13б. Об'єктивність (5) + ...

Вочевидь до цієї формули можна “ланцюгово” додати ще й ті парні антиномії, які притаманні конкретним визначенням особис-

тості. Значення такої атрибутивно-антиномічної формули полягає в тім, що особистість одразу ж, уже на рівні первинного визначення, характеризується як така, що містить у собі суперечності як детермінанти розвитку і саморозвитку. Особистість повсякденно насичена проблемами різних видів, які є конструктивні або неконструктивні, розвивальні чи гальмівні, врівноважувальні чи конфронтаційні. Теоретичне й практичне значення антиномічної формули особистості, на наш погляд, очевидне. Додамо лише, що рангові (частотні) характеристики членів антиномій теж слід враховувати, адже вони мають у парі вище число (частоту вживання), постають як провідні й підпорядковувальні стосовно інших антиномічних одиниць.

Наведені вище обставини потребують подальшого і глибшого вивчення особливостей персонологічного мислення філософа, психолога, педагога і соціолога. До речі, розглянута атрибутивність та антиномічність особистості вже використовуються у деяких психодіагностичних методиках при її вивченні, наприклад, в особистісному опитувальнику Г. Айзенка (антиномічні шкали “екстраверсія – інтроверсія”, “емоційна стабільність – нейротизм”), у семантичному диференціалі (який передбачає оцінку прояву полярних властивостей особистості) тощо. Більше того, на наше переконання, в антиноміях особистості потенційно наявна єдність теорії і практики у роботі працівників соціально-психологічних служб. Причому окремі антиномії ще недостатньо або зовсім не освоєні практичними психологами, що звужує перелік розв'язуваних ними проблем конкретної особистості. Дійсно, цей перелік антиномій треба доповнити такими, як: тваринно-психічна індивідуальність; індивідуальність – божественна творча сила; збереження – рятування життя на основі самопожертвування; якомога повний усебічний розвиток своїх духовних сил (- духовний занепад їх); багатство обдарованості – бідність примітивності; ідеальна – реальна особистість; становище у суспільстві (- автономність у суспільстві); всебічність (- й однобічність) розвитку особистості; найвищий рівень духовного освоєння зовнішнього і внутрішнього світів, їх закритість – і відкритість самому собі, наближення (- і віддалення) до і від найсуттєвішого у собі).

Отже, є підстави вважати ортономічність, багатоатрибутивність, контентну ієрархічність

та антиномічність важливими специфічними змістовними ознаками персонологічного мислення у предметній царині психології особистості, котре є зразком наукової продуктивності, має певний історико-генетико-часовий і методологічно-просторовий контекст, у якому слід орієнтуватися психологу, педагогу, соціальному працівнику. Водночас подані визначення особистості змістовно переплітаються між собою, збагачують одне одне та утворюють певний концептуальний формат, через який є можливість краще зрозуміти сутність особистості та практично використовувати це розуміння як певний еталон, ідеал, загальну мету у психолого-педагогічній роботі з дітьми, молоддю, дорослими у процесі їх соціалізації, життєвого і професійного самовизначення. Звичайно, що вказані особливості сукупної атрибутивно-частотної формули особистості потребують додаткової професійної специфікації (і верифікації), що потрібно для більш обґрунтованого її практикування у роботі спеціалістів соціально-психологічних служб. Скажімо, процес соціалізації носить безкінечний характер, його здійснення може бути лише запущене, спрямоване і стимульоване суспільними зусиллями, але має здійснюватися далі самою особистістю та її об'єднаннями з іншими особистостями на засадах самовизначення і самоздійснення в конкретному соціумі. Тому нормативна суспільна соціалізація і творча самосоціалізація особистості утворюють два крила єдиного безперервного процесу одухотворення людини, зупинка в якому може призвести до ресоціалізації, до регресу особистості, до її деперсоналізації. Ми не говоримо тут про явище свідомої десоціалізації в маргінальних соціальних, економічних, політичних, психологічних умовах, які вимагають окремого розгляду.

Запропоновані вище атрибутивна й антиномічна формули особистості у прикладному сенсі постають як орієнтовний план роботи з людиною як особистістю! Відповідно до цього практичний психолог має сприймати свого клієнта в контексті соціальності, креативності, людяності, самості, духовності, культуральності, життєвості, індивідуальності, цінності. Роботодавець, знаючи продуктивні можливості особистості, покликаний підбирати персонал свого підприємства тільки після проходження тестів та профорієнтаційної бесіди з кандидатом, а також організувати його стажування на основі особистої перевірки його відповідності належним професійним критеріям со-

ціальності, креативності, людяності, самості, духовності, культуральності, життєвості, індивідуальності, цінності. Для конкретизації цих узагальнених формул доречно повернутися до її попередніх стадій, до самих визначень особистості, до теорій особистості.

Виявлене атрибутивне й антиномічне персонологічне розмаїття характеристик головного предмета психології – особистості – утворює унікальні можливості для генерування наступних оригінальних соціально-психолого-педагогічних ідей і гіпотез (наприклад, через формування нових неявних антиномій), що важливо для подальшої розбудови змістовної суспільно-особистісно зорієнтованої системи освіти і соціальної громадської практики, (зокрема, й за консультативної участі практичних психологів і соціальних педагогів). Зрозуміло, що при цьому персонолог має застосовувати як психологічні операції такого персонологічного мислення, які дозволятимуть охоплювати і працювати з особистістю в масштабі її складних динамічних мікро-, міні- та макропроявів. Саме для цього варто вдаватися до аналізу, синтезу, узагальнення, конкретизації, індукції, дедукції, агломерації, систематизації тощо й у такий спосіб описувати складну дійсність.

Водночас робота з особистістю вимагає антиномічного об'єднання вказаних логічних операцій на зразок відомого “аналізу через синтез” (і “синтезу через аналіз”) (С.Л. Рубінштейн). Тому, за аналогією із запропонованою С.Л. Рубінштейном схемою зняття антиномічних суперечностей вже у логічних операціях, доцільно антиномічно продовжити і використовувати “узагальнення через конкретизацію” (і, навпаки, “конкретизацію через узагальнення”), “індукцію через дедукцію” (і протилежний варіант – “дедукцію через індукцію”), “систематизацію через агломерацію” і т.п. На наступних кроках ці психологічні операції слід використовувати комплексно і послідовно, що дозволить максимально повно теоретично охопити особистість і краще її зрозуміти. Названі формальні психологічні мисленнєві операції доречно доповнити стратегіями і тактиками творчого сприймання, мислення, уяви, на кшталт запропонованих В.О. Моляко особистісних стратегій творчої діяльності – аналогізування та протиставлення, комбінування та спонтанної, універсальної (полі-) та одинарної (моно-) стратегії, і відповідних до них творчих тактичних дій та операцій [див. у 13].

Звичайно, робота з особистістю як із найскладнішим у світі явищем потребує неабиякої філософської, психологічної та педагогічної майстерності, сучасні основи якої закладені у дослідженнях І.А. Зязюна та його колег [6; 13]. Ця робота не терпить дилетантизму, спрощення, примітивізації, за що доводиться одразу ж чи згодом розплачуватися неефективністю, помилковістю, невдачами, трагедіями. Тому персонологічна інтелектуальна діяльність психолога і соціолога у співпраці з людиною як особистістю повинна обіймати таку насупність дій:

1. Формування вихідної інтелектуальної мотиваційно-сислової установки на сприйняття і розуміння людини як особистості в усій її змістовній і динамічній складності, ієрархічності та суперечливості, тобто ортономічності, контентній упорядкованості та антиномічності; ця установка як мотиваційний орієнтир має містити у собі готовність до поєднання теоретичного і практичного компонентів персонологічної мислєдіяльності у роботі з особистістю як її предметом.

2. Врахування психологом і педагогом сукупних атрибутивної та антиномічної формул особистості як змістовного інформаційно-пізнавального орієнтиру, еталону, ідеалу, на основі чого має розгортатися розуміння конкретної особистості клієнта в певних ними усвідомлюваних межах.

3. Здійснення цілеформування як етапу визначення орієнтовної мети і завдань персонологічної мислєннєвєї діяльності, який утворюють найбільш актуальні специфічні (згідно з профілем, професією, віком, гендерною приналежністю) антиномії конкретної особистості, відповідно до яких визначаються її суперечності як основа формулювання проблем і завдань роботи психолога в тій чи іншій сфері теоретичної чи прикладної діяльності (зокрема, соціалізувальної, психотерапевтичної тощо); в ході її здійснення має встановлюватися певна відповідність між наявною індивідуальною бажаною моделлю особистості у її науково визначеній атрибутивно-антиномічній формулі та шляхами встановлення такої відповідності, що має на меті гармонізацію сталого існування та життєтворчості особистості.

4. Зреалізування завдань операційно-результативного етапу, який передбачає підбір та використання адекватних наявному особистісному орієнтиру психологічних та евристичних мислєннєвих операцій, стратегіальних

способів розв'язання проблем клієнта, на формування в нього більшої відповідності за гармонійність власного соціального та особистісного самовизначення у суспільстві та у своїй самосвідомості.

5. Уреальнення емоційно-почуттєвого етапу, під час якого закріплюються засобами емоційного інтелекту позитивні результати і відкидається негативний досвід здійснення зорієнтованого на основі конкретної суспільно-особистісної моделі людини персонологічної мислєдіяльності психолога і педагога.

Вищезазначене окреслює перспективи формування особистісно зорієнтованого, тобто персонологічного мислєння сучасних спеціалістів, яке має інтегруватися з інтелектом та уявою попередніх і наступних поколінь вітчизняних персонологів і, набуваючи зростаючого сукупного продуктивного потенціалу, отримувати фундаментальні психологічні знання про особистість. Сучасним філософам, психологам, педагогам, соціологам слід розвивати у собі специфічні мотиваційні, змістові, цілеутворювальні, операційно-продуктивні та емоційно-почуттєві якості соціалізувального персонологічного мислєння, що допоможе їм у суспільно-особистісно зорієнтованому виявленні, розвитку і самореалізації величезного потенціалу особистості учнівської молоді і дорослих. Водночас потрібно продовжити дослідження даної проблеми, враховуючи попередній характер отриманих даних і важливість їх подальшої верифікації.

1. *Асмолов А.Г.* Психология личности: Культурно-историческое понимание развития человека / Александр Григорьевич Асмолов. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Смысл: Изд. центр “Академия”, 2007. – 528 с.

2. *Балей С.* Особистість / Бібліотека ліцея філософічна / Степан Балей. – Т.5. – Львів, 1939. – 36 с. (Польською мовою).

3. *Васянович Г.П., Онищенко В.Д.* Ноология особистості: [навч. пос. для студ. і викл.]. – Львів: “Сполом”, 2007. – 312 с.

4. *Горностаї П.П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности: [монография] / Павел Петрович Горностаї. – К.: Интерпресс: ЛТД, 2007. – 312 с.

5. *Запорожец А.В.* Психология: [уч. для дошк. пед. училищ] / Александр Запорожец. [изд-е третье]. – М.: Просвещение, 1965. – 240 с.

6. *Зязюн І.А.* Філософія педагогічно дії: [монографія] / Іван Андрійович Зязюн. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.

7. *Костюк Г.С.* Проблема личности в философском и психологическом аспектах / Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Григорий Силович Костюк.

– М.: Педагогика. 1988. – С. 76–85.

8. *Кремень В.Г.* Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / Василь Григорович Кремень. – [2-е вид.] – К.: Т-во “Знання” України, 2010. – 520 с.

9. *Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В.* Психологія особистості: [підручник] / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2007. – 296 с.

10. *Маноха І.П.* Психологія потаємного “Я”: [монографія] / Ірина Петрівна Маноха. – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.

11. *Моргун В.Ф., Тітов І.Г.* Основи психологічної діагностики. [навч. пос. для студ. ВНЗ] / Володимир Моргун, Іван Тітов. – К.: Вид. дім “Слово”, 2009. – 464 с.

12. Основи соціальної психології: [навч. пос.] / О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Н.В. Хазратова та ін.; за ред. М.М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 496 с.

13. *Рибалка В.В.* Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: [навч. пос.] / Валентин Васильович Рибалка. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.

14. *Рибалка В.В.* Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: [навч.-метод. пос.] / В.В. Рибалка. – К.: ТОВ “Інформаційні системи”, 2011. – 428 с.

15. *Титаренко Т.М.* Сучасна психологія особистості / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.: Марич, 2009. – 232 с.

16. Філософський енциклопедичний словник / гол. редколегії В.І. Шинкарук; наук. ред. Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.

АНОТАЦІЯ

Рибалка Валентин Васильович.

Формули особистості і персонологічне мислення.

Наводяться визначення особистості, запропоновані у період з другої половини ХІХ до початку ХХІ століття вітчизняними філософами, психологами, педагогами; обґрунтовані контентно-атрибутивна й антиномічна формули особистості; подані дефініції розглядаються як основа суспільної (і водночас креативної, гуманістичної, рефлексивної, духовної тощо)

особистісної орієнтації професійної підготовки та персонологічного інтелекту психологів і педагогів.

Ключові слова: персонологія, особистісна парадигма, визначення особистості, контентно-атрибутивна і антиномічна формули, суспільна особистісна орієнтація, персонологічний інтелект.

АННОТАЦИЯ

Рибалка Валентин Васильевич.

Формулы личности и персонологическое мышление.

Приводятся определения личности, предложенные в период со второй половины ХІХ до начала ХХІ столетия отечественными философами, психологами, педагогами; обоснованы контентно-атрибутивная и антиномическая формулы личности; предложенные дефиниции рассматриваются как основа общественной (и одновременно креативной, гуманистической, рефлексивной, духовной и т.д.) личностной ориентации профессиональной подготовки и персонологического интеллекта психологов и педагогов.

Ключевые слова: персонология, личностная парадигма, определения личности, контентно-атрибутивная и антиномическая формулы, общественная личностная ориентация, персонологический интеллект.

ANNOTATION

Rybalka Valentyn.

Formulas of Personality and Personological Thinking.

The definitions of personality, offered during the period from the late ХІХ to the early ХХІ centuries by native philosophers, psychologists, pedagogs, have been adduced; the content-attributive and antynomic formulas of personality have been substantiated; offered definitions are considered as a basis of social (and at the same time creative, humanistic, reflective, spiritual etc.) personal orientation of professional training and personological intelligence of psychologists and pedagogs.

Key words: personology, personal paradigm, definition of personality, content-attributive and antynomic formulas, social personal orientation, personological intellect.

Надійшла до редакції 9.05.2013.

ВАРІАТИВНІСТЬ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ¹ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

Сергій МУСАТОВ

Copyright © 2013

“Лише ввівши у сферу психологічного розгляду особистість, людину як реального суспільного індивіда, можна перейти до аналізу її свідомості”
С.Л. Рубінштейн [55, с. 116].

Актуальність проблеми. Об’єктивно достовірним, тобто досяжним психологічному аналізу проявом особистості є система її вчинків, пріоритетних видів діяльності, соціальна поведінка в цілому [3; 8; 9; 14; 22; 27; 34; 40; 46; 52; 70; 76]. Вони, кожен окремо і всі разом, вказують на специфічність об’єктивованих у такий спосіб якостей особистості. На жаль, цим й обмежується рефлексивна впевненість її дослідників, а наміри обґрунтувати психологічний зміст цього явища вдовольняються хіба що аргументацією висновку про його багатогранність.

Особистість, упроявлюючись у взаємодії із оточенням (фізичним, соціальним, геополітичним тощо), не підтверджує достеменно й однозначно, що саме у даній взаємодії і якою мірою причетна до *формування саме цих і такої якості граней* власного буття. Знизивши ж вимоги до дослідження, за логікою інтуїтивного припущення, на кшталт ентимеми (за Аристотелем), можна довести, що це буття спонукає особу до здійснення певного характеру відносин із суспільством, частиною та індивідуальним утіленням особливостей якого вона є [1; 2; 6; 17; 22; 25; 30; 32; 40; 47; 56; 64; 75]. Проте, у цих і багатьох схожих на них аксіологічних узагальненнях, годі шукати прозорої та однозначної постановки вихідного фундаментального питання: з якою метою людина здійснюється саме як особистість, або ж

у чому полягає аристотелівська ентелехія цього явища?² Прикладна психологія, не менше за академічну науку, зацікавлена у такому його аналізі. Тож, залучимо до нього відомі на сьогодні дослідження із *теорії особистості*.

Очевидно, що за допомогою науково-психологічного узагальнення та типологізації відповідного фактичного матеріалу можуть бути намічені загальні особистісні риси людей із певної соціальної страти, а долучивши до цього технології історико-психологічного реконструювання ще й отримати *соціальний портрет особистості* певного соціуму [1; 5; 15; 17; 30; 40; 41; 49; 57; 78]. Така виразна номінальність, що має на меті окреслити онтофеноменологічні контури особистості, притаманна в основному зідеальненому її соціософістському визначенню. З тим чи іншим уточненням воно приймається і психологічними підходами до вивчення особистості як психологічно відображеної сутності [5; 7; 10; 20; 30; 34]. І хоча це когнітивно й перспективна модель, усе ж малоуспішна для конструювання нагальних відповідей на запити сьогодення, про які йшлося [див. 40], а також для уможливлення свободи волі, незалежності особистості, що як проблема вкрай актуальна нині. Ця модель не утримує прообраз людини у її особистісній повноті, що можна аргументувати прикладами.

¹ Поняття використовується у певному його значенні, а саме: визначення – це процес і результат дій, спрямованих на інваріантне розкриття змісту чогось, у нашому випадку – сутності особистості як предмета психологічного дослідження.

² Поодиноким винятком є, мабуть, стаття С.М. Марєєва [36].

Так, скажімо, всебічність як атрибут ідеальної особистості передбачає такий її само-рух, як долучення до активної соціальної, передовсім професійної, діяльності, вмотивоване її власним вибором, котрий залежить не тільки від наявних здібностей суб'єкта чи від його намірів. Внутрішня ініціатива, прагнення ефективної участі у суспільному виробництві не зліквідує об'єктивно існуючий розподіл праці та його категоричні вимоги до рівня професійної придатності особистості як суб'єкта тієї чи іншої сфери виробничої, художньої чи іншої діяльності. Навіть більше того, пост-індустріальні способи виробництва з їх вимогами до фахової придатності працівників трансформуються швидше, аніж виховані на канонах усупільненої праці покоління виробничників. Та й реалії професійного самовизначення особистості за сучасних умов в Україні далекі від аналітичних. Значна частина молоді, причому разом із батьками, потрапляє зараз у “ножиці технічного прогресу”, перетворюючись на жертву суспільних декларацій щодо технічного поступу, пришвидшення темпів промислового розвитку та пов'язаної з цим потреби економіки у фахівцях з вищою освітою (особливо магістрів). Насправді ж випускники ВНЗ із кваліфікацією “економіст”, “менеджер”, “юрист” поки що переважно поповнюють армію безробітних, успішність “вторинного професійного самовизначення” яких не прояснена або, принаймні, урівнює їх із випускниками ПТУ, а також тими, хто оволодіває робітничою професією безпосередньо на виробництві. Тому дискусійною видається перспектива досягти гармонії особистісного буття конкретною людиною, навіть в окресленому колі життєвих обставин, коли тенденційно переважають, за уявленням В.С. Мерліна, депресія, невроз, а в ускладнених життєвих обставинах, які обговорює О.М. Леонт'єв [32, с. 178], викривлення особистісного розвитку в цілому. На жаль, і локалізовані чинники спричиняють спотворення особистості, що яскраво унаочнюють резонанс вбивства за обтяжливих обставин, звалтування, нелюдська жорстокість, торгівля людьми, а також, як не прикро, й бездіяльність корумпованих чиновників в екстремальних ситуаціях, коли населення залишається сам на сам зі стихійним лихом. Статистика таких учинків відображає не тільки кримінальні хроніки, на кшталт групового злочину молодиків у м. Миколаїві проти Оксани

Макар (березень 2012 р.), а й майнові злочинства спритників проти довірливих інвесторів “Еліта-центр”, банку “Транскапітал”, кредитних спілок (Український фінансовий союз та ін.). При цьому вражає виразна “особистісна недостатність” самих жертв аферистів, яких, наприклад, після свого тюремного ув'язнення за обладки з коштами вкладників “МММ”, С. Мавроді знову залучає до своїх фінансових афер-акцій.

Отже, *ідеальні якості узагальненої особистості-моделі* (всезагальність, неповторність, гармонійна цілісність та ін.) функціонують в індивідуальній свідомості як вищі, суспільно бажані, культуроцентровані орієнтири, звернені здебільшого у майбутнє, абрис котрого для окремо взятої особи насправді подібні до горизонту, наближення до якого супроводжується його віддаленням.

На відміну від “особистості взагалі як ідеалу”, що повно втілює людські очікування стосовно благісного суспільного буття у його найвищому призначенні, *соціальний тип особистості* (якщо схематизувати таке протиставлення) наближає дослідника до реально-психологічних умов породження, функціонування та флуктуації тих рис усупільненого індивіда, які утворюють його особистісність того чи іншого рівня відповідності обговорюваній ідеальній моделі. Водночас сама потреба зафіксувати рівень відповідності конкретної особистості прийнятним критеріям передбачає не тільки розробку дієвих методів такого дослідження, а й вимагає застосовувати лише валідні критерії для підготовки адекватного методичного арсеналу і для його використання. Зі свого боку, валідизація методик, що характеризується подвійністю, тобто поєднанням конструктивно-понятійної і змістової адекватності, потребують від дослідника чіткої визначеності у розумінні сутності особистості, але тепер уже більш конкретно та інструменталізовано. Мовиться, власне, про його приєднання до тієї чи іншої теоретичної версії, котра, хоча й наближається до об'єктивного стану справ, усе ж не досягає ні онтологічної вичерпності, ані феноменологічного багатоманіття. Причому персонологи постійно стають на цей “камінь спотикання”, що супроводжує психологічні дослідження особистості, тим більше у ситуації багатозначності гіпотетичних уявлень та інтерпретаційних схем узмістовлення психологічних понять [3; 8; 10; 14; 17; 22; 27; 32; 41; 50; 70; 76 та ін.]. Оскільки це

дещо інша проблема, пов'язана із фундаментальними питаннями епістемології в цілому, відкладемо її розгляд на майбутнє.

І все ж, попри згадані й усі інші нюанси невизначеностей, персонолог вимушений сформулювати прийнятну для нього модель особистості. Не повторюючись щодо значення і ролі метапсихологічної складової у формуванні його позиції як дослідника, зазначимо, що йому належить пристати (або ж самому її винайти) до тієї чи іншої когнітивної схеми чи моделі особистості, причому незалежно від того, чи в інтересах розробки програм управління її соціальними відносинами, чи для поглиблення знань про її сутність це пошукування здійснюється. Актуальність розробки обох цих напрямків нині стрімко зростає, що надало тематиці особистості значення мегапроблеми [2; 9; 10; 14; 20; 26; 32; 40; 50; 58; 66]. Не дарма ще класик вітчизняної психології радянського періоду С.Л. Рубінштейн (1889–1960), підкреслюючи її системотвірну роль, писав, що “те чи інше вирішення проблеми особистості сутнісно визначає загальну теоретичну концепцію психології” [55, с. 116]. Сучасні персонологи мають підстави приєднатися до цієї думки. І в наших матеріалах вона знаходить своє розгорнуте підтвердження.

Однак певна винятковість проблеми містить не тільки переваги. Так, величезний масив різномірної інформації щодо атрибутів і реквізитів психології особистості, поки що не допоміг здолати концептуальні бар'єри на шляху узгодження вихідних позицій її дослідниками. Натомість він вказує на наявність конкуруючих підходів. Їх автори за власними переконаннями інтерпретують схожі факти особистісного буття, проте вбачають у них не ті ж самі детермінанти його перебігу, інакше пояснюють психологічну логіку його переживання суб'єктами однакових соціально-економічних ситуацій, по-різному визначають сутність особистості [1; 3; 5; 15; 17; 23; 26; 32; 43; 46; 49; 59].

Своєрідне, а саме пристрасне, ставлення до проблеми особистості, про яке йдеться, вмотивовується, на наше переконання, важливістю для дослідників тих переживань, які кореспондуються із цінністю для них певних її реквізитів. Психологи, долучаючись до їх вивчення, на рівні недостатньо усвідомлюваних чинників самоідентифікації все ж ототожнюють власну Я-концепцію із теоретичною моделлю особистості, або яку вони пропо-

нують, або ж яку відкидають. У такий спосіб відбувається відображення суб'єктом пізнання власного ставлення до значення особистісного буття. Це переживання двоякісне, як і у будь-якої іншої людини. В ньому слушно виділити принаймні дві площини розмірковування, що містять живодайну основу для теоретизування. Вектор пошуку сутності особистості послугується психологічними поняттями, що використовуються як її ідеальні моделі, що у знятому вигляді містять диференційовані ознаки, факти поведінки, рефлексовані правила аналізу і формулювання умовисновків щодо цього феномену. Тут мали б домінувати *безумовні значення*, тобто такі, що не залежать від стихії індивідуального умонастрою чи переконань, а відтак це (мають бути!) однакові для всіх значення, хоча при детальному їх аналізі постає *телеономність* тих висновків, у яких розкриваються об'єктивні характеристики особистості. Наприклад, пансексуалізм фрейдистів в аналізі особистості дослідники творчої спадщини З. Фрейда почасти *пояснюють проблемами статевих відносин*, з якими він стикався у сімейному житті.

Водночас, якщо йдеться не про “*особистість узагалі*”, а про “*мою особистість*”, то вектор її осягнення спрямовується на ще більш обсяжний контекст порівнянь з іншими Я, світом у цілому (С.Л. Рубінштейн), адже в їх обіймах, а не лише у предметному світі, глибинне Я особистості шукає свою ідентичність, використовуючи для цього, зокрема, й обмежуючі вимоги предметної діяльності. Однак це здушевлене пізнання інших, відмінне від конструювання уявлень про світ речей своєю динамікою самотворення у ході самопізнання. Воно сутнісно поглиблює психологічні розмірковування, збагачуючи сучасну персонологію, що остаточно перетворилась на ще одне проблемне поле психології, де відбувається хай і продуктивне, але все ж протистояння думок, концепцій, парадигмальних позицій. Якою ж за цих умов може бути персонологічна практика? На це питання є декілька відповідей й відтак немає однозначної.

Проте втішає те, що, попри академічні суперечки, психологія особистості все ж не перетворилась на ще одну *terra incognita* науки про людину, а відповідна практика набула автономності на хвилях позитивізму її інтерпретацій у консультуванні, психотерапії, психокорекції, психодіагностиці, пропаганді, рекламістиці, іміджмейкерстві та інших

сферах соціального впровадження доробку практико-орієнтованих психологів. Урізноманітнюється і коло замовлень на прагматизовану інформацію як з боку фахових психологів-користувачів (консультантів, психотерапевтів тощо), так і дослідників суміжних галузей людинознавства, задіяних у міждисциплінарних програмах вивчення “людського фактора” у соціальних, політичних, економічних процесах, інженерному проектуванні ергономічних систем, архітектурних споруд та ін. [2; 3; 15; 16; 29; 31; 35; 36; 38; 42; 44; 50; 59; 66]. Психологічна практика утвореної прикладної галузі помітно відокремлюється від академічної психології, прямує до самодостатності.

Та не меншого практичного значення у цьому зв'язку потрібно надати науковому аналізу особистості в інтересах дослідницької психології, яка через згадані обставини переживає розкол, схизис [11; 14; 18; 27; 39; 40; 49; 59; 65]. Крім піднятих нами [див: 39; 40] проблем, гострою в умовах “методологічного плюралізму” залишається питання про *наукову коректність* насамперед прикладного застосування деяких уявлень про особистість, що ґрунтуються на паліативі тверджень “здорового глузду”, еkleктичних спекуляцій стосовно сутності психічного [11; 16; 18; 27; 29; 33; 50; 60; 65; 67; 71; 73]. Тому розгляд певних теоретико-методологічних аспектів сучасного стану психологічної науки у цілому набуває і спеціального значення, *адже він визначає рівень та результати розробки проблем сучасної персонології* [1; 2; 5; 11; 17; 22; 36; 39; 49; 55; 67; 72].

Аналіз відповідних фактів, розмірковувань фахівців про шляхи розвитку сучасної психології показує, що вона радикально знижує притаманну їй методологічну вимогливість й академічність [3; 11; 33; 39; 65; 67; 71; 73]. Особливо помітною ця ознака є у психокорекційній практиці, відхід якої від *звичних для вітчизняної практики методологічних засад* найбільш очевидний [11; 18; 39; 65; 67; 72; 73]. В ній активізувалися чистий емпіризм, клінічний прагматизм, реанімується практика задіяння методик екстрасенсорного, парапсихологічного характеру впливів, містики, зокрема релігійної. Використання в психотерапії технік (а з ними й відповідної ідеології), що тяжіють до східних релігій, зокрема буддизму, веде в електику, де в діяльності психолога перемішані уявлення про психічне, некритично запозичуються їхні методологічні

постулати, зрештою, потерпає чіткість наукового знання, його світоглядна цінність [3; 11; 33; 36; 39; 46; 50; 65; 67; 71]. Є підстави пов'язувати це із проникненням у практикувальні коридори психологів-перекваліфікантів (лікарів, філологів, інженерів, учителів), які з властивим для дилетантів механістично-спрощеним розумінням психічної причинності ринули “надавати психологічну допомогу населенню”. Дана практика доповнюється діяльністю гадалок, чаклунів у “лікуванні хвороб людської душі”.

Не уникли спокуси комерційного успіху і професійні психологи. Зрозуміло, що викликана недофінансуванням науки еміграція до психологічної практики частини фахівців спровокувала кадрові наслідки становища, яке маємо в академічній та психотерапевтичній царині психології. Ці наслідки позначились і на дослідженнях, які проводяться у форматі психологічного упредметнення особистості. Та чи зможуть “емігранти” з академічної психології і “волонтери” зробити те, що обіцяють замовникам? Питання, мабуть, риторичне, адже переважна більшість надавачів психологічних послуг цього ґатунку фактично обмежуються власним життєвим досвідом і знахабнілою впевненістю, не вдаючись до науки у власному її сенсі.

Прихований “методологічний анархізм” [71, с. 35] найбільш відчутний у психокорекційних підходах до проблеми особистості та свідомості, підсилює евристичне значення висловлюваних не тільки зараз, “за гарячими слідами”, пересторог, а й застережень, що сигналізують про можливі помилки. Так, коментуючи вагомість для психології її перших і невпевнених кроків в експериментальних дослідженнях, у тому числі з проблем особистості, П.Я. Гальперін (1976 рік) пропонував “утриматись від прямолінійних висновків щодо наукової обґрунтованості та дійсного наукового значення... широкого практичного використання психології” [12, с. 9]. Але, всупереч набутому досвіду, склалося так, що, зосередившись в основному на запитах практики у швидкоплинних умовах перехідного періоду, психологія особистості не змогла вийти на належний рівень теоретико-методологічного забезпечення. Цей її крок, вочевидь, попереду. Проте плідний діалог фахівців наукової і практичної гілок психології стосовно відновлення теоретико-методологічної єдності й наукової цілісності психології особистості ре-

зультативно не може статись одномоментно й тим більше автоматично. Покрокове наближення до цієї мети та її здійснення вимагатимуть щонайменше розуміння реально діючих мотивів розколу й закладання науково-організаційних, не говорячи вже про теоретичні, підвалин повернення різних способів психологічного практикування до *alma mater* наукової психології. Саме у цьому, на наше переконання, й полягає одне із завдань персонології.

Розкол психології на її академічну та практичну частини поки не знайшов конструктивного осмислення у пошукуваннях теоретиків і методологів, а прихильники пріоритету практики, тобто користувачі, не зважають на нього як на доленосу ситуацію, що склалась у нашій науці [3; 11; 27; 36; 39; 65; 71]. Повною мірою це дається взнаки й у психології особистості, хоча інтерпретації її сутнісних ознак та особливостей ще не вичерпали той їхній “запас методологічної достовірності”, який було закладено академічною наукою на попередньому етапі її розвитку. Однак йому відповідала інша соціально-економічна ситуація, більш врівноважена в її суспільному повсякденні, та й психологічному відображенні. Імплементация ринкових відносин у суспільне буття й пов’язана з цим комерціалізація масової свідомості українців кардинально змінила соціальні координати особистісного становлення молоді, про що вже йшлося [див. 40]. Ці зміни треба розглядати як важливий прецедент у вивченні особистості психологами академічного амплуа (дослідниками, теоретиками, методологами) та їх колег – користувачів (консультантів, викладачів, терапевтів). За етапами системного осмислення таких досліджень і наближення до “діалогу” дисциплінарних сегментів розколотого нині психологічного знання такий інтерактив не тільки можливий, а й достатньо передбачуваний. Дійсно, якими б шляхами не пішли спроби розглядати психологічну практику як джерело методологічних настановлень, про які в іншому контексті дбав Л.С. Виготський (1927), неодмінним етапом їх наукової кооптації та апробації має виступити теоретичне осягнення цього досвіду. Для ефективного його використання зазвичай потрібна академічна ерудиція,

котра б засобово уможливила ефективний психологічний аналіз різних сфер соціальної практики та передбачала синтез здобутих у такий спосіб засад і правил їх використання. Це підтверджує новітня історія нашої науки, зокрема – радянської [49; 53; 55; 60; 61; 74].

Для початку треба осмислити хоча б те, як протікає розщеплення раніше єдиної психології.³ Як і за часів Л.С. Виготського (1896–1934), квінтесенція цього внутрішнього конфлікту сфокусована навколо відносин теорії і практики [11; 65; 72; 73]. Але бентежить той факт, що на противагу створенню тоді підвалин загальної психології, у якій дане співвідношення було вирішено, як з’ясувалось, на користь науково-теоретичного осягнення особистості та діяльності, а також постановки класово зорієнтованої методології, тепер психологічна наука і психологічна практика “розірвали стосунки”. Вони “живуть паралельним життям, як дві субособистості розколотої особистості: вони не мають взаємної зацікавленості одна одною, різними є їхні авторитети, різняться їх системи освіти та економічного існування у соціумі, проблематично перетинаються кола спілкування їхніх представників із західними колегами” [11, с. 103].

Серед не менш значущих ознак розколу небезпека полягає у тому, що не стільки дослідники, скільки користувачі, практики впадають у “психологічний сепаратизм”. Вони не прагнуть узагальнень і не намагаються по-новому, з перспективних позицій розглядати методологічне значення практики, хоча саме тут людина – основний предмет психологічного практикування – постає у своїй цілісності. На жаль, за інерцією швидкостиглі практичні психологи успадкували від науково-аналітичної психології й деякі її когнітивні переконання, зокрема ті, що закладені у технології структурно-функціонального “розчленування” людської психіки на її складові, а потім, вивчивши їх відокремлено, узагальнено і без акценту на винятках, “скласти” згодом із них цілісність. Та те, що припустимо і виправдано в моделюванні, навряд чи прийнятне у взаємодії із свідомою, рефлексуючою людиною-клієнтом.

Річ у тім, що психологічна практика, яка має справу із цілком конкретною людиною,

³ Проблему “виживання психології” (М.К. Мамардашвілі) Ф.Ю. Василюк пов’язує з тією плідною ситуацією, у якій поєднується: “по-перше, цілком сформована психологічна практика, по-друге, ряснота перекладів західної психологічної літератури, по-третє, ще жива вітчизняна психологічна традиція” [11, с. 3–4].

до того ж у форматі “тут і зараз”, вимушена меншою мірою, ніж практика академічного, узагальнювального спрямування, цікавитися її відповідністю ідеї особистості. І ще більшою мірою вона має зосереджуватися на методиці (що реалізує систему адекватних методів) цілеспрямованого керівництва змінами, які у внутрішньому світі останньої відбуваються за тих чи інших умов, у тому числі й створюваних із терапевтичною метою. Практичного психолога цікавлять результати здійснюваних впливів, при цьому не тільки зовнішньо проявлені, а внутрішньо пролонговані, нерідко такі, що стосуються диспозицій особистості (В.О. Ядов), її намірів, ціннісних орієнтацій, вмотивувальних учинків, соціальної поведінки в цілому. Проілюструємо сказане простим прикладом.

Відмова клієнта від нав'язливих захоплень (алкоголь, азартні ігри, тютюнопаління, наркотики, пристрасть купувати речі тощо) дорогого варту, але ще більше вартує той момент, що є наслідком не стільки заборони, яка кореспондується із страхом (наприклад, закодованого), скільки свідомого наміру покінчити із залежністю, або, тим паче, морального вибору особистісного гатунку. Даного рівня мета психологічного впливу мала б схилити практика до прикладного застосування особистісного підходу, й опосередковано, і до опанування ідеєю особистості. Проте саме ця конкретизованість (від загального до конкретного) особистісного у психології, як зазначалось, поки що недостатня. Водночас досягнення успіху в роботі з клієнтом (такого, скажімо, як наведений), особливо якщо він мав місце незалежно від того, чи знається психолог на теоретичних тонкощах особистісного підходу, стимулює не інтерес до останнього, а сприяє емоційному підкріпленню (за Е.Л. Торндайком) досвіду використання конкретного типу методики. З часом вона починає асоціюватись із серіями успіхів. Іншими словами, “сповзання” в емпіризм у цих (і не тільки) умовах психологічно ймовірне, тому що виправдано меншою “собівартістю” зусиль практико зорієнтованого психолога, ніж потрібних для ініціативного застосування валідизованих технологій особистісного підходу. Згодом досвід і впевненість у собі значно більшою мірою, ніж теоретико-методологічна ерудиція, творять практика у царині його фаху. Та з часом мотиви удосконалення майстерності, а частіше – “притуплення” навички інтуїтивно орієнтуватись у психології клієнтів,

що супроводжує стереотипне застосування вмій, може спонукати до переучування. Адже оволодіння засадами комплексної інтерпретації особистості тільки й зможе піднести його над певною злиденністю емпіризму й виробити справжню фахову компетентність. Цей шлях теж пролягає через учинок, зміст якого – дієво усвідомлена професійна честь, що спонукає відповідати тій довірі, з якою споживачі консультативних послуг ставляться до психології та її adeptів [3; 5; 7; 11; 12; 18; 27; 33; 35; 41; 65].

У будь-якому разі результативність консультативного втручання практичного психолога, а не академічна зацікавленість механізмами здійснюваних ним корекційних трансформацій особистості, сприяє на даному етапі подальшому прогресу персонології. Вказана флуктуація акцентів у розробці її проблем зумовлена, з одного боку, методологічною недосконалістю академічних досліджень, з іншого, причому більшою мірою – соціальними замовленнями психології. За даними її істориків [50; 53; 74 та ін.] й аналітиків (див., скажімо, капітальну працю Л.Ф. Грехема – [13]), це не випадковий, а закономірний процес, зумовлений позитивними зрушеннями в інших сферах знань про людину і, звичайно, змінами, що повсякчас відбуваються у людському бутті, в наслідок чого об'єктивуються оновлені потреби соціальної практики. Вочевидь такі зрушення гетерохронні, кореспондуються із “чутливістю” відповідної парадигми до нового розуміння філософії людини й час від часу відбуваються навіть у межах діяльності adeptів однієї й тієї ж парадигми, інспіруючи між ними конфлікт. Так, засновані на популярних і революційних для свого часу уявленнях З. Фрейда про сутність особистості, зумовлену її протистоянням суспільній організації співжиття людей, теоретичні концепції А. Адлера, Г.С. Саллівена, К.Г. Юнга, Е. Фромма та їх послідовників з часом кардинально розійшлися з першоджерелом, збагативши урізноманітненою практикою консультування теоретико-прикладні потуги психоаналізу.

В аспекті прогресивного поступу психології особистості взаємодоповнювальними виступають психологічна практика і теоретико-методологічні дослідження у персонології, з одного боку, та історія й історична психологія – з іншого. Цей зв'язок відстежується протягом усього шляху становлення психології особистості [3; 9; 13; 15; 17; 18; 27; 32; 36; 45]. Чільне місце каталізатора у такому комплексному процесі взаємозбагачення та взаємо-

перетворення відіграє, звісно, зміст культури [6; 44; 59; 70].

Багатозначність наукових уявлень про особистість вказує на її міждисциплінарний статус як феномен, що делегований у психологію перш за все філософією, культурологією, соціологією. Особистість – це інтегральна єдність властивих усупільненій людині функцій, які дослідники часто абсолютизують. Тоді особистість витлумачується як сукупність її соціальних ролей, обов'язків, актуальність здійснення яких переміщує на другий план її людську сутність, зокрема – здатність за будь-яких умов залишатися тотожною самій собі, тобто втілювати у різноманітних функціональних ролях достеменно свій – особистісний – смисл. Промовистим епізодом такого, звуженого, визначення сутності людини через акцент її соціальності є цікаве у своїй евристиці порівняння із об'єктами товарних відносин, себто як частини відносин суспільних, “одиницею” яких і є людська особа. Відкрита К. Марксом подвійна природа праці наразі обернулася у психології спрощеною інтерпретацією природи людини. У цих теоретизуваннях психологи довірилися Марксу, беззастережно прийнявши його визначення сутності людини як осередку всіх суспільних відносин, що вивело її пізнання за рамки упредметнення психології. Нагадаємо, що він сам показав надмірну номінальність і полемічне призначення такого визначення. “Ми потрапили у скруту внаслідок того, що розглядали особу лише як персоніфіковану категорію, а не індивідуально” [37, с. 95]. І хоча радянська психологія і приділяла неабияку увагу ідеологічному обґрунтуванню досліджень особистості, саме визначення статусу психології серед інших дисциплін апріорі передбачало (передбачає і буде передбачати) її зв'язок із ідеологією, незалежно від того, чи прагне цього психолог, чи вдається до цього несвідомо. “Проблема ідеології, – констатував В.А. Роменець, – завжди актуальна і гостра, і саме вона дає ключ до розуміння історичного значення психологічних праць” [53, с. 909].

Інша справа, якщо кожна концепція особистості прискіпливо зв'язується на відповідність офіційно-державним настановам, директивно виписаним у рішеннях правлячої партії чи іншого апарату ідеологічного примусу. Тоді наукова концепція, теорія втрачає свій раціональний зміст, тому що з неї вилучається тільки її притаманна евристичність, та й стандартизована схема аналізу особистісного буття не містить творчого імпульсу за визначенням.

Це закономірний наслідок, “ручного управління” свідомістю людей науки, результати якого більшою мірою важливі для її історії, аніж для науково вивіреної практики. Вона мала б одержати вагомий свідоцтва, чи хоча б прогнози стосовно оптимального співвідношення наукової теорії та тієї чи іншої ідеології. Остання, виходячи з досвіду радянської науки, може легко перетворюватися на волюнтаристські забаганки партійних керівників, котрі повсякчас гребували об'єктивними даними науковців, тому що вірили у конструктивне значення власних переконань, знання життя, у власний досвід управлінської діяльності та мудрість партійного керівництва.

У цьому аналітичному форматі оригінальним історичним прецедентом породження психологічною практикою її методології є *класичний прагматизм* в особі його фундаторів – Чарльза С. Пірса (1839–1914) та Вільяма Джеймса (1842–1910). Прагматизм (від грецьк. прагма – справа, дія), прагнучи наблизити філософію та психологію до розв'язання нагальних потреб людства, вдався до переосмислення суспільного значення істини, ідей, від яких його послідовники зажадали насамперед практичної корисності, зокрема – утилітарної. На їхнє переконання, практичність істини полягає не стільки у тому, щоб підтвердити її об'єктивність, а в тому, щоб інструментально працювати на людину і загал. Неабияку роль при цьому має відігравати досвід особистості, тому що за його допомогою тільки й вдається реально контролювати суб'єкт-об'єктні взаємозалежності, розпізнати практичні наслідки запровадження тієї чи іншої ідеї, концепції, теорії. Ще два принципи Ч. Пірс (1878) сформулював не менш директивно й прагматично: “метод упертості” й “метод авторитету”, зміст яких зрозумілий і без пояснень. Певне продовження такі засади знайшли у педагогічній системі Джона Дью'ї, реформаторська суть якої ґрунтувалася на прагматичному підході до психології молоді та й людства в цілому. Їх прогрес він пов'язує із цілеспрямованим формуванням особистості, котра здатна адаптуватися до складних життєвих перепетій. Для цього важливі не стільки наукові знання, скільки вправність, ініціативність, винахідливість, які й треба розвивати.

У “Принципах психології” (1890) В. Джеймс, прискіпливо проаналізувавши природу особистості, дещо “розширює” її психологічний зміст, долучаючи до нього й те, що людина як Я, вважає своїм (родина, будинок, яхта тощо).

На відміну від тотального значення суспільних відносин як загальної детермінанти розвитку особи, Джеймс зосереджується на їх суб'єктивному виразі, тобто на тому, чим і як вона володіє. Полеміка з цього приводу триває й досі. На наше переконання, даний фрагмент визначення особистості просто не треба вивиривати із його контексту, а тим більше – вульгаризувати. Скажімо, предметний світ, яким людина себе оточує, є мірою її ставлення до інших та світу в цілому: якою мірою вона прив'язана до своїх речей, майна, такою мірою і привласнений нею світ речей визначає її особистість. За їх допомогою вона інтегрована у соціальні зв'язки з їх різноманітним спричиненням. Інтеріоризуючись, останні набувають значення внутрішніх умов, роль яких у становленні особистості згодом розкрив С.Л. Рубінштейн, підкресливши, що “з цим розумінням детермінізму пов'язано істинне значення, якого набуває особистість як цілісна сукупність внутрішніх умов для розуміння закономірностей психічних процесів” [54, с. 241].

Проте запропонована В. Джеймсом “схема особистості” тільки дотична до діалектики “зовнішнього” і “внутрішнього” у інтерпретації Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна та ще багатьох радянських персоністів, котрі розглядали особистість з принципово інших позицій, які теж не в усьому співпадали. Так, своєрідним дзеркальним варіантом теоретизування порівняно з концепцією С.Л. Рубінштейна, є інтерпретація О.М. Леонтьєвим зв'язку “внутрішніх умов” і “зовнішніх впливів”. Йдеться, звичайно, не про самий цей зв'язок, а про інший підхід до визначення сутності особистості, який інтерпретує останню з позицій *діяльнісної парадигми* [32, с. 182]. “Для того щоб знайти підхід до проблеми, – пише О.М. Леонтьєв, – слід із самого початку перевернути вихідну тезу: внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і тим самим само себе змінює” [32, с. 181]. Тоді особистість, хоча і визнається “тим центром, виходячи з якого визначається теоретичний підхід до всіх проблем психології особистості” [32, с. 118], але (і це, мабуть, принципово) не стільки завдяки її взаємодії із світом інших особистостей, скільки шляхом суб'єктного опанування діяльністю. Підсумок теоретизувань тут такий: особистість – це особливий якісний результат саморуху-розвитку людини як суб'єкта діяльності. “Адже – пише О.М. Леонтьєв, – незалежно від накопиченого людиною досвіду,

від подій, котрі змінюють її життєвий стан, зрештою незалежно від тих фізичних її змін, що відбуваються, вона як особистість залишається і в очах інших людей, і для самої себе тією ж самою” [32, с. 182]. Важко погодитись із тим, що особистість не еволюціонує, особливо ж враховуючи неодмінність й безперервність взаємопереходу зовнішнього і внутрішнього, який розкрили свого часу Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн та їх послідовники.

Особистість, за концепцією О.М. Леонтьєва, у своїй неперервності, стабільності, усталеності кореспондується із сталістю та неперервністю Я. Цим самим вона презентує більш високий рівень розвитку суб'єкта порівняно із значенням його морфологічної організації, потребами, інстинктами. Останні є лише “передумовами його розвитку, які перестають бути тим, чим вони були віртуально, “у собі”, як тільки індивід починає діяти” [Там само]. На протигагу теоретичним постулатам класичного персоналізму цей дослідник відмовляється від тези про “існування певної особливої основи, яка утворює ядро особистості” [32, с. 183]. Натомість Я у його концепті особистості визнається тим надситуативним утворенням, яке і становить таку основу, але за іншою логікою її визначення [Там само]. Мовиться про предметну діяльність, котра в багатоваріантному зреалізуванні суб'єкта постає вихідною “одиницею” психологічного аналізу особистості, “утворюючи стійкий базис особистості, від якого і залежить, що саме входить і що не входить у характеристику людини саме як особистості” [Там само].

Отже, за марксистською теорією предметної діяльності особистість – це її суб'єкт, який перетворює дійсність у внутрішньому плані, щоб утілити отримані психічні образи у форматі матеріального втручання в дійсність. Проте це не спростовує, а тільки повторює теоретичні підходи немарксистів до розуміння специфіки активної адаптації, на що, за індуктивними припущеннями Ф. Бекона і Р. Декарта, вказують гештальтпсихологи, бігевіористи, інтеракціоністи та ін. Людина змінює ландшафти, світ загалом, але виходить головним чином із егоцентричних намірів, обслуговує постійно зростаючі потреби. Тож результати та далеко неоднозначні наслідки людської активності треба подати й в особистісному аналізі її як суб'єкта діяльності, маючи на меті перш за все розкрити психологію морально-політичних, етичних, соціально-економічних орієнтацій,

коріння яких знаходяться у предметній діяльності. Сама ідея пов'язувати особистість з її участю в адаптаційних інтервенціях вочевидь не розвінчує, а значною мірою підтверджує правомірність прагматизму (скажімо, “від В. Джеймса”). Людське Я як особистість визначається в нього через функції свідомого забезпечення життєдіяльності, тобто через адаптування людини до довкілля, що уреальнюється шляхом різнопланової діяльності. Однак прагматизм не розкриває психологічної сутності особистості. Для нього вона не пов'язана із її екзистенційно унікальними “внутрішніми умовами”, або динамічною системою різнорівневих мотивів, з якою найчастіше має справу психотерапевт, вчитель, менеджер.

Для нас зрозуміло, що саме переважання діяльності у її соціально-економічному трактуванні було системотвірною ознакою особистості для провідних концепцій радянської персонології. За такого підходу вона лишень гіпотетично може постати у її всезагальному значенні для самої людини (*homo sapiens*) як самоздійснюваної цінності (за концепцією П.Т. де Шардена) чи як надсмислової сфери власного буття (за В. Франклом). Та й останнє розглядалося досить своєрідно – гіперідеологічно, через приналежність особистості до класового суспільства. “Особистість, – писав О.Г. Ковальов, – невід’ємна одиниця маси, класу, вона дитя загалу і, діючи у його складі, творить історію” [23, с. 6]. Водночас особистість “може обирати серед багатьох можливих той чи інший спосіб життя: змиритися або боротися проти несправедливості, віддати всі сили суспільству або жити особистими інтересами” [Там само]. Стосовно самоздійснення, то воно політично-категоричне й каналізоване: “у масі одні особистості знаходяться на чолі руху, інші активно діють разом із авангардом, а треті залишаються у пасиві” [23, с. 7]. Інакше кажучи, мовиться про одне і те ж: “...реальною основою особистості є сукупність її суспільних за природою ставлень до світу, але відносин, які реалізуються у її діяльності, точніше – в наборі її багатьох діяльностей” [32, с. 183]. Імплицитно наявний “особистісний смисл” О.М. Леонт'єв розкриває у трактуванні структурного співвідношення діяльності з її суб'єктом та джерелом його активності. “Ми називаємо діяльністю процес, що стимулюється мотивом – тим, в чому упредметнена та чи інша потреба. ...за співвідношенням діяльностей відкривається співвідношення мотивів, ...здатність до роздвоєння їх функцій

й те їх зміщення, яке відбувається у середині системи процесів, яке утворюють життя людини як особистості” [32, с. 188–189].

Обговорюваний дефіцит чіткої психологічної визначеності особистості, притаманний варіантам її розуміння як системи суспільних відносин, дещо знімає праксеологічний підхід вітчизняних психологів до вивчення мотиваційних її аспектів (М.І. Алексеева, Л.І. Божович, В.Г. Асеев, В.К. Вілюнас, А.К. Маркова, В.С. Мерлін, П.М. Якобсон та ін.). “Людина, котра є особистістю, – пише Л.І. Божович, – володіє таким рівнем розвитку, який дозволяє їй керувати власною поведінкою і діяльністю та до певної міри і власним психічним розвитком”. І далі: у людини, “яку можна назвати особистістю, всі процеси і функції, всі якості й властивості набувають певної структури, центр якої становить мотиваційна сфера, у якій є місце стійким впливовим мотивам, що визначають певну ієрархічну побудову цієї сфери” [9, с. 4].

Однак, взявши до уваги роздвоєність мотивів діяльності (за концепцією О.М. Леонт'єва, пояснювальні та реально діючі), одержуємо ще один аспект невизначеності, котрий не полегшує, а ще більше ускладнює пошук психічної реальності, що позначається поняттям “особистість”, адже закономірним постає питання про те, чи можна і як саме емпірично виміряти мотиви? “Психологічні дослідження тільки тоді мають достатню точність і надійність, – відповідає сцієнтистським твердженням на такий закид В.С. Мерлін, – якщо ми можемо виміряти психічні явища та виразити їх числом” [38, с. 24]. Тому, не вимірюючи силу мотиву, щоб не потрапляти у ще один лабіринт невизначеності, а орієнтуючись на емпіричні уявлення, власну інтуїцію, вчителі, вихователі та інші працівники соціономічних професій природно вдаються до спрощеного бігевіористського маніпулювання. Так, наприклад, педагоги, спираючись на адміністративний авторитет, владні повноваження, “підкріплюють мотив” вихованця, обіцяючи нагороду (скажімо, високу оцінку) за виконання якоїсь навчальної роботи, чи погрожують покаранням за її неналежне виконання перед початком самої роботи. Аналогічні спрощені уявлення про особистість клієнта (пацієнта) знаходимо і в масовій практиці застосування працетерапії. Тут суб'єкт діяльності здебільшого перетворюється на об'єкт впливу за допомогою спеціально організованої виконавської роботи, теж роздвоєного смислу:

вона має відволікати й заспокоювати (особливо пацієнтів) та “повертати” їх до вихідних, стартових рівнів привласнення статусу суб’єкта цієї діяльності з особистісною перспективою.

Певний час така ініціатива психологів чітко спиралась на ідеологеми “діяльнісного опосередкування” у визначенні цінності особистості, коли її “ставлення до праці було найважливішим критерієм оцінки людини, її суспільного визнання, а обов’язок сумлінно працювати – вихідним пунктом системи моральних норм і цінностей” [21, с. 415]. Та кардинальні зміни у ставленні до праці унаслідок комерціалізації масової свідомості розвинули й працетерапію. Перспектива “осучасного” її використання залежатиме від переосмислення дидактичних засад її впровадження для психокорекції (психіатрія), виховання у системі загальної і вищої освіти та перевиховання у пенітенціарних установах.

Наміри якомога об’єктивніше визначити суть і функції особистості нерідко пов’язують із природничо-науковими її концепціями, особливо, якщо вони містять технології вимірювання її якостей, тому що сприяють тим самим розробці тих чи інших прийомів особистісного розвитку. Виходячи із цих цілей, практика вивчення і вдосконалення особистості спонукає до психодіагностичних її досліджень, надавши їм, за аналогією з медициною, статусу певної самодосконалої й автономної. Такі обстеження вже позиціонуються як наукова психодіагностика, що безпосередньо виходить на розв’язання проблем конкретних сфер життєдіяльності людей, виділяючи власний предмет, теоретико-методологічні принципи, засоби, зокрема – математизованого гатунку психометричні технології тощо. “Завдання практики, що пов’язані із проблемами психологічної діагностики, – вважає О.М. Капустіна, – поставили низку вимог, які стосуються оцінки властивостей особистості” [20, с. 3].

Отже, потреби психодіагностики – одні з тих, які породжують мету виявляти індивідуальні відмінності, шлях становлення, функціонування тих чи інших властивостей особистості. Системний внесок у їх факторний аналіз прийнято пов’язувати з відповідними доробками Г. Айзенка, Дж. Гілфорда і, звичайно ж, Р. Кеттелла. Останній, шукаючи достеменні критерії й методичні прийоми визначити особистість, не тільки не відцурався описових її моделей (Г. Олпорт, Х. Одборт, 1936), а й виходив з них, формулюючи

концептуальні уявлення про “особистість індивіда як специфічне сузір’я рис” [20, с. 3–9]. Але далі все це формалізується. Маючи на меті чітко розрізнити “поверхові” та “вихідні” риси особистості, як він їх назвав, Кеттелл далі повністю покладається на логіку їх факторизації та відповідного “зважування”. Формально так і відбувається об’єктивація структурних елементів особистості, коли використовується стандартизований набір тестових методик, що й спокушає довіру практично приземлених психологів, навіть у ситуації значної складності опрацювання даних відповідного опитувальника. Їх не бентежать ті суперечності, які притаманні факторній теорії в контексті її використання для аналізу особистості, хоча виділені її риси не тільки не є взаємно наступними, а й у багатьох випадках просто інтраективні. Тому перевага 16-ти факторного підходу до особистості у концепції Кеттелла є одночасно і його методологічним недоліком, оскільки методика вимірює лише ті фактори й у тих їхніх внутрішніх зв’язках, які позиціонував її автор. У “лещатах” такого “атомізму”, за всієї його унаочненої практичності, розчиняється онтологічна єдність особистості, притаманна їй апіорі. Порівнюючи подібний спосіб аналізу особистості із зняттям один за одним пелюсток з білокачанної капусти, О.М. Леонтьєв констатував очевидний за такої аналогії висновок: як результат маємо цілий ворох окремих рис, з яких ніколи вже не скласти “проаналізовану” цим механічним способом особистість. Не менш важливо й те, що за такого вимірювання особистість редукується, втрачаючи специфіку, як похідна якість людини, долученої до системи суспільних відносин. Виділені “поверхові” та “вихідні” риси її характеризують тією мірою, якою вони стосуються людини взагалі. Формально обсяг понять, про які йдеться, співпадає, але вони не ідентичні за змістом, тому що розрізняються як субстрат (людина) та її властивість (особистість). Недарма, зважаючи на це, Б.Г. Ананьєв обстоював думку, згідно з якою структура особистості побудована не за однією (лінійною) ознакою, а одночасно за двома – субординаційною (ієрархічно) та координаційною. Більш загальні властивості особистості, пояснював він свою позицію, вміщують у собі окремі елементарні, у тому числі психофізіологічні, спеціалізуючи їх. Координація властивостей відповідає засадам паритетності, допускаючи низку “ступенів свободи” прояву цих рис особистості [2, с. 330].

Корекційні цілі у цьому аналізованні поглядів є підстави більшою мірою співвідносити із тими факторами, що спричиняють те чи інше “сузір’я рис” особистості. Такими, на думку І.С. Кона, є своєрідність життєвого шляху, й відповідні індивідуальні сценарії розвитку окремої людини. Якщо соціальна роль утілює узагальнену соціальну функцію, то інтернальна рольова діяльність відповідного характеру – соціальні зв’язки, а вони “завжди є унікальними, характерними тільки для когось одного” [25, с.12–13]. Мало того, “людина є особистістю завдяки тому, що свідомо визначає, – підкреслював С.Л. Рубінштейн, – своє ставлення до навколишнього” [56, с. 312].

Досвід рефлексії варіантів визначення особистості показує, що у цьому феномені психологія вийшла за межі звичних і до певного часу достатніх для її компетентності констатацій, у яких здебільшого використовувались описового типу знання, оскільки у діалектиці всезагальних, особливих та одиничних явищ практикування переважно підлягали останні [1, с. 31–43]. А їх виявилось замало для осягнення проблеми особистості. З цим, на нашу думку, пов’язані відомі крайнощі в уявленнях про особистість як певну сутність. Межі цього континууму достатньо рухомі й, маємо надію, зазнаватимуть уточнень як завдяки поглибленню психологічної практики, так і шляхом поліпшення якості психологічного моделювання особистісного буття, уникнення зазначених вище крайнощів. Одні з них, як відомо, полягають у “зведенні” особистісного до сукупності, гештальту певним способом підібраних її якостей (факторів – Р. Кеттелл). Але ще менш продуктивним є пошук абрису особистості через “розчинення” її серед суспільно-виробничих аспектів економічного життя людей [23; 32; 70], вимог сучасної цивілізації, становлення культури винятково європейського типу [6; 59 та ін.]. Кожен із цих способів пошуку окремо і всі вони разом розширяють можливості персонології, адже поповнюють її фактами і вдосконалюють теоретико-методологічний досвід їх використання, наближаючи до відповідей на ключові питання, зокрема й тут обговорюваними.

Не у всьому поділяючи, наприклад, інтерпретаційні схеми Р. Кеттелла, усе ж одержуємо у багатофакторному аналізі особистості відомості не як остаточні, а як орієнтовні, що задають координати для виявлення більш достовірних, якщо не достеменних, даних про особу

чи групу схожих за певними ознаками осіб. Популярним і поширеним у практиці фактологічного вивчення особистості, треба визнати, й застосування у психодіагностиці проєктивних методик. Пов’язані із психоаналітичним вивченням несвідомого у змісті мотивації, вони вже перетнули ті методологічні межі, коли наявне “моделювання деяких життєвих ситуацій і відносин уможливило дослідження особистісних утворень, які оприявнюються безпосередньо, або у формі різних особистісних установок” [58, с. 9]. Проєктивний підхід, окрім цих завдань, ставить мету виявити своєрідність, індивідуальні особливості суб’єкта певної діяльності.

Такі можливості вбачають у застосуванні прийомів задіяння досліджуваного в інтерпретацію заздалегідь підготованих ситуацій (стимульні матеріали ТАТ, тесту Розенцвейга тощо). Упорядник проєктивних методик Л. Френк (1939) подбав про їх удосконалення у процесі все більш широкого застосування, не вдосконалюючи водночас саму метапсихологічну основу проєктивності, а оптимізуючи засади її конструкцій. Він уточнив “зони” психодіагностичної рентабельності застосування стимулів для усвідомлення суб’єктом, як вважають психоаналітики, раніше неусвідомлених вражень, переживань, що як “реально діючі мотиви” (за термінологією О.М. Леонтьєва) надавали індивідуального смислу його діям, оцінкам, прагненням. Припущення полягає в тому, що внаслідок прийняття й суб’єктного трактування зовнішньо уявлених ситуацій особистість має розкрити власну психологію, або, іншими словами, екстеріоризуючі “внутрішні умови” (С.Л. Рубінштейн) чи “внутрішню, проміжну реальність” (К. Роджерс), спроекувати їх на ситуації, що здалися їй знайомі й одночасно спонукаючи намір діяти (тест Розенцвейга), оцінювати, передбачати і т.ін. Отож названі методики, за Л. Френком і його послідовниками, дозволяють “відобразити як на екрані найбільш важливі аспекти психологічного змістовлення особистості у їх взаємозалежності та цілісності функціонування” [58, с. 11]. Крім того, тестологія, насамперед проєктивного характеру, відповідає запитам практиків стосовно того внутрішнього змісту, який може належати до особистісного, проте не з природничо-наукових, діяльнісних чи інших наукових, власне світоглядних засад, а з описових припущень, згідно з якими “розвиток особистості є результатом нашарування прижиттєвих надбань на деякий метапсихоло-

гічний базис” [32, с. 180]. За цих умов, мабуть, зайве ставити питання про участь тестологів у науково-методологічному розкритті сутності того явища, яким є особистісне буття сучасника.

Революційний крок від описового принципу до конструктивного у вивченні особистості здійснила гештальтпсихологія, яка приваблює дослідників своєю чіткістю у вимогах до планування, здійснення експериментальних процедур щодо модифікації ситуацій, у яких діє особистість. Витоки таких зрушень, які завжди знаменувалися перевизначеннями предмета психології, знайомі завдяки ще працям І.М. Сеченова, котрий, розкриваючи механізм зворотного зв'язку, всередині ХІХ століття, власне вказав на цей ідеал природничо-наукового дослідження психічних явищ (“Рефлекси головного мозку”, 1863). Тут треба сказати про традиційний вплив на психологію не тільки біології, а й фізики. Впевнене запровадження відповідного закону збереження енергії у практику цивілізаційних технологій, свого часу спонукало й психологів до пошуку форм прояву аналогічних закономірностей у психічному житті. Опортуністичним відгуком тут стали концепція психологічного енергетизму П. Жане, гіпотеза З. Фрейда щодо “психічної енергії”, “теорія поля” К. Левіна, яку слушно розглядати як зразок цього способу визначення психологічного в інтересах практичного використання його сутнісного потенціалу.

Водночас сцієнтизм теорії поля є закономірним метапсихологічним наслідком пошуку надійних засад розкриття мотивації вчинків особистості. Гештальтпсихологи для цього вдаються до ретельно поставлених експериментів, у яких стимули добиралися із “життєвого поля”, що місить одночасно й особистість, і її психологічні прояви, тобто поведінку, а також соціальне оточення. Хрестоматійність досліджень К. Левіна доповнена висновками проте, що не фізична природа стимулу надає йому спонукальної функції, а перетворення на внутрішню силу, тобто на психологічний феномен [15]. Тому останній заслуговує на провідну роль у мотивації. Автори наділили його багатьма спорідненими функціями. Це нагадує бігевіористську схему, але відрізняється від неї перенесенням акцентів в остаточному формуванні реакцій на оточення – на соціальні сили, що активізуються у ситуаціях взаємодії.

Аналогічно до інтеракціонізму, в теорії К. Левіна вирішене питання про роль досвіду особи у формуванні реакції – відповіді на вимоги “поля”. На його переконання, актуальна по-

ведінка особистості безпосередньо не залежить ні від її минулого, й не вмотивовується її прагненням до чогось у майбутньому, а визначається їх синтезом у сучасному (“тут і тепер”), на кшталт “поведінки” фізичних тіл, які мають властивості, але не наділені здатністю утворювати індивідуальний досвід [15, с. 43–59]. Однак справа не стільки у тому, на яку саме підтримку може розраховувати така позиція у сучасній психологічній практиці, скільки у можливостях підтвердити її експериментально, тобто у процедурі дотримання імплементованих у психологію позитивістських вимог. Априорі зрозуміло, що вірогідність тотального експериментування, навіть за його надзвичайної бажаності, як скажімо, при вивченні ядерних процесів в атомній фізиці, що констатував П.Л. Капиця, “приховує в собі й сьогодні одну велику слабкість – це обов'язковість статистичного методу обробки результатів” [19, с. 232]. Іншими словами, необ'єктивність інтерпретації, через її залежність від кваліфікації науковця, не меншою, якщо не більшою, мірою, характеризує психологічні дослідження, ніж низку споріднених з нею вчень та уявлень про людину. Метапсихологічна складова у деяких інтерпретаціях може навіть домінувати, особливо якщо йдеться про актуальні в наш час політичні піаркампанії, де ідеологічний тиск на психіку особистості “зашкалює”, прямуючи до критичної межі (С. Аш та М. Шериф, 1956). І це закономірно, адже навіть апелюючи до ніби об'єктивного феномену “орієнтувальної поведінки” (І.П. Павлов), є підстави констатувати, що людину більшою мірою бентежать події, які відбуваються тут і тепер, передусім якщо йдеться про прикрощі, котрі переживаються гостро, залишаючи стійкий шлейф негативних вражень [69, с. 301].

Загалом феномен психології людини, у тому числі і в її особистісному зрізі, більш змістовний та імпліцитно продуктивний, ніж деякі “позалюдські” схеми “людського фактора” в економіці, соціології з їх соціоантропологічними дискурсами щодо відношень людей із природним та цивілізаційно оформленим світом речей, і навіть у психології. Тому подана багатозначність психологічних уявлень про особистість, хоча і не вичерпує зміст цього явища, але розкриває його загальне значення. Проаналізована варіативність популярних академічних і прикладних визначень особистості вказує, з одного боку, на психологічне багатство, ще нерозкриті його глибини, акмеальну вагомість для наукового розуміння сут-

ності людського буття, а з другого – на симптом стагнації персонології [3; 11; 18; 27; 65; 76; 78] й отже на її методологічне жебрацтво. Персонологія, образно кажучи, відчувається дещо розгубленою перед тими завданнями осягти сутність особистості, що постали перед нею у зв'язку із праксеологічними запитамі новопосталого третього тисячоліття достовірно розкрити природу людини [2; 7; 11; 15; 18; 22; 34; 40; 41].

Інша справа, чи готова психологія, а точніше – чи достатній її рівень методологічної готовності для системної відповіді на ці запити. Вочевидь питання залишається відкритим. “Вся історія хитромудрих спроб об’єктивувати душевний світ людини, – відверто констатує В.І. Кабрін, – залишається незадовільною (безсилою щодо релевантності) з погляду навіть самих психологів, не говорячи вже про зацікавлених дослідників суміжних галузей (від біології до теології)” [18, с. 5]. У згаданих спробах було відкрито принципову суб’єктивність, латентність і певну недоступність зовнішньому спостереженню та відповідному аналізу внутрішнього, душевного життя людини [11; 12; 18; 29; 36; 65; 71; 72]. “Лобові атаки” цієї проблеми, які не припиняються, свідчать не стільки про настирність дослідників, скільки про незалежну від їхніх зусиль актуальність для людства цих питань. Від їх позитивно-праксеологічного вирішення [див. 40] може залежати найближче майбутнє сучасників.

Принципова обмеженість достеменного вивчення особистості закономірно веде дослідника у глибину людської історії, що відображена в культурі багатьох народів світу. Це – певні символічні відповіді, скажімо, в архітектурі минулого, а також – давнього часу. Так, Новомосковський собор (козацьке барокко, 1775 рік), про який писав Олесь Гончар (“Собор”) і який сконструйований без єдиного цвяха, має важливу цікавинку. Собор оснащено дев’ятьма куполами або банями. І будь-який спостерігач, як би він не ставав, бачить тільки вісім із них. Всі куполи *можна побачити тільки зверху*, тобто з позиції Всемогутнього Господа, якому за задумом архітектора лише і відкрите абсолютне знання. Той самий ефект обмеженого для людини безпосереднього пізнання проілюстровано японськими зодчими у саду каменів монастиря VII-го століття Рьоандзи (м. Кіото). Спостерігачеві, як би він не дивився на цю експозицію, відкривається вид на чотирнадцять каменів, хоча насправді їх п’ятнадцять. Аналогічно садівник

К. Кебах, майстерно розбудувавши розкішний парк навколо Воронцовського палацу (м. Алушка, Крим), символічно показав, що час людського життя спливає, але непомітно для самої людини. Каскад з трьох озер, ніби не змінює рівня води в кожному з них, хоча спостерігач бачить, що вода струменить у них, але не бачить, що вона з них витікає. Людина не владна навіть збагнути, хотів нагадати садівник, що її час не у її волі. Та й він сам не знав, що цей унікальний його проект у Воронцовському угідді став для нього останньою роботою, якій присвятив більше двадцяти років життя (1824–46). Аналогічно персонолог, як і решта дослідників людської душі, поки що констатує грандіозність тих завдань, що чекають на нього у царині психології особистості.

Водночас помітно, що психологія особистості осучаснюється. Її рух-поступ у цьому напрямку – це досягнення біфуркаційних позначок. За ними інша якість пізнання і реконструювання соціальної практики, що ґрунтуються на подоланні деяких класичних канонів академічної методології, насамперед сцієнтистського гатунку, які єднали молоду наукову психологію із “великою наукою”, її природничо-науковим доробком. Так, загальним місцем класичної методології психологи вважають недостатність відомого твердження, згідно із яким об’єкт, що пізнається, не залежить від суб’єкта, який його пізнає. Якщо у природничих науках цей гносеологічний принцип беззастережно приймається, хоча і з певними поправками на засоби, методику дослідження [11; 19], то у вивченні діяльності, вчинків людини як об’єкта та її суб’єкта, дана аксіома не є досконалою й вимагає перегляду. Особливо це стосується випадків, коли вивчають конкретних людей для отримання аргументованих висновків. Вони згодом стають основою для теоретизування, у тому числі в персонологічному пізнанні особистісного буття. Але тут треба брати до уваги чимало поправок, які пов’язані зі змістом дослідження, контингентом реципієнтів, системою фіксування явищ, діагностованих процесів, наявних тенденцій розвитку. Зрозуміло, що чим більш складним є предмет пізнання, тим більш бездоганно підготовленими мають бути інші його складові. Особистісно нейтральні предмети вивчення вимагають менш ретельного врахування впливу на результати соціабельності, самооцінки, зацікавленості обстежуваного мати привабливий вигляд перед дослідником. Тим більше, що будь-яка *людина різна*

за різних обставин, які для неї мають той чи інший особистісний смисл, а саме перебування в ролі об'єкта вивчення може кардинально змінювати її психодуховний стан. У подружньому житті, скажімо, чоловіки і жінки відкриваються одні одним з таких непередбачуваних сторін, що в окремих випадках їх співіснування стає просто нестерпним. М'який натяк на ці драматичні результати поганого “взаємного психодіагностування” гумористи приховують у відомому дотепі: сімейне життя – це мирне співіснування двох нервових систем.

Чимало важливих поправок дослідник повинен враховувати у процесі формування вибірки з членів тієї чи іншої групи за соціальною, культурною, віковою ознаками, рівнем освіченості тощо. “Навіть у “чистій” експериментальній психології, – констатує Ф.Ю. Василюк, – об'єкт дослідження залежить від факту і змісту дослідження, а вже психотерапевтична практика підтверджує, що навіть тон і стиль поставленого людині запитання змінює характер використання механізмів свідомості, які задіюються до пошуку відповіді” [11, с. 91].

Сама постановка питання про “поправку на особу” зовсім не нова, має чимало історичних прецедентів. Так, ще у 1795 році керівник Гринвіцької обсерваторії Маскелін звільнив свого молодшого колегу Киннбрука за помилки у фіксації часу проходження певної зірки через меридіан, порівнявши його дані із власними. Тільки через 30 років потому німецький астроном Бессел довів, що всі спостерігачі зірок помиляються, та розрахував середній час помилки. Відтак така похибка була введена в астрономічні рівняння у вигляді певного коефіцієнта, що одержав відповідну назву “особисте рівняння”. Його можна вважати прецедентом вивчення психологами точності реакції людини на об'єкт, що перебуває у стані руху. З цього часу почали визначати латентний період цієї реакції, який у різних людей неоднаковий.

На не меншу увагу заслуговує і метапсихологічний ефект, у якому відображено особливості пізнання самим дослідником об'єкта вивчення, адже аперцептивно психолог обґрунтовує свої студії, виходячи із певних суспільно-політичних, ідеологічних, філософських позицій. Вони, як і показав наш аналіз концепцій особистості, спрямовують пошук її сутності та, зрештою, зумовлюють особливості авторських висновків. Порівняння їх, якщо воно неупереджене, торує шлях для прогресу персонології й набуття нею статусу прикладної дисципліни, тому що апробує ці протилежні

твердження, встановлює межі запровадження відповідних концепцій, оригінальних підходів та прийомів дослідження особистості, відповідаючи на питання про несуперечливість чи взаємне заперечення персонологічних теорій, їх повноту, самодостатність, соціокультурну дієвість.

Одним із важливих, але призабутих вітчизняною психологією, шляхів такої “апробації” уявлень про особистість є прийоми драматизації, вокальні та інструментальні музичні твори, що втілені у відповідні художні образи-уявлення, котрі знаходять своїх adeptів, навіть якщо ці символи недекодовані у раціонально обґрунтовані судження. Арттерапія, як відомо, все ширше використовує ці прийоми, зокрема, щоб допомагати клієнтам у спробах зберегти особистісну цілісність у ситуаціях критичного його навантаження, або у випадках екстремальної взаємодії з опонентами. Попервах – ірраціонально, в естетичних, етичних переживаннях, які не завжди усвідомлюються, але приймаються завдяки грамотно вибудованому на цих засадах навчанню основам наук, професійній діяльності, суспільному вихованню, медичним технологіям збереження здоров'я населення. Це і є “внутрішній, прихований, унікальний процес морального пошуку, – констатує О.Б. Старовойтенко, – у якому людина стає здатною вбачати етичні проблеми там, де іншим вони не відкриті, набувати мудрості і проникливості” [59, с. 291].

Близька до цих підходів традиція, будучи інтегрованою у “культурну психологію особистості”, займає власну нішу в сучасній персонологічній думці, доповнюючи соціологічні, прагматичні, психоаналітичні, комунікативні та іншого характеру теорії особистості [11; 18; 52; 64]. Так постає ще один напрямок у розробці інтегративно-психологічної інтерпретації сенсу особистісного буття. Особистість розглядається тут як певний, а саме як індивідуальний, модус культури [6]. Оригінальна спроба корелювати сутність особистості із змістом людської культури все ж тільки розширює коло пошуку цієї сутності, залишаючи відкритими запити практико зорієнтованої психології, зокрема, й відповіді на запитання: “для чого людині потрібна особистість?” [36]. Не знімається також ключова для інтегративного підходу проблема двох позицій у вивченні психології особистості – *когнітивного та екзистенційного*, які імпліцитно наявні навіть у самому намірі психолога змістовно укоректити те, що є особистість.

За когнітивного підходу до визначення особистості встановлюються психологічні закономірності, притаманні будь-якій людині, яку порівнюють із рештою осіб, де психолог має виявити цю схожість, що стає підставою для аналізу вчинків, поведінки, системи цінностей, рівня соціалізованості особистості із позиції їх відповідності конвенційним нормам чи прийнятим суспільним вимогам. Людина тут розглядається секвестровано – як об'єкт для іншої людини, яка робить діагностичні висновки про першу, про її пізнавальний потенціал, структуру соціальних зв'язків, міру відповідальності, професійну компетентність тощо. Однак науковця здебільшого майже не цікавить, чи поділяє ці оцінки сам обстежуваний, як і чому він так до них поставився. Отож ігноруються чи елімінуються психологічні факти самоідентифікації, саморозвитку, не говорячи вже про свідоме прийняття (чи порушення) особистістю соціальних норм, мотиви виконання вимог соціуму у її безперервному контактуванні зі світом.

Екзистенційно зорієнтоване вивчення особи зацікавлене саме у специфічних деталях її дій та переживань не менше, ніж у розумінні їх відповідності узагальненням персонологів. Психолог має на меті виявити не тільки факти, перипетії життя особистості, а й ті смисли, які значущі для неї. У цьому разі дослідження спрямоване на розуміння “усередині-буття” людини, та психологічні деталі того, як саме вона розуміє себе у реальних ситуаціях, котрі вимагають від неї рефлексії власного буття, зважування перспектив і вчинків саморозвитку, самообмежень, навіть самоосуду й каяття. Все це пов'язано із комунікативною якістю, притаманною саме особистісному самоосягненню суб'єкта суспільних відносин, здатного до “трансцендентного виходу” за межі наявної ситуації, навіть за межі власного життя та віртуальне задіяння його до іншої системи соціальних координат, де її життєвий шлях набуває інших смислових відтінків [4; 24; 26; 40]. І саме цей комунікативно зобумовлений, самоактуалізаційний потенціал особистості найменшою мірою піддається звичному, стандартизованому когнітивному її вивченню, особливо якщо його предметом є особистісний досвід людини. Останній набувається поступово, гетерохронно, завдяки здатності до аутокомунікації, спричиненої завданнями практичного пошуку раціональних прийомів стабілізації Я у директивних ситуаціях (за К. Ясперсом, межових) самовизначення.

Отже, наміри поєднати когнітивно зорієнтоване дослідження особистості з її екзистенційним зрізом у форматі інтегративного підходу до неї наражаються на очевидну різномірність уявлень про її специфіку. Соціологічний ухил, де особистість інтерпретується як носій суспільних відносин, об'єкт і суб'єкт історичного процесу, вочевидь прагне визначити особистість узагальнено – як представника певного соціального типу людей даного суспільства. А це означає, що вона має відповідати вимогам останнього (додолучення до продуктивної діяльності, виконання низки соціальних ролей тощо). Брак знань про індивідуальний внутрішній світ особи за такого підходу мінімізує його використання у соціальній практиці. Більше того, у цій ситуації “психологія особистості, на думку К.В. Шорохової, слугує прикордонною галуззю між загальною психологією, що вивчає типові закономірності формування особистості, загальнолюдські її риси, і соціологією” [70, с. 21]. Чи не в цьому головна причина розколу поглядів у психології особистості [11; 65], подолання якого психологи-користувачі пов'язують із “філософією практики”? Не дивно, що емпіричний доробок наявних наукових уявлень про особистість підкріплюється посиленням на той, ідеалізований у такому його використанні, факт, що будь-якому “суб'єкту предмет дослідження завжди даний не у формі споглядання, а у формі практики” [60, с. 88]. Але це не виявляє психологічного змісту персонологічних досліджень, а лише задає рамкову умову їх проведення.

Інакше кажучи, саме запити суспільної практики вимагають спекулятивного пояснення живої картини особистісного у поведінці, вчинках, інтенціях сучасників, відображених у життєвому досвіді, художніх творах, соціологічних зрізах суспільної свідомості. Цей зв'язок із соціальним повсякденням викликає довіру й у певних межах уможливорює передбачення поведінки особистості, створюючи ілюзію цінності та достовірності такого, власне, уможяного знання, що в основному спирається на принцип “здорового глузду”, а тому й такі уявлення про сутність особистості задовольняються її описовими моделями. Та й пояснювальне знання не призначене для активного втручання психолога у механізми особистісного розвитку, а лишень дає змогу проілюструвати, змодельювати і використати його у спільній діяльності, цілеспрямованому спілкуванні та інших сегментах суспільної

взаємодії. Теоретичні узагальнення у цьому разі здебільшого спираються на техніку відкритої типологізації, де відсутній остаточний набір установлених ознак, як, до прикладу, ендогенні та екзогенні типи особистості (О.Ф. Лазурський), а уможливно-пояснювальні теорії, на жаль, придатні для абстрактного розуміння особистості (скажімо, формулювання концептуальної дефініції [70, с. 11–12]).

І все ж, на відміну від потреб практичної персонології, описове експозиціонування особистості у психології має більшу вагомість для академічних її досліджень, оскільки сприяє заглибленню у відповідну дійсність людського буття, передбачає її цільовий аналіз, який мав би запліднювати програми емпіричного вивчення особистості. Це більш-менш проникливі констатації за допомогою відтворення життєвих ситуацій (Ф. Зімбардо, С. Мілгрем, С. Розенцвейг та ін.), тестології, загальної та спеціальної психодіагностики, природного експерименту (О.Ф. Лазурський, О.С. Залужний), психоформувального експерименту (Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов, О.К. Дусавицький, Г.С. Костюк, А.К. Маркова, С.Д. Максименко). У такі різні способи формується емпіричне знання про особистість як про певної природи психологічне явище, виникають узагальнення (але переважно у форматі $S > R$) й рекомендації стосовно впливу, який має бажаний ефект, але при додержанні жорстких вимог певної соціальної технології. У виховних системах цьому відповідає введення “педагогічних технологій”, які, щоправда, стосуються більшою мірою навчання, ніж особистісного розвитку. Такі психодідактичні технології, однак, не розкривають тих внутрішніх перетворень, завдяки яким досягається зумовлений ефект (наприклад, “кодування” алкозалежних), а з позиції психології управління (В.О. Безпалько, Ю.І. Машбиць, Н.Ф. Тализіна та ін.) нагадують відоме “розімкнуте управління”, де керувальний вплив його зв’язують з одержуванним ефектом, тобто з тим, наскільки він відповідає образу поставленої мети. Іншими словами, вибір міри й характеру такого впливу визначається за принципом “спроб і помилок”.

Суб’єктивність критеріїв ефективності таким чином здобутого емпіричного знання, зрозуміло, породжує *кількісно необмежену варіативність уявлень про особистість*, сутність якої, як зазначалось, кореспондується метапсихологічно, тобто визначається ідеологічною позицією дослідника або психолога-практика.

Внаслідок уможливно-пояснюваного чи, власне, емпіричного вивчення психології особистості склався величезний масив різномірних даних про неї, який годі й узагальнювати [7; 11; 18; 77]. І хоча всі вони разом здійснили свого часу відчутний внесок у сучасну персонологію, цей конгломерат знань, як не парадоксально, спричиняє її стагнацію й вмотивовує спроби відмовитися від нього, започаткувати психологічну практику, де методологічні принципи *виводяться із досвіду продуктивних перетворень особистості*, себто де, на думку Л.С. Виготського, практика входить в основу операцій наукового мислення. Ця перспектива, на наше переконання, закономірно вимагає іншої, ніж обговорена, методологічної підготовки персонолога, його здатності реалізувати іншого гатунку позицію. Остання, принаймні, має якомога повніше виходити із тієї специфіки, що відрізняє особистість від решти психологічних явищ, утворюючи одночасно неперервний з ними зв’язок.

З цією метою потрібно, хоча б на першому етапі подолання неконструктивної варіативності визначення, відмовитись від застосування категорії одиничного при вивченні *особистості як явища*, зосередившись на розумінні його специфіки (з допомогою категорій особливого і загального), яка, поза сумнівом, містить у собі ці одиничні якості у “знятому” вигляді. Такою загальною рисою (й одиничного, й особливого), що нами пропонується як критерій, є **здатність розвиватися**, котра сутнісно притаманна особистості як унікальному феномену на всіх його рівнях онтогенезу і філогенезу (зародження, становлення, розвитку, деградації).

Здатність розвиватись – це спроможність людини набувати нових форм, що апріорно підпорядковується кільком чинникам: по-перше, походженням особистості як відображенню людського способу буття; по-друге, спричиненням розвитку, що зумовлений людською визначеністю як субстратом, що якісно й кількісно має певні, хоча й рухомі та небезмежно, характеристики матеріального явища; по-третє, зміною форм окультурення свідомості особистості, що підпорядкована тим зовнішнім впливам, які не можуть бути зліквідовані індивідуально чи масово (економічні, геополітичні, космічні та ін.); по-четверте, психодуховним формам самоспричинювального розвитку особистості як відкритої синергійної системи.

ВИСНОВКИ

1. Дослідник особистості має справу із певним моментом одночасної дії низки розвиткових психосоціальних факторів, а тому вимушений осмислювати їх інтуїтивно, за законами антиципації та з “поправками” на власну метапсихологічну позицію. Результатом такого співвіднесення наукової апперцепції із доступними емпіричними еквівалентами особистісного буття і є констатована у провідних концептуальних реконструкціях особистості варіативність її моделей [див., скажімо, 70, с. 11–12].

2. Кожна з теоретичних моделей особистості може бути осередком певної системи аналізу дійсності, проте вирішує окремі, нерідко специфічні завдання, причому не тільки наукові, а й частіше політичні, ідеологічні, малоефективні для психології особистості. Саме через це не дали поки що очікуваного результату спроби *інтегративного підходу* до пізнання феномену особистості, метою якого є знайти у зіставленні різних концепцій, так званих “їх сухий залишок”, що міг би претендувати на статус конкретної істини не тільки для соціальної практики, а й для теорії особистості [див. 5].

3. Важливість цього запиту на інтегрування уявлень і підходів у бінарній сфері теоретичної й практичної психології не лише не знімається проаналізованими особливостями сучасної персонології, а й ставить завдання вийти зрештою на такі особистісні параметри людської життєдіяльності, що причетні до її утвердження як соціальної потреби, а відтак і чітко сформулювати тільки особистості притаманні функції. Даний аспект психологічних пошукувань має стати визначальним для сучасної персонології.

1. Абульханова-Славская К.А. Соотношение индивидуального и общественного как методологический принцип психологии личности / К.А. Абульханова-Славская // Теоретические проблемы психологии личности. – М.: Наука, 1974. – С. 34–82.

2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.

3. Асмолов А.Г. О предмете психологии личности / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1983. – №3. – С. 118–125.

4. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.

5. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід: опрацювання концептуальних засад / Г.О. Балл // Наукові записки Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2010. – С. 10–20.

6. Балл Г.А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица / Г.А. Балл, В.А. Мединцев // Мир психологии. – 2010. – №4. – С. 167–178.

7. Банщикова В.М. Проблема личности и современная наука / В.М. Банщикова // Проблемы личности: Матер. симпозиума. – М., 1969. – С. 7–22.

8. Богомолов А.М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа / А.М. Богомолов // Психологическая наука и образование. – 2008. – №1. – С. 67–73.

9. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

10. Бердяев Н.А. О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 428 с.

11. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии / Ф.Е. Василюк. – М.: Смысл, 2003. – 110 с.

12. Гальперин П.Я. Введение в психологию / П.Я. Гальперин. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 150 с.

13. Грэхем Л.Р. Естествознание, философия и наука о человеческом поведении в Советском Союзе / Л.Р. Грэхем: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991. – 480 с.

14. Загородняя Е.В. Понимание личности: попытка интегративного подхода / Е.В. Загородняя // Горизонты образования. – 2009. – №2. – С. 7–22.

15. Зейгарник Б.Г. Теория личности К.Левина / Б.В. Зейгарник. – М.: Изд. МГУ, 1981. – 180 с.

16. Знаков В.В. От исследований понимания субъектом мира к психологическому анализу понимающего себя бытия / В.В. Знаков // Психологический журнал. – 2007. – Том 28, №6. – С. 101–110.

17. Иванов М.В. Историческая психология личности: Уч. пос. / М.В. Иванов. – СПб: ПТУП, 2006. – 182 с.

18. Кабрин В.И. Ноэтическая коммуникация: на пути к релевантному исследованию психологического опыта / В.И. Кабрин // Методология и история психологии. – 2009. – Том 4. Вып. 3. – С. 5–23.

19. Капица П.Л. Эксперимент, теория, практика / П.Л. Капица. – М.: Наука, 1977. – 288 с.

20. Капустина А.Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла / А.Н. Капустина. – СПб.: “Речь”, 2001. – 112 с.

21. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина; сост. Э.М. Коржева, Н.Ф. Наумова. – М.: Политиздат, 1989. – 479 с.

22. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: [монографія] / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея, 2009. – 512 с.

23. Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалев. – М.: Просвещение, 1965. – 288 с.

24. Кон И.С. Открытие “Я” / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 496 с.

25. Кон И.С. Личность как субъект общественных отношений / И.С. Кон. – М.: Наука, 1977. – 280 с.

26. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.

27. Коссов Б.Б. Личность: актуальные проблемы системного подхода / Б.Б. Коссов // Вопросы психологии. – 1997. – №6. – С. 58–68.

28. Костюк Г.С. О природе психологических закономерностей / Г.С. Костюк // Вопросы психологии. – 1955. – №1. – С. 17–25.

29. Кричевец А.Н. Ценностно-перформативное измерение психологических теорий / А.Н. Кричевец // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2010. – Т.7, №4. – С. 3–19.

30. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / А.Ф. Лазурский. – Изд. 3-е перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясичева. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
31. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – 320 с.
32. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
33. Ломов Б.Ф. О путях развития психологии / Б.Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1978. – №5. – С. 31–43.
34. Лерш Ф. Розуміння особи у психології / Ф. Лерш // Гуманістична психологія: антологія в 3-х т. / за ред. Р. Трача, Г. Балла. – Т.1. – К.: Пульсари, 2001. – С. 93–109.
35. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / С.Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 1999. – 216 с.
36. Мареев С.Н. Зачем человеку личность? / С.Н. Мареев // Мир психологии. – 2007. – №1. – С. 114–125.
37. Маркс К. Соч. / К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 23. – Политиздат. – 356 с.
38. Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека / В.С. Мерлин. – Пермь, 1971. – 120 с.
39. Мусатов С.О. Передумови кризових явищ у психології / С.О. Мусатов // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – 2005. – №3 (48). – С. 5–17.
40. Мусатов С.О. Соціально-персоналогічний аналіз особистості сучасника як наукова проблема / С.О. Мусатов // Психологія і суспільство. – 2009. – №3. – С. 95–106.
41. Мухина В.С. Личность: Мифы и реальность (Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты) / В.С. Мухина. – Екатеринбург: Интелфлай, 2007. – 1072 с.
42. Мясичев В.Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии / В.Н. Мясичев // Личность и неврозы. – Л.: Изд-во. ЛТУ, 1960. – С. 209–230.
43. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – К.: Вища школа, 1990. – 192 с.
44. Пелипенко А.А. Культура как система / А.А. Пелипенко, И.Г. Яковенко. – М., 1998. – 376 с.
45. Петровский А.В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки / А.В. Петровский. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
46. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1980. – 255 с.
47. Поршнев Б.Ф. Функция выбора – основа личности / Б.Ф. Поршнев // Проблемы личности: Матер. симпозиума. – М., 1969. – С. 7–22.
48. Психология: словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
49. Петровский В.А. “Существование личности” как психологическая проблема / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский // Теоретическая психология. – М.: Издат. центр “Академия”, 2001. – С. 286–294.
50. Петровский А.В. Возможности и пути построения общепсихологической теории личности / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1987. – №4 – С. 30–44.
51. Роговин М.С. Введение в психологию / М.С. Роговин. – М.: Высшая школа, 1969. – 381 с.
52. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогії: [навч. пос.] / В.В. Рибалка. – Одеса: Бадаєв, 2009. – 575 с.
53. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.
54. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
55. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во. АН СССР, 1959. – 354 с.
56. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
57. Рыжов В.В. Психологические основы коммуникативной подготовки педагога / В.В. Рыжов. – Н. Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 1994. – 164 с.
58. Соколова О.Т. Проективные методы исследования личности / О.Т. Соколова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 176 с.
59. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: [монография] / Е.Б. Старовойтенко. – М.: Академ. проект: Гаудеамус, 2007. – 301 с.
60. Степин В.С. Становление научной теории / В.С. Степин. – Минск, 1976. – 238 с.
61. Ткаченко О.М. Принципы і категорії психології / О.М. Ткаченко. – К.: Вища школа, 1972. – 199 с.
62. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. / А. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
63. Фурман А.В. Идея професійного методологування: [монография] / А.В. Фурман. – Ялта–Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
64. Хараш А.У. Личность, сознание и общение: к обоснованию интересубъективного подхода в исследовании коммуникативных воздействий / А.У. Хараш // Хрестоматия по педагогической психологии. – М.: Междунар. пед. академия, 1995. – С. 216–227.
65. Хомская Е.Д. О методологической проблеме современной психологии / Е.Д. Хомская // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 112/0125.
66. Чепелева Н.В. Теоретичні засади нарративної психології / Н.В. Чепелева // Наративні психотехнології / За заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Плавник, 2007. – С. 3–37.
67. Чуприкова Н.И. Какой должна быть сегодня научная психология / Н.И. Чуприкова // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 126–127.
68. Швейцер А. Культура и этика: Пер. с нем. / Под ред. В.А. Карпушина, А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.
69. Шибутани Т. Социальная психология: Сокращ. перев. с англ. В.Б. Ольшанского / Т. Шибутани. – М.: Ростов Н/Д: Феникс, 1998. – 544 с.
70. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности / Е.В. Шорохова // Теоретические проблемы психологии личности. – М.: Наука, 1974. – С. 3–33.
71. Юревич А.В. Методологический либерализм в психологии / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 2001. – №5. – С. 3–18.
72. Юревич А.В. Перспективы парадигмального синтеза / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 2008. – №1 – С. 3–15.
73. Ярошевский М.Г. Не вспомнить ли о Канте? / М.Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 131–132.
74. Ярошевский М.Г. Развитие советской психологии / М.Г. Ярошевский // История психологии. – М.: Мысль, 1966. – С. 521–550.
75. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
76. Allport G.W. Personality: A psychological interpretation / G.W. Allport. – N.Y., 1937. – 462 p.
77. Allport G.W. The Nature of Personality: Selected Papers / G.W. Allport. Cambridge, 1950.
78. Nutin J. La structure de la personnalite / J. Nutin. Paris: PUT, 1971. – 256 p.

АНОТАЦІЯ

Мусатов Сергій Олександрович.

Варіативність концептуального визначення особистості у психології.

Виявляється поширена у характеристиках сутності особистості односторонність, що здебільшого обслуговує ті чи інші пріоритети ідеологічного, політичного чи соціального гатунку. На матеріалі аналізу феномену варіативності проілюстрована залежність певних концептуальних визначень особистості від метапсихологічної позиції їх авторів, а також аргументована недостатність відповідних проєкцій у персонологічну практику й пов'язане із цим розщеплення психології особистості на академічну і практичну сфери професійного практикування. Вказане розмежування дається взнаки у діяльності психологів різної спеціалізації: від теоретиків, методологів, експериментаторів, розробників дослідницьких програм, істориків психології та інтерпретаторів її наукових перспектив до практичних психологів, викладачів психології та інших спеціалістів соціальних служб та освітніх закладів. Доведено, що як подібності, так і розбіжності у понятійних визначеннях, вказують на нерелевантність пояснювальних підходів до пізнання феномену особистісного буття. Щонайперше в них не розкривається соціальна інструментальність та індивідуальний зміст особистості для суб'єкта суспільних відносин. Крім того, підкреслена недосконалість методологічних засобів вивчення особистості у її психологічних, концептуальних витоках. Запропоновано зосередити дослідницьку увагу на визначенні психокультурного призначення особистості як феномену філогенетичної та онтологічної природи, на джерелах і першопричинах її специфіки, тобто проаналізувати її як категорію загального та особливого, а не єдиного.

Ключові слова: *буття, особистість, академічна психологія, практико зорієнтована психологія, соціальний портрет особистості, персонологія, концепції особистості, класичний прагматизм, діяльнісна парадигма, психодіагностика, внутрішні умови, психологічна практика, інтегративний підхід у психології, здатність розвиватися.*

АННОТАЦИЯ

Мусатов Сергей Александрович.

Варіативність концептуального визначення особистості в психології.

Обосновывается распространенная в характеристиках сущности личности односторонность, что по большей части обслуживает приоритеты идеологического, политического или социального порядка. На материале анализа феномена вариативности проиллюстрирована зависимость определенных концептуальных определений личности от метапсихологической позиции их авторов, а также аргументирована недостаточность соответствующих проекций в персонологическую практику и связанное с этим расщепление психологии личности на академическую и практическую сферы профессионализации. Указанное разграни-

чение дает о себе знать в деятельности психологов разной специализации: от теоретиков, методологов, экспериментаторов, разработчиков исследовательских программ, историков психологии и интерпретаторов ее научных перспектив к практическим психологам, преподавателям психологии и к другим специалистам социальных служб и образовательных заведений. Довказано, что как подобие, так и разногласия в понятійних определениях указывают на нерелевантность объяснительных подходов к познанию феномена личностного бытия. В первую очередь в них не раскрывается социальная инструментальность и индивидуальное содержание личности как субъекта общественных отношений. Кроме того, подчеркнута несовершенство методологических средств изучения личности в ее психологических концептуальных истоках. Предложено сосредоточить исследовательское внимание на определении психокультурного назначения личности как феномена филогенетической и онтологической природы, на источниках и первопричинах ее специфики, то есть проанализировать ее как категорию общего и особенного, а не единичного.

Ключевые слова: *бытие, личность, академическая психология, практико ориентированная психология, социальный портрет личности, персонология, концепции личности, классический прагматизм, діяльнісна парадигма, психодіагностика, внутрішні умови, психологіческая практика, інтегративный подход в психологии, способность развиваться.*

ANNOTATION

Musatov Serhiy.

Variability of Conceptual Definition of Personality in Psychology.

The widespread in the characteristics of personality unilateralism, which mostly deals with certain priorities of ideological, political or social kind, has been revealed. The dependence of certain conceptual definitions of personality from meta-psychological position of its authors has been pointed up and the insufficiency of appropriate projections on psychological practice and connected with this splitting of the psychology of personality on the academic and practical spheres has been substantiated. It has been proved that the similarities as well as differences in conceptual definitions point at irrelevance of explanation approaches to the cognition of the phenomenon of personality existence. It has been offered to pay attention of researches on the definition of psycho-cultural destination of a personality as a phenomenon of philo-genetical and ontological nature, on the sources and original factors of its specifics, that is to analyze it as a category of general and special, not as unitary.

Key words: *being, personality, academic psychology, practice-oriented psychology, social portrait of personality, personology, concept of personology, classical pragmatism, action paradigm, psycho-diagnostics, inner conditions, psychological practice, integrative approach in psychology, aptitude to develop.*

Надійшла до редакції 1.02.2013.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АНТИЦИПУВАННЯ ТА ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Катерина ШЕСТОПАЛОВА

Copyright © 2013

Актуальність теми. Тенденції розвитку психологічної практики вимагають від теоретичної психології фундаменталізації понять, що стосуються повсякдення людини, її життєтворчості. На цьому наголошують провідні психологи І.Г. Батраченко, П.П. Горностай, Н.Ф. Каліна, С.Д. Максименко та ін. [1; 3; 6]. Водночас психологічна практика підштовхує до якісно нового рівня розгляду особистості в умовах багатопараметричного та динамічного соціального простору.

Психологічною наукою досить детально описані та теоретично обґрунтовані вікові та кризові періоди на життєвому шляху особистості в межах значної кількості концепцій: психології суб'єктивної картини життєвого шляху (Б.Г. Ананьєв), психології життєтворчості (В.А. Роменець, Т.М. Титаренко), психології “образу світу” в концепції Д.О. Леонтьєва, концепції генези здійснення особистості у роботах С.Д. Максименка, психології біографічних криз у концепції Р.А. Ахмерова, О.О. Кроніка. Успішне використання психобіографічного підходу до проблем розвитку особистості здійснено в різних дослідженнях (Ш. Бюлер, Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, В.І. Подшивалкіна, Н.О. Логінова, Х. Томе, Г. Олпорт, О.О. Кронік, Р.А. Ахмеров та ін.).

Психологічні знання проникають у масову свідомість через популяризацію деяких із концепцій вікових та екзистенційних криз, зокрема досить сталими виразами є “криза середнього віку” і навіть криза “чверті життя”. Науковці стверджують, що сутність таких криз полягає у розбіжності між очікуваннями, домаганнями, життєвими планами та їх практичним втіленням. В аспекті цієї проблематики перед людиною постає завдання здійснювати прогнозування власного життя більш реалістично і водночас стати “автором власного життя”.

Для теоретичного аналізу цієї психологічної проблеми вважаємо доцільним використати поняття про *автобіографічну антиципацію* (І.Г. Батраченко) та про *життєву компетентність* (Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко, М.Д. Степаненко). Під автобіографічною антиципацією розуміється здатність, процес та продукт антиципування людиною свого особистого майбутнього, визначення власних життєвих перспектив, цільової та смислової структур життя, планування і прогнозування подальшого життєвого шляху [1]. В результаті спотворень цього процесу виникають ноогенні неврози, біографічні кризи (В. Франкл, Р.А. Ахмеров).

Життєва компетентність (надалі – ЖК) розглядається як інтегративна якісна характеристика особистісного мистецтва жити, що має константні параметри: низку вимог щодо організації та проживання індивідуального життя і низку засобів для досягнення його цілей. Феномен ЖК містить дилему вибору між існуючими у соціумі вимогами та власними потребами, цінностями особистості (Л.В. Сохань, 1996, М.Д. Степаненко, 2006, Т.М. Титаренко, 2005). Споріднене уявлення про рольову компетентність трактується як сукупність здібностей і вмінь вирішувати життєві завдання, пов'язані з рольовою взаємодією (П.П. Горностай, 2007). Для нашого дослідження істотним є психологічний аналіз складових життєвої компетентності, зазначених М.Д. Степаненко: “...здатність співвіднесення індивідуального життя та його ідеалу, ...рефлексія з приводу питання про сенс життя та засоби подолання його швидкоплинності” [10, с. 34].

Життєва компетентність як феномен буття досліджується з двох позицій: в аспекті змісту проживання індивідуальної долі та в аспекті так званого “мистецтва життя” для певного народу, етносу, людства в цілому. При цьому

життєву компетентність розуміємо як усвідомлюваний когнітивний феномен, тоді як автобіографічну антиципацію розглядаємо як феномен, що охоплює свідомі та неусвідомлювальні компоненти. Метафори життєвого призначення при цьому постають ментальними основами антиципування, які особистість використовує для усвідомлення та відкриття сенсу життя та саморозуміння. Спираючись на теоретичне підґрунтя зазначених робіт, при моделюванні феномену життєвої компетентності логічно звернутися до психосемантичного аналізу граничних смислів в індивідуальній свідомості особистості. Відтак наше завдання полягає в тому, щоб дослідити смислове навантаження життєвої компетентності з допомогою виокремлення у свідомості граничних смислів як проявів інтеріоризованих уявлень про неї. Зі свого боку ці уявлення опосередковують антиципування особистісного майбутнього. Виходячи з цього, вбачаємо одним з визначальних компонентів феномену життєвої компетентності на рівні автобіографічного антиципування індивідуальні уявлення особистості про специфіку періодів та криз життєвого шляху людини, які використовуються нею як основа життєтворчості.

Стан дослідження проблеми. Компетентнісний підхід у філософських, психологічних, соціологічних та педагогічних розвідках людського буття все частіше стає пріоритетним видом наукового пізнання і застосовується як інтегративний компонент дослідження (Д. Кун, Р. Райан, Дж. Равен, Л.О. Петровська, М.О. Холодна, А.К. Маркова, Р. Ніймаєр, І.О. Зимня, В.Й. Бочелюк, В.В. Зарицка). На сьогодні вихідним для психологічної науки є тлумачення життєвої компетентності в межах соціально-психологічної концепції особистості Л.В. Сохань [4]. Водночас, на думку Т.М. Титаренко, життєва компетентність – це найбільш широке поняття, що охоплює вміння людини вирішувати життєві проблеми, успішно долати рамки особистого егоцентризму, вірити в особисті адаптаційні можливості, помірковано виходити за межі норм, а також навички уникнення особистісної мінливості [3, с. 204–206].

З позицій розкриття механізмів особистісної зрілості, О.С. Штепа вводить операційний аналог життєвої компетентності – *когерентність*, яка розуміється як механізм досягнення особистісної зрілості, котрий діє як здатність порадити собі (комплекс властивостей компетентності людини у життєвих ситуаціях),

сприймання можливих труднощів як вирішуваних, вміння не почуватись ображеним на життя, переконаність в існуванні сенсу повсякдення [13, с. 12–13]. Крім того, до структури феномену життєвої компетентності входять життєві знання та переконання як частина досвіду людини, на основі якого функціонують більш складні структури життєпобудування та життєтворчості. Основні теми у вивченні проблеми життєвого шляху та життєвої компетентності обіймають дослідження проблем життєвої перспективи (К.О. Абульханова-Славська, 1987, 1991; О. Кронік, 1986; Є. Головаха, 1987, 1988), життєвої програми (Л. Сохань, 1981; Є. Головаха, 1987, 1988), самоактуалізації (А. Маслов, 1982; Л.І. Анциферова, 1973; Д.О. Леонтьєв, 1987).

Дослідження проблематики антиципації особистісного майбутнього у досвіді української психологічної думки здійснюється у різних аспектах: в контексті концепції генези здійснення особистості С.Д. Максименка, рольової теорії особистості П.П. Горностая, у теорії мікро- та макрогенезу антиципації особистості І.Г. Батраченка, в концепції життєтворчості та життєвого вибору особистості В.А. Роменця-Т.М. Титаренко. У роботах Л.О. Регуш критеріями класифікації видів антиципації є усвідомленість (свідома – несвідома), форма існування (реакції, котрі випереджають дії, образи, умовиводи, плани, гіпотези, висновки); рівень психічного відображення (субсенсорний, перцептивний, уявлювальний, мовно-мисленнєвий та особистісний). Психічна реальність, яка відображена в понятті “антиципація”, характеризуються високою складністю. І.Г. Батраченко розглядає антиципацію як темпорально зорієнтовану форму організації психічного, що призначена для відображення, проектування, упередження та упредметнення майбутнього. Він вказує, що “..антиципація підлягає психокорекційному та розвивальному впливу на основі експлікації футурогностичних потреб, формування, корегування і вдосконалення суб’єктивних та соціетальних моделей майбутнього розширення, переструктурування й уточнення арсеналу антиципаційних категорій (конструктів), системи антиципаційних схем і процедур” [1, с. 167]. Підґрунтям цих феноменів є психічна реальність, яка пов’язана із відображенням у часовому аспекті життєвого шляху людини з її життєпередбаченням та життєзреалізуванням. Особистісний рівень антиципування висвітлений у роботах

з проблем: прогностичних здібностей та часової орієнтації людини на майбутнє, минуле чи теперішнє (Н. Нюттен, 1984; Є.І. Головаха, О.О. Кронік, 1984; О.О. Кронік, Р.А. Ахмеров, 2008); потреби “екстраполювати себе в майбутнє” (Л.І. Анциферова, 1981; К.О. Абульханова-Славська, 1987, 1991, 1993), адаптаційних властивостей, що дозволяють випереджати майбутнє (І.Г. Батраченко, 2010; В.Д. Менделевич, 2006; Т.О. Немчин, 2006; С.Т. Посохова, 2002; Л.О. Регуш, 2005). Крім того, що в сучасній психології існують підходи до психологічного аналізу уявлень людини про особистісне майбутнє: процедура каузометрії в роботах Є.І. Головахи, О.О. Кроніка, тест антиципаційної спроможності В.Д. Менделевича, методики смисложиттєвих орієнтацій та граничних смислів у дослідженнях наступників наукової школи Д.О. Леонтєва, тест з виявлення репертуару життєвих ролей особистості та карта життєвих ролей у рольовій теорії П.П. Горностая та ін.

Процедура експерименту. Для виявлення психологічних механізмів взаємозв’язку антиципації та життєвої компетентності ми відштовхувалися від припущення, що ці феномени пов’язані на рівні ціннісно-смислової сфери особистості та залежать від рівня її антиципаційної спроможності. Так, на першому етапі дослідження звернулися до створення контрастних груп експериментальної вибірки за інтегральним показником загальної антиципаційної спроможності. Відповідний тест (прогностичної компетентності) В.Д. Менделевича складається із 87 питань, які відповідають наступним шкалам: особистісно-ситуативна спроможність – спроможність > 166 , неспроможність < 166 балів, max = 275 балів; просторова антиципаційна спроможність: моторна вправність (рухова здатність) > 52 бали; моторна незграбність (рухова нездатність) < 52 бали; часова антиципаційна спроможність: хроноритмологічна – > 42 , неспроможність – < 42 бали; загальна антиципаційна спроможність > 241 бал, неспроможність – < 241 бал. У тлумаченні В.Д. Менделевича показники неспроможності за критеріями особистісно-ситуативної та загальної антиципаційної спроможності вказують на невротизацію особистості [8].

На другому етапі нами використана методика граничних смислів (далі МГС), авторами якої є Д.О. Леонтєв та В.М. Бузин (1992). Вона призначена для діагностики динамічних смислових систем на змістовному, структурному,

ціннісному, функціональному рівнях. Процедура проведення полягає у виокремленні смислових категорій у процесі діалогу. На основі отриманих даних діалогу вибудовується граф, що містить смислові та граничні категорії, ланцюг, вихідні та вузлові категорії. Граф аналізується за трьома напрямками – структурний аналіз, контент-аналіз та проєктивний підхід. Отримані результати було інтерпретовано за індексами децентрації (ІД), рефлексивності (ІР), негативності (ІН) [6, с. 3–11].

З метою формування репрезентативної вибірки нами відібрано для участі в експерименті 142 особи (70 чоловіків та 72 жінки) віком від 21 до 40 років, що різнилися за професійним і сімейним статусом. Обсяг вибірки був підібраний таким чином, щоб відповідав умовам дослідження з допомогою як номотетичного, так й ідеографічного підходів. Вікові інтервали вибірки визначались за критерієм сучасної періодизації юності та зрілості. За нижній віковий інтервал був обраний вік 20–21 рік, коли особистість досягає не тільки піку психічних, психофізіологічних та інтелектуальних функцій, а й активно опановує сімейні та професійні ролі, усвідомлює громадянські права й обов’язки [8]. Саме тому нам вбачається актуальним вивчити становлення та динаміку інтегральної характеристики особистості – життєвої компетентності в межах періодів ранньої та середньої дорослості людини.

Експеримент проводився в кілька етапів: збір емпіричного матеріалу, якісний та кількісний аналізи із залученням експертної групи (10 осіб, 3 викладачі-психологи, 4 практичні психологи, 15 студентів-психологів).

Результати психологічного експерименту. Результати кількісного зрізу вікової динаміки антиципаційної спроможності за ТАС В.Д. Менделевича наведені у *табл. 1*.

Встановлено, що за середніми значеннями різновікові групи різняться неістотно. Окремі показники варіюють у зв’язку з віковими піками розвитку когнітивної та мотиваційно-смислової сфер особистості [8]. Так, показники просторової прогностичної компетентності найбільш високі у першій віковій групі ($M = 53,57$, $\sigma = 8,43$). Середні показники для вікових груп хроноритмологічної антиципаційної спроможності знаходяться нижче норми ($M = 40,21$, $\sigma = 4,94$; $M = 39,88$, $\sigma = 4,52$). Стосовно розподілу антиципаційної спроможності/неспроможності у кількісних даних жінок та чоловіків за результатами діагностики

Таблиця 1

Показники антиципаційної спроможності обстежуваних за методикою ТАС

Вибірка	Значення вибірки	Антиципаційна спроможність			
		Просторова	Часова	Особистісно-ситуативна	Загальна
I група 20- 25 років	M	53,57	40,21	166,72	260,51
	σ	8,43	4,94	18,06	24,33
	Mo	54,00	45,00	167,00	240,00
II група 31-35 років	M	49,93	39,88	170,81	260,68
	σ	8,76	4,52	16,89	22,72
	Mo	54,00	42,00	165,00	241,00
Межі норми (у балах)		52	42	166	241

Примітка. M – середнє квадратичне, σ – стандартне відхилення.

виявлено, що за критерієм частотного показника (f) у відсотках залежно від статі та рівня показників – В (високий) та Н низький – є підстави висновувати (**табл. 2.**):

1. Показники просторової антиципаційної спроможності групи жінок порівняно із середніми показниками чоловіків є нижчими. Розподіл кількісних даних моторної вправності як у групі жінок, так і чоловіків групується навколо середніх значень (жін. $M = 56,4$, $y = 3,6$; чол. $M = 56,06$, $\sigma = 6,1$), що характерно приблизно для 66 % всієї двостатевої вибірки.

2. За відсотковим співвідношенням група чоловіків з високими показникам хроноритмологічної спроможності ($M = 44,36$, $\sigma = 7,2$) менша (20,1 %), ніж жіноча (~25 %). Поряд із цим відсоток обстежуваних чоловіків з часовою антиципаційною неспроможністю значно більший (~30 %), хоча середній показник цієї групи нижчий, ніж у відповідній підгрупі жінок ($M = 36,73$, $\sigma = 3,73$). А це

вказує на певні складності при прогнозуванні часових проміжків та при оцінюванні хронологічної наступності подій у життєдіяльності чоловіків усіх вікових груп. До того ж другим припущенням має місце більша відвертість чоловіків при самооцінці АС у прогнозуванні власних часових характеристик.

3. Для третини осіб із чоловічої групи (29,5 %) характерні значно нижчі показники від норми для особистісно-ситуативного антиципування ($M = 176,2$, $\sigma = 22,78$) порівняно із показниками жінок ($M = 182,4$, $\sigma = 14,47$). Сукупний показник для чоловіків низького рівня особистісно-ситуативної антиципаційної неспроможності статистично відрізняється ($M = 151,3$, $\sigma = 9,66$) від відповідної підгрупи жінок ($M = 154,7$, $\sigma = 9,19$). Припускаємо, що для жінок із високими та низькими показниками особистісно-ситуативної антиципаційної здатності характерно оцінювання власних прогностичних здібностей на більш високому рівні

Таблиця 2

Результати груп жінок та чоловіків за методикою ТАС

		Стать				Всього	
		Чоловіки		Жінки			
		M	σ	M	σ	M	σ
Просторова (моторна вправність)	В	56,06	6,1	56,4	3,6	55,91	5,3
	Н	45,58	7,12	42,1	7,57	43,6	7,55
Часова (хроноритмологічна)	В	44,36	7,2	43,6	1,77	43,94	2,02
	Н	36,73	3,73	37,6	3,31	36,98	3,58
Особистісно-ситуативна	В	176,2	22,78	182,4	14,47	180,4	13,51
	Н	151,3	9,66	154,7	9,19	152,1	8,83
Загальна	В	274,5	16,51	277,6	18,65	270,72	29,22
	Н	235,3	5,79	234,6	6,88	234,9	6,39

Розподіл вибірки (контрастні групи, у %)

	Антиципаційна спроможність	Антиципаційна неспроможність
Жінки (21-25 років)	64,3	35,7
Жінки (35-40 років)	65,8	34,2
Чоловіки (21-25 років)	65,8	34,2
Чоловіки (35-40 років)	68,3	31,2

порівняно з чоловіками. Цей емпіричний факт слушно тлумачити як передумову більшої категоричності жінок під час передбачення подій власного життя та дій інших на особистісному рівні рефлексування.

Аналіз результатів даних за методикою ТАС дав нам змогу виокремити вісім експериментальних контрастних груп за рівнем (спроможність/неспроможність) загальної антиципаційної спроможності залежно від віку (**табл. 3**).

Другим етапом експерименту був контент-аналіз відповідей його учасників за методикою граничних смислів (МГС). Виділено групи, що відповідають темам “реалізованість/не-реалізованість”, “приналежність/самотність”, “існування смислу життя/відсутність смислу життя”, наявність гедоністичних смислів (затишок, комфорт, безпека), “пізнання/невігластво”, “визнання/безславність”. Темі груп співпадають з результатами контент-аналізу проведеного Д.О. Леонтьєвим. Відмінною лише є тема “приналежності/самотності”.

Під час аналізу графів граничних смислів жінок I – II вікових груп були виявлені такі тенденції (**табл. 4**):

1) для жінок першої групи характерна зверненість до внутрішніх переживань порівняно з другою, більш старшою групою: проміжні категорії контекстуально містять теми пошуку сенсу життя, переживання дефіциту емоційної

близькості та розуміння навколишніми, уникнення життєвих невдач; водночас є досить цікавим, що для обох груп смислова структура має високий показник індексу негативізму;

2) спостерігається тенденція зсуву до посилення групового значення індексів децентрації та негативізму в жінок 33–35 років, на противагу орієнтації на ментальні процеси; на наш погляд, це кардинально різні стратегії смислотворення;

3) для жінок першої групи антиципування послідовності життєвих подій і смислів здійснюється через зверненість до власних переживань і думок; при цьому характер відповідей смислового ланцюга спрямований на стратегію уникнення певних подій чи переживань (скажімо, не бути самотньою, уникаючи осуду, не відчувати суму, нудьги, не допускати беззмістовності у діяльності);

4) для граничних смислів чоловіків більш характерна тенденція до високих показників індексу рефлексивності, адже вони більше за жінок сконцентрованості на власних переживаннях і думках, рішеннях і мріях;

5) для чоловіків 30–35 років характерний високий індекс негативізму у відповідях, при цьому контекстуально смисловий ланцюг цієї групи має виражену спрямованість на побудову цілей на майбуття, проте одночасно із знецінюванням оточення та невдоволенням

Таблиця 4

Таблиця середніх значень результатів даних МГС жінок із показниками норми за загальною антиципаційною спроможністю

Серія	N(ГК)	N(БК)	І.з.с.	С.д.л.	Прод.	Ір	Ід	Ін
Жінки (21-25 років)	2.88	2.69	1,07	8.03	6.23	6.58	5.24	5.09
Жінки (30-35 років)	2.53	2.42	1,04	9.25	3.01	5.17	8.48	6.91

Примітка. N(ГК) – абсолютне число граничних категорій, N(БК) – абсолютне число вузлових категорій, І.з.с. – індекс зв'язку структури, С.д.л. – середня довжина ланцюга, Прод. – продуктивність, Ір – індекс рефлексивності, Ід – децентрації, Ін – індекс негативізму.

Таблиця 5

Таблиця середніх значень результатів даних МГС чоловіків із показниками норми за загальною антиципаційною спроможністю

Серія	N(ГК)	N(БК)	І.з.с.	С.д.л.	Прод.	Ір	Ід	Ін
Чоловіки (21-25 років)	3.02	2.04	1.34	7.21	5.23	8.58	3.24	4.09
Чоловіки (35-40 років)	2.91	2.04	1.67	10.01	4.01	9.53	4.95	5.91

Примітка. N(ГК) – абсолютне число граничних категорій, N(БК) – абсолютне число вузлових категорій, І.з.с. – індекс зв'язку структури, С.д.л. – середня довжина ланцюга, Прод. – продуктивність, Ір – індекс рефлексивності, Ід – децентрації, Ін – індекс негативізму.

динамікою життя (не жити в рутині, не мати клопоту від близьких, не нудьгувати); водночас для чоловіків обох груп не характерні відповіді з децентрацією, себто вони майже не враховують думку інших осіб; вони демонструють спрямованість відповідей на власні досягнення, смисли та переконання (досягти свободи, впевненості, стабільності, визначеності);

6) особливістю граничних смислів жінок групи з показниками антиципаційної неспроможності віком від 21 до 25 років (**табл. 6**) є тенденція до низьких показників децентрації порівняно з нормативною групою того ж віку; прикметно, що ця тенденція зберігається й в II віковій групі: характерні граничні смисли, що зосереджені на особистій успішності, а відповіді в цілому характеризують високий індекс негативізму;

7) індекс рефлексивності у жінок II вікової групи найнижчий з усіх середніх показників вибірки; для них характерна зверненість до гедоністичних почуттів та думок (отримання насолоди, самоствердження за рахунок партнера тощо); контекстуально відповіді мають зв'язок із їх егоцентричною спрямованістю на отримання переваг від оточення, знецінення пошуку сенсу повсякдення, орієнтування на ситуації “тут і тепер”;

8) для чоловіків обох вікових груп з антиципаційною неспроможністю характерна ви-

разна тенденція до низьких значень за індексом негативізму порівняно з результатами нормативної групи; контекстуально наступність їхніх висловлювань зосереджена на власних хоббі-досягненнях, має місце їх побоювання стосовно особистих програвів;

9) для цієї групи характерні найнижчі показники децентрації; відповіді взагалі не містять переживань і смислів інших; характерна висока сконцентрованість на особистісному сенсі; для II вікової групи відповіді також вирізняються високим негативізмом та орієнтацією на особисте відношення до речей.

ВИСНОВКИ

1. Контент-аналіз динаміки смислових систем за методикою МГС учасників експериментальної вибірки дав змогу виділити унікальну, відмінну від попередніх досліджень, тему “приналежності/самотності”. Саме цей смисловий центр зумовлює більшість життєвих прогнозів дорослих обстежуваних. Це – дія механізму децентрації як свідомого вибору між егоцентричною або інфантильною орієнтацією та зрілими, відповідальними стосунками з іншими.

2. Гостре переживання криз періоду дорослості залежить від низки факторів децентрованості: сконцентрованість/розгалуженість

Таблиця 6

Таблиця середніх значень результатів даних МГС жінок із показниками норми за загальною антиципаційною неспроможністю

Серія	N(ГК)	N(БК)	І.з.с.	С.д.л.	Прод.	Ір	Ід	Ін
Жінки (21-25 років)	1,36	2,03	0,97	4.03	6.23	6.58	2.45	6.1
Жінки (30-35 років)	2,01	1,94	1,02	3.25	3.01	4.56	3.01	7.51

Примітка. N(ГК) – абсолютне число граничних категорій, N(БК) – абсолютне число вузлових категорій, І.з.с. – індекс зв'язку структури, С.д.л. – середня довжина ланцюга, Прод. – продуктивність, Ір – індекс рефлексивності, Ід – децентрації, Ін – індекс негативізму.

смислів за різними сферами, продуктивність / негативізм у прогнозуванні, зосередженість на власних переживаннях / зосередженість на переживаннях інших. Отож, емпірично механізм децентрації є інтегральним показником взаємозв'язку антиципації та життєвої компетентності особистості.

3. Індекси децентрації граничних смислів жінок та чоловіків віком 30–35 років у групі із антиципаційною неспроможністю пов'язані із негативізмом як відмовою особи від активності та її гомеостатичною орієнтацією на особистісному рівні життєздійснення. Це слушно інтерпретувати як споживницьке ставлення до близького оточення, як негативний прогноз стосовно очікувань наступності дій інших.

4. Встановлена відмінність між жінками та чоловіками у зверненості негативної реакції на певний об'єкт: для чоловіків – це тенденція до вивільнення від опіки батьків та уникнення контролю від партнерки / дружини; для жінок – це невдоволення розподілом обов'язків з партнером / чоловіком та очікування від нього повторення батьківської моделі піклування. Виразною є певна особливість ходу відповідей: для чоловіків свобода в розумінні граничного смислу трактувалась як ситуація схвалення, соціального визнання; для жінок поняття свобода у відповідях не визначалась як граничний смисл, а лише використовувалась як засіб вибору певних альтернатив, що мали на меті уникнення самотності.

5. Кардинально відмінні тенденції граничних смислів, зокрема, у дії механізму децентрації, виявляються у жінок в зосередженості на взаємодії та реалізації досягнень з допомогою інших. З віком ця тенденція спадає, жінки більше починають бачити власні нереалізовані смисли та можливості. Для чоловіків характерною є сконцентрованість на власних досягненнях, що з віком трансформуються у невдоволеність власним становищем чи реалізацією себе як особистості, професіонала, батька, громадянина.

1. Батраченко І.Г. Психологія життєвої антиципації особистості / І.Г. Батраченко, О.Г. Рихальська. – Д.: Вид-во ДДУ, 2009. – 168 с.

2. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис. Типологический анализ кризисных ситуаций // Психологический журнал. – 1995. – Т.16, №3. – С. 90–101.

3. Горноста́й П.П. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности / П.П. Горноста́й.

– К.: Интерпресс, ЛТД, 2007. – 312 с. – С. 110–15, 190–193.

4. Життєві кризи особистості: [за ред. Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова]. – К.: ІЗМН, 1998. – У 2-х ч. – Ч. 1. – 356 с.

5. Клиническая психология [под ред. Карвасарского Б.Д.]. – СПб.: Питер, 2004. – 960 с.

6. Леонтьев Д.А. Методика предельных смыслов (МПС) / Д.А. Леонтьев: [методическое руководство]. – М.: Смисл, 1999. – 36 с.

7. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К.: Изд-во ООО “КММ”, 2006. – 240 с.

8. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология / В.Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс-информ, 2005. – 432 с.

9. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / [за ред. Т.М. Титаренко]. – К.: Міленіум, 2005. – 336 с. – С. 29–34.

10. Степаненко М.Д. Концептуальні засади життєвої компетентності особистості / М.Д. Степаненко // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХУПС, 2005. – Вип. 2 (23). – С. 114–121.

11. Титаренко Т.М. Испытание кризисом: Одиссея преодоления / Т.М. Титаренко. – М.: Когнито-Центр, 2010. – 304 с.

12. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: [пер. с англ. и нем. Д.А. Леонтьева, М.П. Папуша]. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

13. Штепа О.С. Особистісна зрілість: Модель, опитувальник, тренінг: [монографія] / О.С. Штепа. – Л.: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 210 с.

АНОТАЦІЯ

Шестопалова Катерина Миколаївна.

Психологічні механізми взаємозв'язку антиципування та життєвої компетентності особистості.

Розглянуто взаємозв'язок феномену життєвої компетентності та процесу антиципації на ціннісно-смиловому рівні, що дозволило теоретично обґрунтувати та емпірично виокремити механізм децентрації. Водночас проведена демаркація між компонентами життєвої компетентності та описано осягання людиною життєвих смислових узмістовлень у формі граничних смислів. На цьому підґрунті проаналізовано динаміку смислоутворення та виділено основні тенденції розвитку граничних смислів в осіб з антиципаційною спроможністю/неспроможністю, що уможливило теоретичне висвітлення специфіки механізму децентрації залежно від індивідуально-особистісних, гендерних та вікових особливостей особистості.

Ключові слова: особистість, життєва компетентність, антиципація, когерентність, психологічний механізм, ціннісно-смилова сфера, психологічний експеримент, антиципаційна спрямованість, антиципаційна спроможність/неспроможність, індекс рефлексивності, механізм децентрації.

АННОТАЦІЯ

Шестопалова Катерина Николаевна.

Психологічні механізми взаємозв'язку антиципації та життєвої компетентності особистості.

Розглянуто взаємозв'язок феномена життєвої компетентності та процесу антиципації на ціннісно-смысловому рівні, що дозволило теоретично обґрунтувати та емпірично виділити механізм децентрації. Одночасно проведена демаркація між компонентами життєвої компетентності та описано досягнення людиною життєвих смыслових значень у формі межових смислів. На основі цього проаналізовано динаміку смыслоутворення та визначено основні тенденції розвитку межових смислів у осіб з антиципаційною спроможністю/неспроможністю, що дозволило теоретично прояснити специфіку механізму децентрації в залежності від індивідуально-особистісних, гендерних та вікових особливостей особистості.

Ключові слова: особистість, життєва компетентність, антиципація, когерентність, психологічний механізм, ціннісно-смысловий сфера, психологічний експеримент, антиципаційна спрямованість, антиципаційна спроможність/неспроможність, індекс рефлексивності, механізм децентрації.

ANNOTATION

Shestopalova Kateryna.

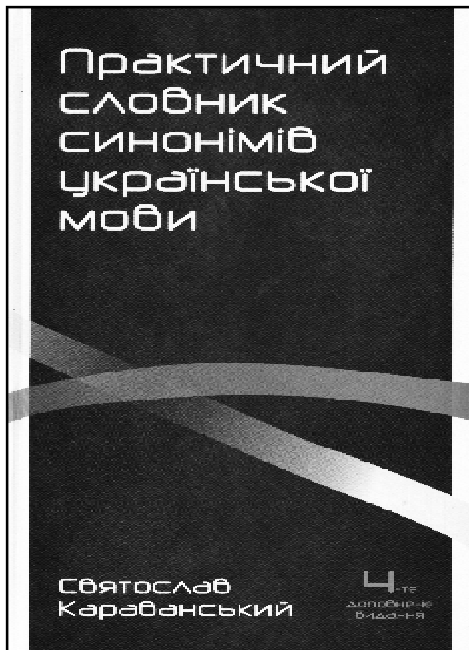
Psychological Mechanisms of Correlation of Anticipation and Life Competence of Personality.

In the article the correlation of a phenomenon of life competence and the process of anticipation on the value-semantic level has been considered, which allowed theoretically substantiate and empirically differentiate the mechanism of decentration. At the same time the demarcation between the components of life competence has been made. On these grounds the dynamics of sense creation has been analyzed and the main trends of the development of limitation senses of persons with anticipational ability/inability have been distinguished, which made possible theoretical enlightening the specifics of the mechanism of decentration depending on individual-personal, gender and age characteristics of personality.

Key words: personality, vital competence, anticipation, coherent, psychological mechanism, valued-semantic sphere, psychological experiment, anticipations orientation, anticipations possibility/insolvency, index of reflexive, mechanism of decentration.

Надійшла до редакції 25.06.2012.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Караванський С.

Практичний словник синонімів української мови. — 4-е вид., опрацьоване і доповн. — Львів: БаК, 2012. — 536 с.

Практичний словник синонімів української мови – це лексикографічний довідник для підшукування синонімів, тобто слів з однаковим чи приблизно однаковим значенням. Лексика словника охоплює всі сфери людської діяльності, надаючи користувачам широкий вибір можливих синонімів та варіантних форм. Крім твердо запроваджених у практику лексичних одиниць, словник фіксує також рідковживані та безпідставно занедбані терміни й вирази української мови. Подекуди цитовано й оказіоналізми: новотвори та слова-пропозиції. Словник послуговується правописом 1928 року, але наводить і форми усталені радянським правописом.

Словник адресовано широкому колові читачів – від учнів до державних діячів.

СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУ РОЗУМІННЯ – СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ МЕДИЧНОЇ СФЕРИ

Наталія МОЙСЕЄНКО, Ірина КИШАКЕВИЧ, Ганна ПЯСТА

Copyright © 2013

У цій роботі вивченню підлягає таке психологічне явище, як розуміння медичної проблеми засобами творчого медичного мислення майбутнього лікаря із виявлення захворювання пацієнта. Головною метою є аналіз однієї зі складових такого мислення – процесу розуміння та методів його активізації як під час вивчення фундаментальних дисциплін, так і клінічних.

Актуальність вивчення проблеми медичного мислення зумовлюється новітніми вимогами до медичних знань лікаря (створено державні освітні стандарти лікарів), реформою вищої медичної освіти (впровадження принципів Болонської конвенції) тощо. Конструктивна зміна ситуації у медичній сфері повинна спиратися на формування творчого мислення того, хто навчається, і того, хто навчає; тим більше, що нині панівна в освіті алгоритмізація та формалізація навчального процесу блокує прийняття людиною креативних продуктивних рішень. Це повною мірою стосується формування творчого мислення впродовж навчання студентів у стінах медичного ВНЗ.

Впровадження новітніх технологій у медицині спричиняє невинуватене сподівання на “комп’ютерний діагноз” й одночасно знецінює клінічне мислення. Але жодна штучна інтелектуальна система не в змозі вийти за межі програми, що в ній закладена, і тільки лікар спроможний адекватно інтерпретувати результати комп’ютерного дослідження. Тому основною діючою особою клінічної медицини, як і раніше, залишається лікар з його знаннями, досвідом, творчим мисленням [5]. Виходячи з цього, в освітньому процесі медичних ВНЗ потрібно створювати підґрунтя для формування *фахівця як творчої особистості*, здатної вирішувати творчі нестандартні зав-

дання, вміти гнучко мислити, перетворювати знання у знаряддя активних учинкових дій, шукати розв’язок складних проблем у тих випадках, для яких ще не виявлені адекватні способи і засоби діяння. На жаль, у більшості університетів не приділяється належної уваги такій організації освітнього процесу, яка б сприяла, підтримувала й заохочувала урелення творчості викладачів і студентів.

Передумовою успішного виконання будь-якої мислєдіяльності є глибоке розуміння того завдання, яке потрібно виконати. У цьому разі розуміння – це своєрідний “стартовий майданчик” при розв’язуванні більшою чи меншою мірою нових задач. Встановлено, що розуміння, актуалізуючись у процесі розв’язання задачі як смислове утворення, є не лише результатом мислення, але є однією із фаз його перебігу, що забезпечує успішність самого розв’язку. Вивчення процесу розуміння при розв’язуванні різноманітних задач і проблем передбачає **з’ясування психологічної сутності творчого медичного мислення**.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Творча сутність людини виявляється у zdolанні проблем, завдань, вимог, труднощів. Вона багатогранна і закономірно поділяється на види: наукова, технічна, літературна, медична, музична, ігрова, навчальна, побутова, військова тощо. Зрозуміло, що такий поділ має умовний характер, однак, як влучно зауважує Д.Б. Богоявленська, “... творчість, будучи вищим проявом феномена “людина”, найменше вивчена” [1, с. 5]. Воднораз у дослідженні природи творчого мислення найбільш значущим є праці С.Л. Рубінштейна [12], О.М. Леонтьєва [10], А.В. Брушлінського [2], В.О. Моляко [11] та ін. Найчастіше творчу діяльність визначають через новизну [2; 4; 13], котра

становить емпіричне узагальнення, яке не залежить від специфіки різних форм творчості, а лишень констатує спільне в них. Мислення часто розгортається як процес розв'язування задач, тобто такого чітко визначеного за умовами і вимогами завдання, що перетворюється у предмет мисленнєвої діяльності [3; 4; 14]. Тому логічно вивчати творче клінічне мислення як процес розв'язування суб'єктивно нових медичних задач.

В науковій літературі процес творчого мислення розглядається у феноменологічному, змістовому і структурному аспектах. У першому випадку процес розв'язування творчої задачі подається як набір хаотичних "спроб і помилок", і тільки випадкова здогадка приводить мислення до правильного розв'язку; в другому – пошук способів розв'язання характеризується як перехід від одного бачення ситуації до іншого, тобто як перебір варіантів переведення предмета задачі з одного стану в інший; у третьому – аналізуються основні фази, етапи, складові процесу знаходження розв'язку і його зреалізування [4; 7; 9; 11].

Мисленнєвий процес при розв'язанні нової медичної проблеми охоплює логічний та інтуїтивний психозмістові компоненти [1; 2; 4; 9; 10; 11; 13]. А це означає, що професійне мислення медика передбачає використання таких логічних прийомів, як порівняння, аналіз, синтез, узагальнення. Однак неможливо суто логічно обґрунтувати медичне мислення, оскільки у психологічному плані наявне усуб'єктнення логічних операцій, котре актуалізує спонтанну активність та інтуїцію особи.

У задачі, як і медичній проблемі, пов'язаній із з'ясуванням діагнозу методів лікування чи реабілітації, психологи виділяють умову й вимогу: перша становить набір об'єктів та упредметнень, що не завжди ситуаційно явно пов'язані між собою і створюють певну конструкцію [11; 13; 14]; звідси розв'язання задачі – це побудова чи створення такої конструкції, що, здійснюючись за певними правилами, дає конкретний результат, себто розв'язок медичної проблеми.

Психологи, взоруючись на Л.С. Рубінштейна і Г.С. Костюка, вважають, що розуміння є аналітико-синтетичною діяльністю [4; 6; 7; 8; 9]. Так, В.В. Знаков констатує, що "розуміння як компонент мислення, має безпосереднє відношення не до виявлення нових знань, а до їх привласнення, вписування нового у структуру досвіду, особистісного

знання суб'єкта" [6, с. 89]. А тому тип мисленнєвої задачі спричиняє виникнення в особи конкретних форм розуміння: розуміння-впізнавання, розуміння-прогнозування, розуміння-об'єднання, розуміння-пояснення. У першому випадку мовиться про актуалізацію минулого досвіду (фактори, параметри чи ознаки); у другому – він відносить новий об'єкт розуміння до певного класу об'єктів, тобто висуває гіпотезу чи гіпотези стосовно продуктивності власного процесу розуміння; у третьому – вибирає найсуттєвіші ознаки предмета та пов'язує їх у єдине ціле як у результат мисленнєвого розв'язання суб'єктом задачі; насамкінець у четвертому – здійснює спроби пояснити пізнавальне явище, водночас виявляючи недостатність розуміннєвого проникнення у його природне наповнення та способи упрямлення. Остання з названих форма розуміння є найскладнішою і охоплює всі пізнавальні процеси, котрі актуалізувалися на попередніх етапах. Відтак словесне чи символічне пояснення – базовий компонент будь-якої форми розуміння, що неподільно пов'язане із розуміннєвим процесом, є його зворотньою стороною [6]. Далі нами проаналізовані роль, місце дії та значущість основних форм розуміння у циклічній динаміці розв'язування творчих медичних задач.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У цій роботі досліджується творче медичне мислення студентів медичного ВНЗ. Суть психологічного експерименту полягала у розв'язанні кожним студентом низки різноманітних творчих медичних задач. В ньому брало участь 80 студентів Івано-Франківського національного медичного університету. Було підібрано кілька серій задач, кожна з яких актуалізує дію певного аспекту медичного мислення. Іншими словами, відібрана система задач давала змогу моделювати ситуації креативної мислєдїяльності, а їх зміст уможлилював фіксацію різних компонентів пошукового процесу.

Когнітивна складова (знання, накопичені суб'єктом; його попередній досвід; особистісні смисли; словниковий запас) є основою мисленнєвого процесу. Перші кроки, як відомо, спрямовані на розуміння задачі та вивчення її умови. Тому мисленнєва активність центрується довкола структурних елементів задачі, що уможлилює процес її розв'язування, поетапне добування знань та їх селекціонування. Сама задача переформулюється, а

відтак змінюється певне співвідношення її умови і вимоги на основі єдиної системи понять, тобто вибудовується певна модель проблемної ситуації та формується певний стан її розуміння. Як зауважують М.Д. Мамфорд і С.Б. Густавсон, творчість більшою мірою "...пов'язана з інформацією, що здається нерелевантною для розв'язання даної задачі" [15, с. 30]. У цьому випадку феномен переформулювання часто базується на актуалізації латерального мислення, що розгортається, довкола задачі. У людей з великим обсягом знань активізується значно більше інформації, а здатність її використовувати дозволяє їм творити за межами того, чому їх вчили, тобто за рамками досвіду, вплив якого на перебіг розуміння також неоднозначний. Нова інформація, що міститься у задачі, накладаючись на власний досвід суб'єкта, призводить до згадування аналогічних завдань. Це може статись унаслідок актуалізації спеціальних мисленневих дій, спрямованих на пошук у власному досвіді подібної ситуації (чи хоча б частини її). Здійснити правильний висновок на цьому мікроетапі означає для суб'єкта і досягти певного рівня розуміння задачі, і здійснити поступ у напрямку пошуку розв'язку, коли розуміння умови переходить у смислове осягнення суті розв'язання.

Операційний компонент розуміння творчих медичних задач у мислєдїяльності будь-якого суб'єкта характеризує його діяльне ставлення до світу, де операція порівняння є чи не найважливішою. Саме вона і породжує дії за аналогією, всупереч комбїнуванню чи поєднанню елементів. При розв'язуванні медичних задач часто спостерігається актуалізаційна дія тенденції до *аналогїзування*, коли розуміннєвий процес спрямований на пошук еталонного зв'язку між симптомами захворювання, патогенезом хворобливого явища, клінічним перебігом захворювань і тими теоретичними фактами, які відомі медицині та конкретному лікарю зокрема. Отож розуміння *за аналогією* зводиться до акцентування уваги медичного працівника на таких клінічних ознаках, які перетворюють спочатку незрозумїлу медичну інформацію на аналогічно еталонну. Мисленнєві дії за аналогією, як встановлено нами, переважають у пошуковій діяльності студентів (майже 41% обстежуваних).

Процес розуміння медичної проблеми часто настає за допомогою дій *комбїнування* (18% обстежуваних). У цих випадках після аналізу,

зїставлення й *перекомбїнування* діагностичних даних конструюється цілісне бачення клінічної картини хворого. Ця мисленнєва тенденція визначається перебудовою структури медичної проблеми і на цій основі уможлиблює виявлення нових зв'язків між її складовими (уточнення змісту причини і наслідків захворювання, перекомбїнування значущості перебігу симптомів тощо) і долучення нових теоретичних фактів, нових інтерпретаційних симптомів до медичної картки.

Інколи у студентів виникала ідея діяти всупереч аналогїї, тобто отримати клінічний діагноз усупереч загальноприйнятим стандартам діагностики. Нами зафіксоване підпорядкування процесу розуміння на підґрунті *реконструктивних* дій майже у 9% учасників експерименту. Здійснена мисленнєва інверсія ставить на перший план інші анамнестичні факти, симптоми захворювання та результати лабораторних досліджень, на основі яких настає розуміння проблеми. Часто пошуковий процес просякнутий актами розуміння, *базується на поєднанні* трьох вищеокреслених мисленневих тенденцій (15% задїяних в експерименті). Скажімо, аналог до відомого еталону шукається в динаміці захворювання і після повторного застосування діагностичних процедур. Але при цьому мисленнєві дії є цілеспрямованими, підпорядкованими загальній ідеї. Інколи, на жаль, спостерігаються мисленнєві манїпуляції "навмання", без будь-якої закономірності (майже 8% обстежуваних).

Підкреслимо, що повне розуміння умови творчої клінічної задачі не досягається на етапі вивчення умови, а часто настає значно пізніше – після віднайдення розв'язку. До того ж вивчення умови задачі та розуміння її умови почасти мають різні "кінцеві пункти". Обґрунтуємо основні *мікроетапи* розгортання процесу розуміння умови медичної задачі та проаналїзуємо їх зміст, місце і роль у креативному пошукуванні. Для ілюстрації видїлених нами етапів розглянемо наступну медичну задачу:

Задача 1. *Пацієнт прочитав символи третього рядка таблиці Сївцева-Головіна на відстані 5 метрів. Яка в нього гострота зору? Які Ваші подальші дії для інтерпретації даних? Які потрібні додаткові діагностичні процедури? Чи потрібні лікувальні заходи?*

А. *Загальне ознайомлення з умовою.* Насамперед студент намагається зрозумїти суть задачі, щоб зорїєнтуватися чи зустрїчався він із задачами такого типу, впїзнати значення слів, символів. Цей мікроетап відповідає

першій формі розуміння, виділеній В.В. Знаковим, – розуміння-впізнавання, точніше **розуміння-пригадування** [6]. Він як суб'єкт діяння виділяє з контексту задачі відомі терміни (пригадуючи їх значення), змістовно відносить її до розділу “офтальмологія”, при цьому не виконує активної мисленнєвої діяльності.

Б. Розподіл умови на головну й другорядну частини. Цей мікроетап сприяє подальшому цілеспрямованому вивченню умови задачі, її окремих частин. Здебільшого студенти відносять сприйнятту медичну задачу до певного класу, тобто визначають, що потрібно зробити (діагностувати, лікувати, прогнозувати) і що вже відомо. Вони пригадують у зв'язку з цим “таблицю Сівцева-Головіна”, її структуру і методику застосування. Причому отримані дані переважно оцінюються з якісного боку (чи відомі, наприклад, номер рядка таблиці і відстань до неї для визначення гостроти зору), майже не звертається увага на їх кількісне оцінювання. Це особливо яскраво ілюструється при розв'язуванні задач із надлишковою (коли, скажімо, в базову задачу вводили вагу тіла пацієнта) чи недостатньою умовою (коли не вказували відстань від таблиці до пацієнта). На початкових стадіях вивчення умови, такий “дефект” не виявляється. Водночас у задачах із несформульованими вимогами відразу виникає запитання: “Що потрібно зробити?”

В. Переформулювання задачі на “свою” мову. Зрозуміти – означає віднести предмет чи явище до певної категорії – дати відповідь на запитання: “Що це таке?” Аналізуючи умову медичної задачі, студент намагається розчленувати її на прості елементи, що зрозумілі для нього а ргіогі і зіставити ознаки нового об'єкта з ознаками відомих об'єктів та шукати подібності між ними. Тепер розуміння – це віднесення нового об'єкта лише до певної категорії об'єктів, подібних із ним, себто **розуміння-уподібнення**. Виділяються вузлові поняття задачі, асоціативно з'являються основні теоретичні відомості, що пов'язані із ним (Що таке гострота зору? Яка вона в нормі і якому рядку таблиці відповідає?). Це означає, що відбувається детальніше вивчення частин умови, а роль розуміння у перебігу мислення зводиться переважно до осмислення фактів як своєрідних результатів узагальнення попереднього досвіду, долучення їх до системи особистісних знань. Крім того, такі пошукові дії забезпечують деякий напрям пошуку розв'я-

зання. “Своє” бачення умови задачі полягає у наданні певної знайомої медичної інтерпретації даним первинної діагностики.

Г. Новий рівень вивчення умови завдання. У подальшому пошукуванні спостерігається детальне обстеження студентами елементів ситуації у задачній ситуації (наборі патологічних ознак), деталізація її даних. Виявивши низку таких елементів, вони намагалися їх синтезувати в ціле, яким є творча медична задача. Зокрема, йдеться про виявлення деякої суб'єктивної значущості структурних елементів з погляду їх корисності для відшукування розв'язку. На прикладі завдання 1, очевидно, що на цьому етапі відбувається усвідомлення патологічності отриманих даних і виявляється потреба у проведенні додаткових прийомів для постановки діагнозу.

Д. Обґрунтування сутності задачі. В результаті переведення умови задачі на медичну мову певної галузі медицини настає наступний її поділ на частини: виокремлюється суттєве й другорядне як мікроетап ще однієї переоцінки. Якщо на першому мікроетапі студент впізнавав те, чи розв'язував він коли-небудь таку задачу чи ні, до якого розділу знань вона належить; на другому він визначав те, чи це медичне завдання з терапії або з офтальмології, то тепер здійснював внутрішній поділ задачі на частини: яка інформація відома для досягнення мети і яку потрібно ще здобути?, які теоретичні відомості вже можна використати, а які ще невідомо як застосувати?, які засоби найкоректніше вжити для цього? Розв'язуючи задачу, студент доходить висновку, що визначена гострота зору є патологічною і потребує корекції. А це означає, що наявний пошук способу її розв'язку, а відтак і **розуміння-прогнозування**. Після описаних дій, задача набуває вигляду більш-менш цілісної системи медичних об'єктів і завершується формуванням як її певної моделі, так і напряду розв'язання. Однак задачна ситуація містить ще окремі пробіли, які не дають змоги подати її вичерпну характеристику, тобто існують “зайві” або “недостатні” елементи, які охоплює суб'єктивно прийнята в даний момент модель розв'язання задачі.

Е. Особистісне задіяння умови творчої медичної задачі до особистих знань і досвіду студентів. Зміст задачної ситуації, що був “привнесений” у медичну діяльність після попереднього обстеження, під'єднується до системи знань кожного студента індивідуально,

перестаючи бути “інородним тілом” для його мислєдїяльностї у форматї *розуміння-об’єднання*.

Є. *Повне розуміння умови й висування гіпотези щодо способу розв’язку.* Внаслідок описаних дій здебільшого приходить упевненість студента у вичерпному розумінні ним умов задачної ситуації. Така впевненість може бути як виправданою, так і неправомірною. Досягнення на цьому етапі є основою для активізації процесу прогнозування, а отже й поглиблення *перебігу актів розуміння*. Якщо впевненості у розумінні умов немає, то перебіг розв’язування задачі може припинитися з волї самого розв’язувача.

Отже, у *процесї розгортання розуміння* творчої медичної задачі суб’єкт мислєдїяння спочатку видїляє її структурні елементи, впізнає їх призначення, а потім знаходить зв’язки між ними як шляхом висунення й перевірки низки припущень про ці зв’язки, так і методом висунення гіпотез про способи можливого розв’язання. Унаслідок цього він отримує нове бачення задачної ситуації й глибше проникає у сутність її умов та вимог, тобто створює досконалішу модель розв’язку задачі.

Вивчення активізації процесу розуміння в контексті розвитку творчого медичного мислення. Встановлено, що значна частина студентів не має навичок роботи з творчими нешаблонними завданнями і задачами, не використовує широко діапазон власних медичних знань, не вміє правильно аналізувати умови освітніх задач, не активно продукує різні за змістом прогнози, гіпотези значною мірою прив’язується до відомих алгоритмічних дій; не зорїєнтована на пошук оригінальних, нестандартних розв’язків проблем і задач. Це стало причиною того, що нами аналізувалися шляхи активізації й оптимізації процесу розуміння студентами медичних проблемних задач.

На сьогодні в літературі описано близько трьох десятків методик, які у той чи інший спосіб здатні впливати на творчу активність людини, що теоретично обґрунтовано й емпірично перевірено їх розробниками. Відомі прийоми активізації пошукового процесу, з одного боку, задїють пізнавальні механізми особи, з іншого – стимулюють “особистісний вимір” розв’язання задач, тобто сприяють усвідомленості основ розв’язання, напряду пошуку розв’язку. Оптимізація пошукового процесу здійснюватиметься за умов активізації обидвох його компонентів – як через системне

задїяння суб’єкта до творчої діяльностї, що можливо за спеціальної організації навчання особи певним умінням розв’язування творчих задач, так і шляхом рефлексії ситуативно здійснюваної мислєдїяльностї. Інтегральним чинником розвитку творчого потенціалу у даному випадку є тренінг, що водночас відіграє роль одного із методів підвищення компетентностї майбутніх медиків. Він передбачає вирішення низки завдань: по-перше – це сприяння покращанню орієнтації студента у задачних ситуаціях; по-друге, підвищення сприйнятливостї особи до контексту нової медичної задачі, тобто вміння виявляти її структурні елементи і взаємозв’язки між ними якомога повніше; по-третє, з’ясування прихованих зв’язків між структурними елементами й наслідків із них; по-четверте, аналізування і контролювання власних мисленневих кроків через детальне осмислення наслідків, до яких ці кроки приводять. Крім того, тренінг творчого мислення сприяє активізації неусвідомлених актів, навіть інколи стимулює збільшення неусвідомленої частки мисленневої активностї у лонї перебігу розумінневих актів і дій.

До завдань тренінгу творчого мислення належить також сприяння поглибленому осмисленню студентами сутностї перешкод, труднощів, що характерні для проблемних ситуацій, та з’ясуванню умов і факторів, що допомагають їх обійти. Загалом мовиться не стільки про отримання додаткової інформації у цьому напрямку, як про отримання емоційно насиченого інтелектуального досвіду, правильного всебічного рефлексування та подолання нової виявленої проблеми. У вітчизняній психології з цією метою використовується навчально-тренінгова система КАРУС, що синтетично впливає на творчу діяльність особистостї через стимулювання окремих циклів творчого розв’язування задачі [11]. Її автором є академік В.О. Моляко, котрий створив її навчально-тренінгову систему [7; 11]. У нашому емпіричному досвіді останніх років вона підтвердила свою ефективність, пройшовши практичну апробацію при вивченні творчого мислення школярів, студентів, при використанні її у різних галузях науки і техніки. Важливими психологічними характеристиками системи КАРУС є її обов’язкове зорїєнтування на навчання із застосуванням ускладнених умов. Це досягається через спеціальні прийоми: інформаційне обмеження, інформаційне переважання, раптові заборони, вимоги

пошуку нових варіантів розв'язку, швидкісне ескізування, ситуативне драматизування, до яких можна вдаватися при розв'язуванні будь-якого навчального завдання. Так, демонстрування особі крайніх гіпотетичних наслідків загострює її відповідальність за якість мисленнєвої продукції. Причому будь-яке ускладнення може зустрічатися впродовж тренінгу в різних задачах і на різних етапах їх розв'язування. Часто такі ускладнення доречно комбінувати у процесі роботи над однією і тією ж задачною ситуацією.

Для ілюстрації методики впровадження цього тренінгу використаємо ще раз *задачу 1*. Ускладнені умови розв'язування її можна організувати, додавши надлишкову інформацію: вік хворого 75 років, вага тіла 83 кг, або недодаючи важливої інформації: невідома відстань від пацієнта до таблиці, або внісши так зміни в умову, яка передбачатиме кілька варіантів розв'язку: якщо додатково відомо, що очний тиск у нього 27 мм. рт. ст., кришталік мутний, хворіє протягом двох років, або вдаючись до драматизування: хворий курець (діабетик), якому не можна вводити вітамін А.

Навчаючись у медичному ВНЗ, студенти опановують різні науки, тому формування їхнього творчого мислення може проводитись при вивченні всіх дисциплін. Нами описаний творчий тренінг проведений при вивченні неорганічної хімії. Для унаочнення розглянемо *задачу 2: Потрібно визначити температуру кипіння трьохвідсоткового розчину кухонної солі, якщо ізотонічний коефіцієнт дорівнює 1,8*.

Пропоновану задачу можна застосовувати як тренінгову після певних змін її умови, а саме додавши інформацію: "наявність каталізатора", забравши одну з умов: "ізотонічний коефіцієнт дорівнює 1,8", або додавши до умови "об'єм розчину" й таким чином уможлививши кілька розв'язків.

Задача 3. Обчисліть масу сульфуру, що міститься в 10 т. мідної руди, масова частка CuFe у якій становить 73%. У цьому разі переобтяжити інформацією задачну ситуацію слушно такою додатковою умовою: масова частка SO становить 5% від масової частки CuFe .

Наведені приклади показують як, використовуючи навчальний матеріал, можна створювати творчі задачі і проводити творчо зорієнтований тренінг безпосередньо в освітньому процесі при вивченні будь-якої дисципліни. Загалом тренінгово-розвивальне навчання проводилось під час розв'язування серії навчальних завдань і задач. Кожен учасник

вирішує кілька завдань у спеціально створеному режимі у тісній співпраці з викладачем. Для з'ясування характеру впливу організованого нами тренінгу на перебіг пошукового процесу нами порівнювалися процеси розв'язування контрольної задачі студентами, які приймали участь у тренінгу і які не мали такого досвіду, тобто були в контрольній групі. Умовами виконання студентами цієї задачі була самостійна пошуково-креативна активність на всіх етапах розв'язання, довільний час виконання, припинення роботи за бажанням студента. Спостереження за роботою кожного обстежуваного велося індивідуально.

Впровадження названої тренінгової системи, як показав досвід експериментування, забезпечило перебудову ставлення студентів до творчої задачі: в них виникало нешаблонне сприйняття складних медичних завдань, вони вільно орієнтувалися в нових умовах, критично ставилися до змісту задачі і власних пошукових дій, продукували різні ідеї і довільно варіювали ними. Відсутність природної активності компенсувалась впливом зі сторони викладача за допомогою тих методів, що описані вище. Цей вплив фіксувався через зміст *базових компонентів і характер перебігу вище виділених мікроетапів* процесу розуміння. У ході експерименту зафіксована значна активізація розумової діяльності кожного обстежуваного. Спеціально створені умови примушували студентів ґрунтовніше вивчати зміст задачі, активніше висувати гіпотези, детальніше апробувати опрацьовані мисленнєві результати.

Отож процес розв'язування задач, що відбувався під дією вказаних умов, першочергово розгортався як їх мовленнєве переформулювання з опорою на попередні знання студентів, коли ті отримували нові факти для аналізу, використовували нові понятійні узагальнення, що активізували **розуміння-впізнавання**, і як результат, обґрунтовували нові гіпотези, які поглиблювали **розуміння-прогнозування**. Часто таке переформулювання спричинювалось певною вимогою викладача. Саме це спричинювало оновлений аналіз умови задачі (аналізу під іншим кутом зору), чергового зіставлення відомого й невідомого. Під впливом вимушених переформулювань у процес мислення долучалися все нові й нові дані, що вело до глибшого **розуміння-об'єднання** задачі. Неправильне чи поверхнєве розуміння складових її умови додалося контрумовами, які штучно створював викладач, вдаючись до провокаційних запитань.

У будь-якому разі *тренінг спрямовувався* не стільки на аналіз абстрактної задачної ситуації, скільки *на отримання особистістю власного досвіду подолання внутрішньої проблемності* [див. 14]. Інформація про існування загат, труднощів стає не привнесеною зовні інструкцією, а є особистісним надбанням, тому що пропущена через власний досвід подолання студентами мисленневих перешкод. Важливо, що цей тренінг спрямовувався також на активізацію та розвиток базових компонентів (когнітивного, операційного, особистісного) пошуково-креативного процесу. Встановлено, що труднощі, які відчували студенти, були в основному пов'язані не з нестачею знань (когнітивним компонентом) та навичок, а з невмінням ними послуговуватися, оперувати. Розв'язання будь-якої задачі – це ще й збагачення особистісної системи знань розв'язувачів тією інформацією, яка міститься у задачній ситуації і здобувається додатково у процесі її розв'язання. Вона, як відомо, закодована у поняттях тієї науки, яка вивчається, а творчий тренінг саме й сприяє більш активному й різноплановому її “розкодуванню”. Наявні знання актуалізуються “у глибину” розуміння внутрішньої проблемної ситуації, студентом віднаходяться такі ознаки та умови, що дають змогу підвести під конкретне медичне поняття об'єкти, що, на перший погляд, не належать до нього.

Підвищення рівня розвитку операційного компонента в процесі тренінгу полягало у навчанні студентів використовувати знання та досвід під час розв'язування клінічних задач за ускладнених умов, а саме сприяти всебічному аналізу її умови, активізувати прогностичні функції мислення, забезпечити відмову від стереотипів і сформуванню готовності внутрішньо опрацювати отримані мисленневі схеми та образи. Результатом поступальної зміни цього компонента першочергово є якість мислєдїяльних операцій і тенденцій, змістовність аналогїзування, реконструювання, комбїнування. Аналоги розв'язку студенти здебільшого шукають з віддаленїших взїрцїв, комбїнують більш несподїванї складники та їн., що виявляється у ґрунтовному аналізі конкретної задачної ситуації. Емпїрично доведено, що після тренїнгового навчання вони глибше вивчають зв'язки між структурними елементами таких ситуацій, між ними та їснуючими фактами, якісно диференціюють виявленї властивостї на загальнї ї похїднї, поодинокї. Крім того, виокремленї складовї пошукування часто

розглядають на кількох рівнях – системному, структурному, елементарному.

Формуючи гіпотезу розв'язку, обстежувані експериментальної групи демонстрували більшу варіативність припущень, пропонували значно глибше їх узмістовлення. Сформоване вміння працювати над новим матеріалом стало застережним засобом для прийняття неправильних рішень. Порівняно зі студентами контрольної групи, вони значно рідше допускалися помилок, пов'язаних із проведенням неповного порівняння, із встановленням хибних причин застосування нерелевантних посилянь і висновків у процесі обґрунтування гіпотез, майже не демонстрували “ходіння колом”, що не раз зустрічалося при формуванні гіпотези розв'язку у студентів з альтернативної групи.

Вплив тренінгу на особистісно-регулятивний компонент забезпечувався щонайперше досвідом успішного розв'язання студентами різних типів творчих математичних задач, що формувало в них позитивну мотивацію, інтерес до даної діяльності. Їхня аналітико-креативна робота за штучно ускладнених умов сприяла становленню гнучкості мислення як здатності змінювати неефективний напрям пошуку на ефективніші, спроможність відмовлятися від відомих алгоритмічних прийомів на користь набутих евристичних технік мислєдїяння. В них активїзувався ї оптимїзувався також процес апробації, змінилась якість апробаційних дїй, на що вказував той факт, що такі студенти відразу відкидали породженї ними нерелевантнї посиляння ї узагальнення. Ознакою ефективності пошуково-креативної роботи стало вчасне виявлення (ї головне – бажання) мисленневих пасток і доцїльне рефлексування пошукових дїй задля уникнення необґрунтованих способів підведення підсумків зробленого.

Висновки. Використаний у нашому дослідженні модифікований творчий тренінг: а) сприяє найкращій активізації творчого мислення студентів медичного ВНЗ і спричиняє позитивні зміни всіх його базових компонентів; б) підсилює продуктивні сторони пошукового процесу й нейтралізує слабші; в) оптимізує перебіг процесу розуміння при розв'язанні особою суб'єктивно нового завдання. Подальшого дослідження потребує особистісний аспект функціонування і розвитку процесу розуміння, його вплив на перебіг та взаємоузгодження складових процедур творчого мислення медичного працівника.

1. *Богоявленская Д.Б.* Психология творческих способностей / Диана Борисовна Богоявленская. – М.: Академия, 2002. – 318 с.

2. *Брушлинский А.В.* Проблемы субъекта психологической науки / Андрей Владимирович Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – Т.12, № 6. – С. 1–3.

3. *Вульф Х.Р.* История развития клинического мышления / Х.Р. Вульф // Международный журнал медицинского практика. – 2009. – №1. – С. 12–20.

4. *Гурова Л.Л.* Интуиция и логика в психологической структуре решения задач // Семантика логика, интуиция в мыслительной деятельности человека / Л.Л. Гурова. – М.: Педагогика, 1979. – С. 8–45.

5. *Ершова-Бабенко И.В., Пашенко Т., Богачук Т.* Внедрение психоненергетического подхода в медицинском вузе. Метод “creative power” (Создающая сила) // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. – Одеса, 2002. – Вып.19. – С. 66–67.

6. *Знаков В.В.* Понимание в познании и общении / Владимир Владимирович Знаков. – М.: Изд-во РАН Института психологии, 1994. – 237 с.

7. *Коваленко А.Б.* Психология розуміння [монографія] / Алла Борисівна Коваленко. – К.: Геропринт, 1999. – 184 с.

8. *Корнилов Ю.К.* Психологические проблемы понимания / Ю.К. Корнилов. – Ярославль: Изд-во Ярослав. ун-та, 1979. – 80 с.

9. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 108 с.

10. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

11. *Моляко В.А.* Психология конструкторской деятельности / Валентин Алексеевич Моляко. – М.: Машиностроение, 1983. – 136 с.

12. *Рубинштейн С.Л.* Принципы и пути развития психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М.: АН СССР, 1959. – 356 с.

13. *Тихомиров О.К.* Психология мышления / О.К. Тихомиров. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 270 с.

13а. *Фурман А.В.* Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

14. *Эсаулов А.Ф.* Активизация учебно-познавательной деятельности студентов / А.Ф. Эсаулов. – М.: Высшая школа, 1982. – 223 с.

15. *Mumford M.D., Gustafson S.B.* Creativity syndrome: Integration, application and innovation // Psychology Bulletin. – 1988. – P. 27–43.

АНОТАЦІЯ

Мойсеєнко Наталія Миколаївна, Кишакевич Ірина Тарасівна, П'ята Ганна Григорівна.

Сутність процесу розуміння – складова професійного мислення працівників медичної сфери.

У статті розглядаються питання психологічної сутності процесу розуміння у форматі творчо зорієнтованого медичного мислення, особливостей розвитку його когнітивної та операційної складових. Проаналізовано процесно-динамічний аспект розуміння осмислення, обґрунтовано мікроетапи перебігу творчого медичного мислення, спрямованого на постановку і розв'язання клінічного завдання. Розглянуто психологічні принципи та умови впровадження творчого тренінгу для активізації механізмів розуміння вка-

заного різновиду мислення. Висвітлена можливість позитивного впливу на якість і повноту розуміння клінічного завдання студентами за допомогою тренінгової системи КАРУС. Унаочнено використання навчальних завдань з фундаментальних дисциплін (наприклад задач з хімії) та клінічних дисциплін (задач з офтальмології) як основи тренінгових завдань системи КАРУС.

Ключові слова: професія, студентський вік, творче медичне мислення, процес розуміння, творчий тренінг, КАРУС.

АННОТАЦИЯ

Мойсеенко Наталья Николаевна, Кишакевич Ирина Тарасовна, Пята Анна Григорьевна.

Сущность процесса понимания – составляющая профессионального мышления работников медицинской отрасли.

В статье рассматриваются вопросы психологической сущности процесса понимания в контексте творчески ориентированного медицинского мышления, особенностей развития его когнитивной и операционной составляющих. Проанализированы процессуально-динамический аспект понимающего осмысления, микроэтапы процесса медицинского мышления в ходе решения студентами клинических задач. Выявлены психологические условия проведения творческого тренинга, направленного на активизацию механизмов понимания названного вида мышления. Обоснованы возможность положительного влияния на качество и полноту понимания студентами клинических задач с помощью тренинговой системы КАРУС. Проиллюстрировано использование учебных заданий из фундаментальных дисциплин (на примере задач из химии) и клинических дисциплин (задач из офтальмологии) в качестве основы тренинговых заданий системы КАРУС.

Ключевые слова: профессия, студенческий возраст, творческое медицинское мышление, процесс понимания, творческий тренинг, КАРУС.

ANNOTATION

Moysyenko Nataliya, Kyshakevych Iryna, Pyasta Hanna.
Essence of Cognition Process – Component of Professional Thinking of Health Care Workers.

In the article the issues of psychological essence of the process of cognition in the format of creatively oriented medical thinking, specific features of the development of its cognitive and operational components have been considered. The process-dynamic aspect of cognitive comprehension has been analyzed; the micro-stages of the course of creative medical thinking directed on the formulation and solution of the clinical task have been substantiated. The psychological principles and conditions of implementation of creative training for efficient action of the mechanisms of comprehension of mentioned kind of thinking have been considered. The opportunity of the positive effect on the qualitative understanding the clinical tasks by students with the help of training system KARUS has been demonstrated. As the basis of the training system KARUS the authors offered training tasks on fundamental disciplines (on the examples of tasks on chemistry) and clinical disciplines (tasks on ophthalmology).

Key words: profession, student age, creative medical thinking, process of cognition, creative training, KARUS.

ЕМПІРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРЕАТИВНОСТІ У ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Євген ЗАЙКА, Ігор ЗУЄВ, Тетяна ЗІМОВІНА, Микола САВРАСОВ

Copyright © 2013

Постановка проблеми та її зв'язок з актуальними завданнями. Сучасна вища освіта зорієнтована на студентів, які володіють високим рівнем творчого мислення. Однак на сьогодні більшість студентського загалу становлять посередність стосовно творчих здібностей. Наші багаторічні експериментальні дослідження вказують на те, що справжнім та ефективним джерелом формування творчого мислення школярів, у тому числі й старшокласників, є освітня модель *розвивального навчання* (на відміну від моделі традиційного), яка останнім часом посідає більш помітне місце у загальній системі національної шкільної освіти.

У Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна протягом 30 років під керівництвом О.К. Дусавицького і Є.В. Зайки проводяться дослідження розвитку особистості та пізнавальних процесів школярів у *системі розвивального навчання В.В. Давидова–Д.Б. Ельконіна*. Суть відмінності такого навчання від традиційного полягає в тому, що воно формує з учня самостійного *суб'єкта учбової діяльності*, цілеспрямовано розвиваючи в нього якісно нові можливості пізнавальної сфери, творче мислення та особистість у цілому [1; 2]. При цьому очевидною є значущість прискореного розвитку саме когнітивних процесів, котрі забезпечують повноцінний і всебічний аналіз учнем предметів і явищ у процесі учіння, що вкрай важливо для прийняття правильних рішень, здійснення адекватних виборів у життєвих проблемних ситуаціях і побудови перспектив свого психодуховного розвитку. У психології розвивального навчання більш-менш повно досліджений розвиток різних когнітивних процесів (мислення, пам'яті, уваги), однак набагато менше вивчений розвитковий перебіг креативних процесів і здібностей особистості, у структурі яких центральне місце посідає творче мислення.

Мета дослідження – дати комплексну характеристику креативності учнів середніх і старших класів загальноосвітньої школи із висвітленням таких її аспектів:

1) особливості розвитку креативності в різних системах навчання – розвивальному (заснованому на побудові учбової діяльності за системою Д.Б. Ельконіна – В.В. Давидова) і традиційному (типовому для масової школи); визначити, чи мають місце відмінності у розвитку креативності школярів у різних способах навчання, і якщо так, то наскільки істотні ці відмінності;

2) зв'язок креативності з її сенсорно-перцептивною основою (“чуттєвою тканиною”) – рівнями розвитку у школярів чотирьох основних репрезентативних систем – візуальної, аудіальної, кінестетичної й дігитальної, а також їх співвідношення; визначити, чи має місце такий зв'язок, і якщо так, то у чому саме він полягає;

3) зв'язок креативності з емоційно-мотиваційною сферою особистості (показниками емоційності й умотивованості), визначивши при цьому, з якими саме показниками креативності пов'язана найтісніше ця сфера і за якого їх іншого поєднання створюються найбільш сприятливі умови для прояву творчого потенціалу;

4) процедури і можливості розвитку різних аспектів креативності й інтелекту ігрового тренінгу на предмет активації пізнавальних процесів учнів, проведеного у позаурочний час.

Виклад основного матеріалу відповідно до вищевикладених цілей, охоплює чотири частини: а) результати вивчення розвитку творчого мислення у школярів, які навчаються за традиційною системою і розвивальною; б) результати дослідження такої важливої передумови креативності, як рівень розвитку репрезентативних систем школярів розвивального і традиційного навчання; в) підсумки вивчення маловивчених у психології емоційно-мотива-

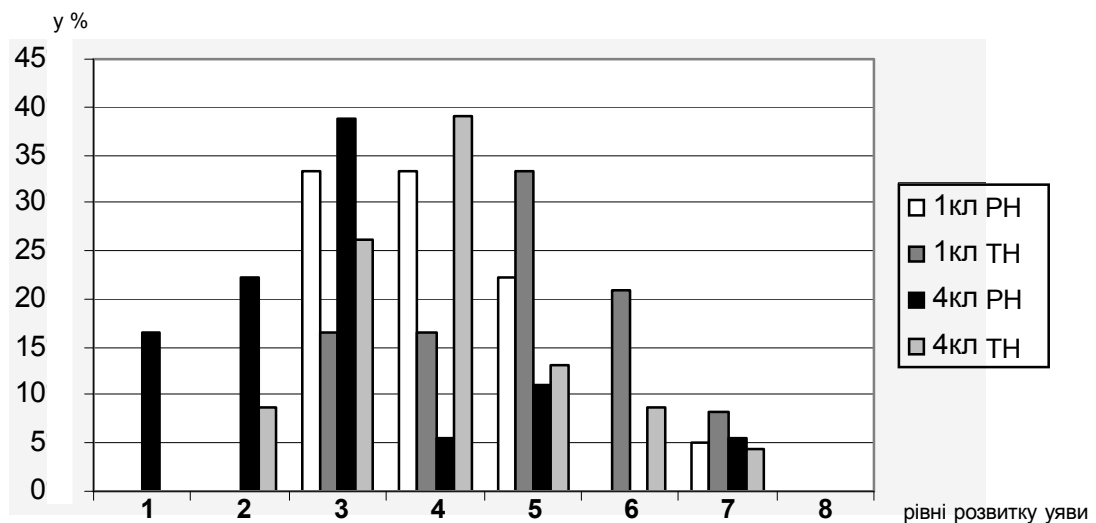
ційних компонентів креативності і г) опис процедури ігрового тренінгу, у процесі якого створювалися умови для оптимізації когнітивного і креативного розвитку школярів.

Частина 1. Творче мислення є важливим компонентом розумової діяльності, усієї когнітивної сфери учнів. Відмінні за цілями, змістом, формами, методами і засобами системи навчання створюють для його розвитку різні психолого-педагогічні умови. Багаторічні дослідження підтвердили як можливості, так і закономірності розвитку основ теоретичного мислення при реалізації принципів системи розвивального навчання (РН) в молодшому шкільному віці. Однак, на думку В.В. Давидова і В.Т. Кудрявцева, самодостатньо теоретичне мислення ще не пояснює проблему творчості [1; 6], хоча у процесі пізнання це мислення і продуктивна уява виконують єдину функцію, а саме дозволяють людині осягати універсальні засновки розвитку речей і подій, перетворювати й осмислювати світ як ціле відповідно до їхніх вимог. Система РН, будучи спрямованою на виховання та розвиток самостійної і творчої особистості дитини, уможлиблює відстеження етапів і механізмів розвитку її креативного потенціалу, вивчення зв'язку розв'язкового взаємодоповнення творчого мислення та інших пізнавальних й особистісних процесів [1].

Для підтвердження вищесказаного нами була проведена діагностика рівня розвитку уяви й аналізу серед школярів перших і четвертих класів у двох системах навчання – традиційній і розвивальній. Для цього вико-

ристана діагностична методика “Композиція” Ю.А. Полуянова, результати якої подані у вигляді стовпчикових діаграм (рис. 1; 2). Встановлено, що в молодших школярів із системи РН були виявлені високі показники розвитку уяви, причому як у першокласників, так і в четвертокласників. У школі з ТН показники сформованості уяви характеризуються як посередні, що становить норму для обох вікових категорій розвитку цієї важливої пізнавальної здатності. Відтак система однозначно прискорює розвиток уяви молодших школярів [див. 9].

У першому класі в системі РН нами вкотре виявлений позитивний зв'язок процесів розвитку уяви та аналізування. А це означає, що чим вищий рівень уяви, тим вища здатність школярів до аналізу. Такий самопозитивний зв'язок уяви й аналізу наявний у всіх інших класах, зокрема і в класах ТН. Отримані дані вочевидь є підтвердженням ідеї В.В. Давидова про єдиний розв'язковий контекст теоретичного мислення й уявлювання в онтогенезі. Також встановлено, що система РН інтенсифікує розвиток таких показників креативності, як оригінальність, своєрідність творчого мислення, здатність молодших школярів до висування ідей, до їх деталізації й обґрунтованості. З часом у цій експериментальній системі навчання творчий потенціал особистості зростає за прискореною траєкторією [9]. Звідси слушно припустити, що розвиток креативності в молодшому шкільному віці, що зафіксований у наших психологічних дослідженнях, є базою для становлення творчого потенціалу особистості на наступних вікових етапах.

Рис. 1. Показники розвитку уяви в першокласників і четвертокласників у системах розвивального і традиційного навчання

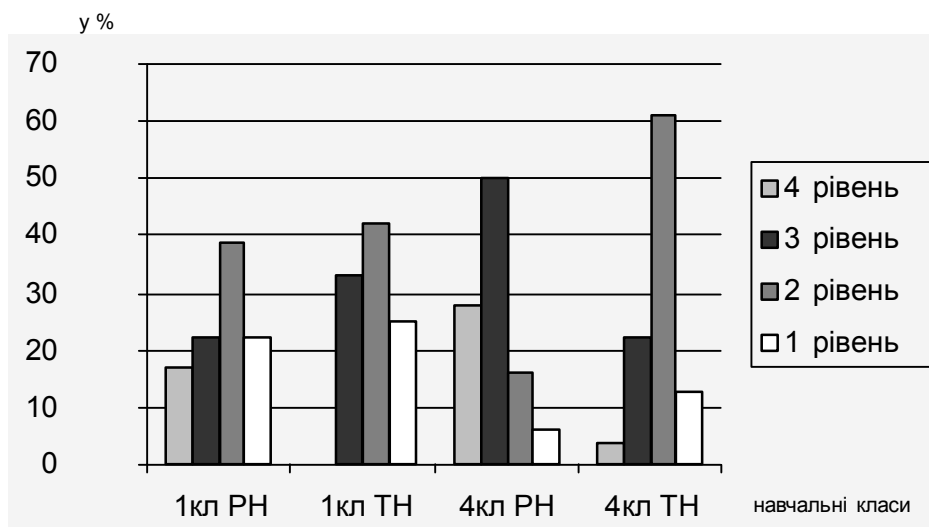

Рис. 2.

Показники рівня розвитку аналізування першокласників і четвертокласників у системах розвивального і традиційного навчання

Частина 2. Останнім часом зростає інтерес дослідників до внутрішніх способів подання сприйнятої інформації – *репрезентації* [4; 5]. Застосовуючи різні способи репрезентації, учні здобувають знання у процесі навчання. Репрезентацію інформації здійснюють так звані репрезентативні системи (РС), що являють собою когнітивні структури, які визначають специфічні способи сприйняття і переробки інформації суб'єктом за допомогою органів відчуття [4; 5]. Ці системи диференціюються відповідно до основних сенсорних модальностей – візуальна, аудіальна, кінестетична, а також науковці виділяють дігитальну РС, що зберігає інформацію у символічній формі. Загалом РС являють собою ту відчуттєву тканину, на основі якої відбувається розвиток креативного складника психіки. Закономірно, що їх вивчали у тісних зв'язках з учбовою діяльністю і в ситуаціях її розвивального впливу. Вирішення проблеми виявлення особливостей розвитку РС у різних способах навчання допомагає пошуку психологічних резервів підвищення ефективності чітко організованого освітнього впливу на учнів.

Нами був вивчений зв'язок між творчим мисленням і розвитком РС учнів, які навчалися у різних системах навчання. Порівняно і проаналізовано результати виконання фігурного субтесту П. Торранса представниками різних домінуючих РС, які навчалися за традиційною системою і за системою РН Д.Б. Ельконіна–

В.В. Давидова. У дослідженні взяли участь учні четвертих-сьомих класів.

Відповідно до результатів методики ДРС, що визначає домінуючий тип РС [5], всі учні, незалежно від системи навчання, були розподілені на відповідні групи згідно з тим, який тип РС розвинутий у них найбільшою мірою. У підсумку виділено чотири групи учнів: з домінуванням візуальної системи, аудіальної, кінестетичної або дігитальної. У **табл. 1** подані результати діагностики за показниками оригінальності і гнучкості мислення у всій вибірці.

У розвиткових інваріантах творчого мислення помітне переважання учнів із візуальним і дігитальним домінуванням за обома показниками креативності. На нашу думку, це пов'язано з такими причинами: а) візуальним типом образного мислення, яке учні повинні

Таблиця 1
Розвиток показників творчого мислення за результатами тесту Торранса в учнів з різними домінуючими РС (середні значення, у %)

Домінування РС	Оригінальність	Гнучкість
Візуали	8,76	8,52
Аудіали	7,58	7,54
Кінестетики	7,55	6,86
Дігитали	8,98	8,12

Таблиця 2

Дані стосовно визначення розходжень між учнями різних систем навчання
(середні значення і стандартні відхилення)

Тип РС	Результати діагностики учнів за тестом П. Торранса							
	Традиційна система				Система розвивального навчання			
	Оригінальність		Гнучкість		Оригінальність		Гнучкість	
	Серед. значення	Станд. відхилення	Серед. значення	Станд. відхилення	Серед. значення	Станд. відхилення	Серед. значення	Станд. відхилення
Кінестетичний	7,38	2,98	6,68	1,79	7,73	2,95	7,03	2,28
Аудіальний	7,49	2,68	7,35	1,83	7,70	3,02	7,72	1,98
Візуальний	8,81	2,89	8,44	1,05	8,71	3,11	8,59	1,15
Дігитальний	8,84	2,95	8,15	1,46	9,08	2,99	8,09	1,46

були активізувати у процесі виконання завдань фігурного субтесту; б) дігитальним характером тих розумових дій, котрі продукують варіанти розв'язків цього завдання. Також виявлені статистично значимі розходження між візуалами і кінестетиками за оригінальністю мислення, між візуалами і аудіалами, візуалами і кінестетиками, дігіталами і кінестетиками за гнучкістю мислення [4].

Порівняльне вивчення розвитку показників творчого мислення між школярами, які навчалися за традиційною системою і системою РН і які утворили чотири групи – з домінуванням кінестетичної, аудіальної, візуальної і дігитальної РС, дало змогу визначити ступінь розходжень між двома категоріями і чотирма групами учнів (табл. 2).

Для учнів ТН виявлені розходження у чотирьох випадках: між візуалами і кінестетиками за критерієм оригінальності творчого мислення, а також між візуалами й аудіалами, візуалами і кінестетиками, дігіталами і кінестетиками за його гнучкістю. За критерієм оригінальності мислення виявлені статистично значимі розходження між візуалами і кінестетиками (в усіх випадках при $p > 0,99$). Якісно інші психолого-педагогічні умови експериментального навчання природно виявили іншу картину: в учнів системи РН за аналогічними показниками виявлені статистично значимі розходження тільки в одному випадку, а саме за критерієм гнучкості між візуалами і кінестетиками (при $p > 0,95$).

Таким чином, за традиційної системи навчання учні з різними домінувальними РС мають між собою більше розходжень у розвитку креативності, ніж учні, які навчалися у системі РН. До того ж для першої більшу вагомість у розвитку творчого мислення має

факт домінування тієї чи іншої РС. Водночас у школярів із системи РН творче мислення в цілому розвивається більш згармонізовано і рівномірно, причому незалежно від того, які типи внутрішньої організованості інформації в них переважають [4].

Частина 3. У дослідженні М.В. Саврасова вивчена роль емоційного і мотиваційного компонентів креативності; встановлено, що творче мислення школярів не залежить від профільного навчання; причому старшокласники як гуманітарного, так і природничого профілів навчання виявили однаковий рівень розвитку креативних здібностей [8]. Отож, незважаючи на різну насиченість навчання матеріалом окремого наукового змісту (гуманітарні, фундаментальні чи природничі науки), зреалізованість творчого потенціалу школярів залишається приблизно на однаковому рівні для представників різних профілів навчання. А це означає, що структура креативності старшокласника завжди містить показники інтелектуальної, комунікативної і загальної емоційності, творчої активності, котра спрямована на перспективу, емоційний самоконтроль, оригінальність й унікальність рішень та ситуаційних дій. Одночасно встановлено, що для студентів гуманітарного профілю порівняно з ровесниками природничого більшою мірою характерна внутрішня мотивація вибору майбутньої спеціальності.

Отже, профільність навчання, на відміну від способу навчання (традиційне, розвивальне), це не той фактор, що характеризує ступінь розвитку творчого мислення школярів. І лише окремим показникам емоційного і мотиваційного потенціалу креативності властивий певний взаємозв'язок [8].

Частина 4. Креативність, відповідно до вищевикладеного, більш інтенсивно розвивається за умов упровадження новаційної системи навчання, а саме розвивальної. Водночас ще одним дієвим способом розвитку креативності може бути *ігровий розвивальний тренінг*. Його практикування показало, що це – ефективний канал збагачення креативного потенціалу школярів, що уможливорює вирішення кількох завдань: а) розвиткове удосконалення внутрішнього плану дій особистості, б) посилення її здатності працювати із прихованою інформацією, в) формування продуктивної (головно образно-символічної за змістовленням) уяви [3].

Під час тренінгу внутрішнього плану дій (здатності здійснювати перетворення “в думці” без зовнішніх предметних дій і без зорових опор на предмети та їх зображення) використовуються завдання з різних перестановок і трансформацій цифрового і буквеного матеріалу відповідно до фіксованого чи постійно змінюваного алгоритму. Він з успіхом може застосовуватися як у традиційному навчанні, так і в РН. І це зрозуміло чому. Внутрішній план дій (ВПД) є однією з універсальних характеристик людської свідомості і являє собою ключову умову для розвитку інтелекту. ВПД не відноситься до жодного з традиційно видокремлюваних психічних процесів, а становить неподільну єдність, згусток уваги, мислення, уяви і пам’яті. На жаль, у системі традиційного шкільного навчання ця здатність цілеспрямовано не формується. Натомість у системі РН цілеспрямовано плекаються психічні здібності, що становлять зміст ВПД. Подумкові дії, звісно, можуть бути творчими, що передбачають планування і пошук стратегій розв’язування задачі із чітко вираженим орієнтувальним компонентом. Нижче приведені приклади розвивальних завдань.

Серійні вирахування. Цифри заданого чотири чи шестизначного ряду слід подумки розташувати так, щоб друга половина ряду розташувалася чітко під першою, а потім з верхніх чисел віднімаються нижні, і називається результат у кожному стовпчику. Наприклад, для ряду із чотирьох цифр 5832:

5 8

-3 2

2 6,

для ряду із шести цифр 758624:

7 5 8

-6 2 4

1 3 4.

Називаються, відповідно, тільки цифри 2 і 6 чи 1, 3, 4; усі проміжні перестановки й обчислення виконуються подумки. Неважко уявити, що це особливий спосіб шифровки чисел, прийнятий серед розвідників. Скажімо, щоб передати інформацію про наявність у супротивника 24 літаків і 134 танків резидент вдається до такої завуальованої форми її передачі, щоб жоден перехоплювач, який не знає коду, не здогадався, про які кількісні дані мовиться.

Складання слів із букв заданого слова. Букви заданого слова, наприклад, “робота”, використовуються як “будівельний матеріал” для створення нових слів, що складаються тільки з цих букв: “рота”, “брат”, “бар”, “табір” та ін., причому все це відбувається лише подумки. У більш складному варіанті гри можна дозволяти використовувати додатково ще яку-небудь букву (скажімо, Н) і забороняти використовувати одну з букв заданого слова (наприклад, О); у цьому випадку є можливість створювати цілу низку слів: “рань”, “сполох”, “баран”, але водночас не можна називати слова “нора”, “бор”, і т. ін.

Здатність швидко знаходити і переробляти приховану, неявну, нечітко подану інформацію – важлива властивість творчого мислення. Це припускає наявність у людини складної розумової здатності швидко, гнучко і глибоко проникати у зміст матеріалу. В підґрунті цієї спроможності перебуває цілий ланцюг елементарних операцій мислення та уяви: розчленування цілісного явища на окремі елементи, зіставлення кожного елемента із інших, ізоляція елемента від кожного з інших, пошук різноманітних зв’язків між елементами тощо. Нижче наведемо приклади таких завдань.

Перехоплення закодованих повідомлень. У грі беруть участь чотири гравці, які грають два на два. Перший передає своєму партнеру закодоване за допомогою пари предметів слово, і партнер повинний протягом обмеженого часу (30 сек чи 1 хв) дати однозначну її розшифровку. Два інших гравці (“супротивники”), почувши сказане першим гравцем, повинні протягом цього самого часу записати свій варіант розшифровки. Одна зі сторін одержує призовий бал тільки у тому разі, якщо супротивна сторона не зуміла відгадати задумане. Якщо відгадали обидві сторони, тоді бал не зараховується. Якщо перший гравець невдало закодував слово, його сторона одержує штрафний бал. Гра організується так, щоб

кожна сторона почергово називала свої закодовані слова, а всередині кожної сторони цю функцію виконують обоє партнерів поперемінно. Інші граючі забезпечують складання слів, що підлягають передачі у зашифрованому вигляді, і їхній розподіл методом жеребкування між чотирма гравцями, а також виконують суддівські функції під час гри. У такий спосіб розвивається здатність загадувати предмет так, щоб при цьому поєднувалися одночасно і гарна його замаскованість (від супротивників), й однозначна його розшифрованість (для партнера), опрацьовується вміння виділяти індивідуальні особливості уяви і мислення інших людей і враховувати їх при побудові власних дій.

Пошук замаскованих букв. Пред'являється складний осмислений (предмети, пейзаж) чи безглуздий (накопичення пересічних ліній) малюнок (див. зразок **рис. 3а**). Треба уважно розглянути всі його деталі і за обмежений час (скажімо, за дві хв), віднайти якнайбільше літер, складених вигинами і перетинаннями його ліній. Учасники гри заздалегідь домовляються про те, чи будуть вони враховувати літери тільки українські, чи ще й латинські або грецькі; чи будуть вони брати до уваги тільки букви у звичайному вертикальному розташуванні, або ж ще й перевернені у площині аркуша і дзеркально відбиті. Перемагає той, хто за короткий час зуміє правильно відшукати максимальну кількість прихованих закодованих букв. Так, у наведеному прикладі міститься по дві букви "С" і "Г" і по одній "Д", "О", "Х" і "Л" у вертикальній позиції (див. **рис. 3б**).

Пропонована вправа розвиває здатність ретельно аналізувати окремі дрібні деталі чогонебудь, відволікаючись від цілісної картини, швидко впізнавати знайомі елементи у склад-

ній незнайомій конструкції, оперативно переключатися з одного елемента на інший.

Ще один компонент тренінгу спрямований на розвиток в учасників ігрового процесу уяви. При цьому принципово важливим є стимулювання безпосередньо продуціювальної функції уяви, що створює принципово нову інформацію, способи розв'язку задач, ситуацій тощо. Нижче подамо приклади таких завдань.

Змішування ознак різних предметів. Задається який-небудь предмет (істота, явище), наприклад "коник-стрибунець". Потрібно об'єднати, змішати його ознаки з ознаками інших, зовсім не схожих на нього предметів, що довільно підбираються, і коротко описати отримані результати. Так, "коник-стрибунець" може бути об'єднаний з "трамваем": великий, рухається на лапках-колесах рейками, всередині тулуба – салон із сидіннями для пасажирів; з "рікою": великий, довгий, синій, повільно повзе своїм руслом, на поверхні його спини плавають човни і купаються діти; з "ліхтарним стовпом": довгий, застиг у вертикальному положенні, рухаючи очима, висвітлює зверху дорогу, і т. ін. Під час обговорення особлива увага звертається на образне уявлення всіх деталей отриманих синтезів, аж до дрібних їхніх характеристик, і зреалізуються спільні спроби зробити кожен комбінацію ще більш яскравою, незвичайною, вражаючою. У цій грі розвиваються такі властивості уяви, як яскравість, жвавість, конкретність і прорисованість усіх деталей створеного образу, а також здатність сполучати ознаки зовсім несхожих і далеких за змістом предметів.

У будь-якому разі результати багаторічних експериментальних досліджень переконливо вказують на те, що названі інтелектуальні ігри та вправи справді забезпечують розвиток у більшості школярів цілої низки системних якостей креативності та інтелекту.

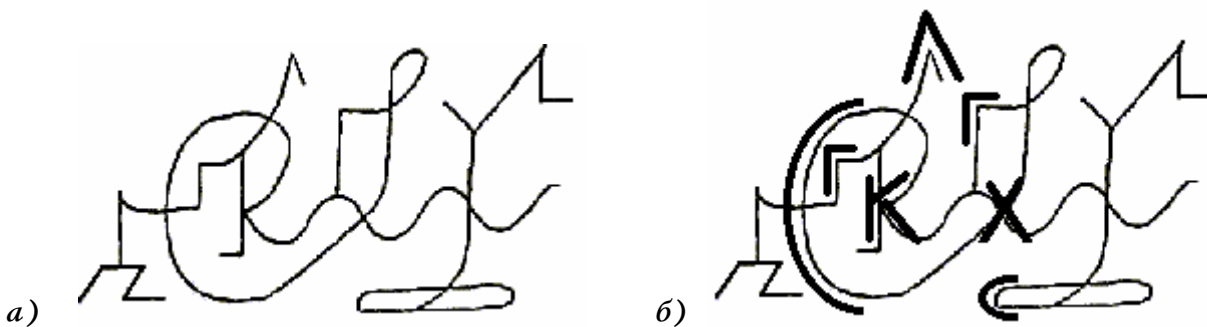

Рис. 3.
Стимульний матеріал до завдання "Пошук замаскованих слів".

ВИСНОВКИ

1. Система РН сприяє розвитку творчого мислення її учасників, при цьому з часом творчий потенціал особистості школяра прискорено зростає. Розвиток саме цього типу мислення в молодшому шкільному віці є базою для становлення креативності особистості на наступних вікових етапах.

2. Порівняння результатів вивчення рівнів розвитку творчого мислення і репрезентативних систем учнів середнього і старшого шкільного віку як майбутніх студентів переконливо вказує на те, що у цілому РН забезпечує їх більшу досконалість як особистісних утворень порівняно з традиційною системою навчання.

3. Профільне навчання визначально не впливає на ступінь розвитку творчого мислення школярів за сучасних умов організованої освіти.

4. Важливим способом розвитку когнітивних і креативних процесів та здібностей учнів є спеціально організований ігровий тренінг, під час якого відбувається інтенсивний розвиток і прискорене формування в них творчого мислення.

1. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / Василий Васильевич Давыдов. – М.: ИНТОР, 1996 – 544 с.

2. Дусавицкий А.К. Развивающее образование: теория и практика. / Александр Константинович Дусавицкий. – К.: Б.И., 2002. – 145 с.

3. Заика Е.В. Упражнения по развитию мышления, воображения и памяти школьников / Евгений Валентинович Заика. – Харьков: ХГУ, 1992. – 65 с.

4. Заїка Є.В., Зуєв І.О. Шкільне психологічне консультування: шляхи оптимізації пізнавальної діяльності учнів / Є.В. Заїка, І.О. Зуєв // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – №10. – С. 1–15; №11. – С. 16–4; №12. – С. 4–11; 2009. – №1 – С. 16–31; №2 – С. 13–16; №3 – С. 16–22.

5. Зуєв І.О. Методика діагностики репрезентативних систем в освіті / І.О. Зуєв // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2007. – Вип. 22. – С. 84–91.

6. Кудрявцев В.Т. Творческая природа психики человека / В.Т. Кудрявцев // Вопросы психологии. 1990. – № 3. – С. 113–120.

7. Моляко В.А. Творческая одаренность и ее влияние у детей старшего дошкольного возраста / В.А. Моляко, Е.И. Кульчицкая. – К: Знание, 1993. – 42 с.

8. Саврасов М.В. Психологічні особливості креативності школяра / М.В. Саврасов // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2010. – Вип. 35. – С. 58–67.

9. Самулевич Т.Е. Єдиний контекст у розвитку творчого мислення молодших школярів у системі розвивального навчання / Т.Е. Самулевич // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2010. – Вип. 39–40. – С. 304–309.

АНОТАЦІЯ

Заїка Євген Валентинович, Зуєв Ігор Олександрович, Зимовіна Тетяна Євгенівна, Саврасов Микола Володимирович.

Емпірична характеристика креативності у шкільному віці.

Наведено результати експериментальних досліджень розвитку креативності учнів початкового, середнього і старшого шкільного віку, що проведені на базі факультету психології ХНУ імені В.Н. Каразіна. Описано такі характеристики креативності, як її зв'язок зі способами навчання, із репрезентативними системами й із емоційно-мотиваційною сферою особистості, а також окреслені процедури і можливості розвитку під час ігрового тренінгу пізнавальних процесів в учнів різних вікових категорій.

Ключові слова: шкільний вік, креативність, розвивальне навчання, репрезентативні системи; емоційно-мотиваційна сфера; ігровий тренінг пізнавальних процесів.

АННОТАЦИЯ

Заика Евгений Валентинович, Зуев Игорь Александрович, Зимовина Татьяна Евгеньевна, Саврасов Николай Владимирович.

Эмпирическая характеристика креативности в школьном возрасте.

Приведены результаты экспериментальных исследований развития креативности учащихся начального, среднего и старшего школьного возраста, выполненных на базе факультета психологии ХНУ имени В.Н. Каразина. Описаны следующие характеристики креативности: ее связь со способами обучения, с репрезентативными системами и с эмоционально-мотивационной сферой личности, а также очерчены процедуры и возможности развития в ходе игрового тренинга познавательных процессов в учащихся разных возрастных категорий.

Ключевые слова: школьный возраст, креативность, развивающее обучение, репрезентативные системы, эмоционально-мотивационная сфера, игровой тренинг познавательных процессов.

ANNOTATION

Zaika Yevhen, Zuyev Ihor, Zimovina Tetiana, Savrasov Mykola.

Empirical Characteristic of Creativity at School Age.

The results of experimental researches of the development of creativity of primary, basic and senior schoolchildren, conducted at the faculty of psychology of Kharkiv National University, have been presented. The characteristics of creativity such as its connection with ways of training, representational systems and emotion-motivational spheres of personality have been revealed, the procedures and opportunities of the development during the game training of cognitive processes of children of different ages have been outlined.

Key words: school age, creativity, developing education, representative systems, emotion-motivational sphere, game training of cognitive processes.

Надійшла до редакції 23.02.2012.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКОВОГО КОМПОНЕНТА ТОЛЕРАНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ

Ольга ШАЮК

Copyright © 2013

Постановка проблеми. Новітні глобалізаційні та інтеграційні процеси сьогодення все більш уважливіють усвідомлення кожною людиною перспектив власного розвитку, життєвої самореалізації, професійного самовизначення і побудови у зв'язку з цим індивідуальної життєвої стратегії. Розуміння нею значущості постійної особистісної трансформації в нестабільному світі, орієнтація на ефективне виконання репертуару соціальних ролей у життєдіяльності спрямовують її індивідуальне буття на вміння адекватно і динамічно контактувати із природним середовищем, навколишніми, із собою.

Сьогодні неможливо підготувати кваліфікованого фахівця, не навчивши його продуктивно взаємодіяти з урахуванням специфіки майбутньої професійної діяльності. Крім того, він має володіти вміннями, нормами і навичками ефективної співпраці з іншими членами трудового колективу. Відсутність останніх перешкоджає як професійному, так і особистісному зростанню дорослої особистості. Не дивно, що в ієрархії критеріїв професіоналізму сучасного фахівця все більшого значення набувають гуманістично спрямовані компетенції, серед яких пріоритетними є здатність до толерантної поведінки, готовність взаємодіяти і йти на компроміси та домовлятися.

У 2005–13 роках нами проведено низку теоретичних і прикладних пошукувань на предмет з'ясування психологічних особливостей покомпонентного формування професійної толерантності студентів сучасного економічного ВНЗ як інтегральної психологічної риси їхньої особистості [див. 4]. Саме ці напрацювання лягли в основу створення проф. Фурманом А.В. комплексного наукового проекту під назвою *“Генеza толерантності: витоки, реалії та перспективи українотворення”*

[див. 1]. Наразі деталізуємо специфіку становлення когнітивного складника толерантності студентства як окремої вікової категорії.

Мета статті: на основі аналізу експериментальних даних визначити психологічні особливості формування конативного компонента толерантності у студентів-економістів.

Виклад основного матеріалу. Для підтвердження результатів теоретичного вивчення проблеми толерантності виникла потреба у проведенні емпіричного дослідження особливостей її формування у майбутніх економістів. Відтак, на підставі результатів констатувального експерименту [див. 4], нами визначено *чотири групи експериментальних умов* такого формування у процесі їхньої професійної підготовки (комплексні психодіагностичні зрізи, тренінг розвитку толерантності, навчально-рольові ігри, кредитно-модульна система) і його *програмну схему*, котра: а) реалізує класичні умови експериментування щодо виокремлення незалежної і залежної змінних; б) дає часову розгортку експериментальних нововведень від вересня 2009 до липня 2010 р.; в) визначає етапи формування психологічного впливу, що охоплює дев'ятимісячний термін цілеспрямованих емпіричних актів і дій, зорієнтованих на системоутворення толерантності як інтегральної особистісної риси студентів-економістів. У зв'язку з цим на базі Тернопільського національного економічного університету упродовж 2009–10 років нами проведено *психологічний формувальний експеримент*, у якому взяло участь 45 студентів 1-го, 3-го, 5-го курсів, з яких було створено три експериментальні групи – по 15 осіб у кожній.

Відповідно до мети, об'єкта і предмета дослідження, після впровадження чотирьох груп експериментальних умов спрямованого

формування толерантності у студентів-економістів, нами зреалізована *програма завершальних психодіагностичних зрізів* у травні-червні 2010 року в ТНЕУ. Всі методики обстеження залишалися ті самі, що й на початковому етапі проведення контрольних психологічних вимірів [див. 2; 3; 4]. Тому висвітливо власне психологічні особливості та розвиткову ефективність формувального впливу вищеописаних експериментальних умов на становлення поведінкового компонента професійної толерантності майбутніх економістів.

Експериментальні нововведення [див. 4], як слідує із нижче поданих даних, якісно вплинули на рівень розвитку конативного компонента толерантності студентів. Графіки, побудовані за шкалою процентилів (*табл.*), наочно переконують у тому, що за дев'ять місяців цілеспрямованих розвиткових впливів відбулася низка позитивних змін у формуванні психологічних особливостей їхньої професійної толерантності, що знайшло відображення у таких *експериментальних фактах*:

по-перше, відтепер найбільш поширеною поведінковою стратегією у студентів-економістів стала стратегія конструктивного самоствердження, котра, як відомо, сутнісно виявляється в умінні особистості розв'язувати життєві проблеми, у її здатності ризикувати, спираючись на спонтанність своєї активності, на креативність і продуктивне вірування, і також у бажанні саморозкритися, самовизначитися і самореалізуватися. Так, якщо до експерименту загальна кількість носіїв цієї найефективнішої стратегії повсякденної поведінки склала 57,8%, то після його завершення 84,5%, тобто кількісно приріст студентів з максимально толерантною життєактивністю сягнув 26,7% (13 осіб), що є досить пристойним емпіричним результатом, зважаючи на те, що реалізація психолого-педагогічних принципів та умов формування толерантності досягається тоді, коли здійснюється шляхом взаємодоповнення двох ліній такого формування – зовнішньої (через активізацію розвиткового перебігу психологічних особливостей кожного із досліджуваних компонентів профтолерантності) і внутрішньої (через актуалізацію гуманістичного потенціалу кожного суб'єкта освітньої діяльності в чітко заданому психологічному упредметненні, причому в проєкції на індивідуальні інваріанти покомпонентної цілісності внутрішньої толерантності як інтегральної риси особистості); отже, цілком закономірно, що

на кінець експерименту для більшості студентів як учасників експериментальних груп стали характерними високі самоповага і самовпевненість, тепер вони більше схильні до позитивної оцінки, більше наснажені вірою у свої здібності, водночас переконані у власній цікавості для інших і тому більш відкриті, довіряють собі, приймають себе такими, якими є;

по-друге, значно зменшився відсоток студентів, яким притаманна стратегія самопригнічення. Якщо на початку експерименту він становив 2,2% від загальної кількості осіб, то після впровадження системи формувально-психологічних умов і заходів – 0%; а це означає, що тепер жоден із студентів не є конформістом у ставленні до однокурсників, не здійснює пошук сильного лідера, демонструючи свою залежність та гіпервідповідальність, не вдається до самопригнічення через свою невпевненість у своїх силах, низькі оцінку, самоприйняття та саморозуміння. Натомість у повсякденному поведінці юнаки і дівчата стали більш активними та емоційними. Водночас на 15,6% (тобто на 7 осіб) зменшилася кількість студентів, котрим властива стратегія домінування. А це означає, що лише дві особи із 45 (4,4%) трьох експериментальних груп економічного профілю після системної дії психоформувальних впливів є носіями цієї найбільш деструктивної стратегії, що зовні виявляється у формі тиску і диктату, агресивності й жорсткості поведінки, котрі сутнісно заперечують особистісну толерантність. І все ж нам видається, що одержані підсумкові результати психологічного експериментування є вельми обнадійливими саме у проєкції на конативні схеми і моделі життєреалізування студентів-економістів, оскільки однозначно вказують на те, що агресивний (принаймні на вербальному рівні) стиль поведінки можна зліквідувати у студентський віковий період повністю; для цього вочевидь потрібно більше часу та спрямованих психолого-педагогічних зусиль викладачів і працівників ВНЗ;

по-третє, на відчутні зміни в наборі прийнятних, соціально бажаних і толерантно зорієнтованих, стратегій поведінки майбутніх економістів після системи розвитково-формувальних впливів на їхню свідомість указує й той емпіричний факт, що відтепер для всіх трьох експериментальних груп полярними є не суто стратегії самопригнічення і домінування, а й їх проміжні позитивні форми чи інваріанти. Зокрема, з'ясувалося, що стратегія

Таблиця

Процентильні шкали усереднених результатів вивчення життєвих стратегій, отримані за методикою Є. Нікітіна та Н. Харламенкової (м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р, у %)

конструктивного самопригнічення притаманна 11,1% осіб, тоді як стратегія конструктивного домінування – 16,6%. Причому, що найцікавіше, ці кількісні дані співпали з конкретним емпіричним матеріалом. Так, студентам-економістам першої проміжної групи властиві переважно адекватні самооцінка, самовпевненість, самоприйняття; в них наявна посередня віра у свої сили з елементами сумнівів і самодорікань, помірна залежність їхньої поведінки від навколишніх обставин; мають місце пересічний рівень саморозуміння і ситуативні моменти самопригнічення в контексті ширшого впливу на поведінкові дії конструктивного самоствердження. Натомість їх ровесникам, котрі належать до другої підгрупи, характерні: а) вище середнього рівня віра у невідкладність Я зовнішнім ситуаціям і подіям; б) достатня впевненість у собі, котра, проте, не набуває демонстративності та явної психологічної агресивності; в) прихована суперечливість між самовпевненістю і самоповагою; г) ситуаційна нестійкість їхньої Я-концепції, яка напружено розвивається часто під дією протилежно спрямованих зовнішніх обставин і внутрішніх умов.

Висновки. Таким чином, психодідактичні засоби особистісного тренінгу і навчально-рольових ігор та система кредитно-модульного навчання спричинили позитивну перебудову

поведінкового компонента толерантності у процесі реального життєздійснення студентів-економістів у часопросторі економічного ВНЗ, а відтак відбувся суттєвий поштовх у сторону зростання рівня розвитку її інших компонентів (мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового, рефлексивного). Це вказує на те, що у більшості з них не виникає труднощів у виборі адекватної, а тим більше продуктивної, лінії повсякденної поведінки, коли вони розуміють позицію та погляди інших і при цьому не втрачають своєї власної світоглядної зорієнтованості і самісної цілісності.

1. Фурман, А. В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект) / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – № 1. – С. 6–20.
2. Шаюк, О. Я. Конативний компонент толерантності / Шаюк О. Я. // Вісник Національного університету України. 36-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2011. – Вип. 6 (25). – С. 258–263.
3. Шаюк, О. Я. Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів / О. Я. Шаюк // Психологія і суспільство / гол. ред. А. Фурман. – 2011. – № 3. – С. 28–65.
4. Шаюк, О. Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів : дис. на здобуття вчен. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Ольга Ярославівна Шаюк. – Хмельницький, 2012. – 215 с.

АНОТАЦІЯ

Шаюк Ольга Ярославівна.

Особливості формування поведінкового компонента толерантності у майбутніх економістів.

У статті відстежена розвиткова ефективність психоформувального впливу експериментальних умов на покомпонентне становлення професійної толерантності як інтегральної особистісної риси майбутніх економістів, а також підтверджена результативність останньої під час практичного зреалізування емпіричної частини дослідження. Доведено, що зазначені формуально-психологічні дії сприяють позитивній перебудові поведінкового компонента толерантності студентів-економістів у процесі їхнього життєзреалізування як суб'єктів освітньої діяльності у просторі сучасного ВНЗ.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, особистість, студентський вік, поведінка, взаємодія, психологічний експеримент, поведінковий акт, конативний компонент, потреби, мотиви, цілі, інтолерантні реакції, типи поведінки, життєві стратегії.

АННОТАЦИЯ

Шаюк Ольга Ярославовна.

Особенности формирования поведенческого компонента толерантности в будущих экономистов.

В статье отслежена эффективность психоформирующего влияния экспериментальных условий на покомпонентное становление профессиональной толерантности как интегральной черты будущих экономистов, а также подтверждена результативность последней во время практической реализации эмпирической части исследования. Доказано, что

отмеченные формирующие психологические действия способствуют позитивной перестройке конативного компонента толерантности студентов-экономистов в процессе их жизненной реализации как субъектов образовательной деятельности в пространстве современного вуза.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, личность, студенческий возраст, поведение, взаимодействие, психологический эксперимент, поведенческий акт, конативный компонент, потребности, мотивы, цели, интолерантные реакции, типы поведения, жизненные стратегии.

ANNOTATION

Shayuk Olha.

Specific Features of Formation of Action Component of Tolerance of Future Economists.

The article analyzes the developing efficiency of psychoforming influence of experimental conditions on the component-by-component becoming of the professional tolerance as an integral personal feature of future economists; its effectiveness during the practical realization of empirical part of the research has been confirmed. It has been proved that mentioned forming-psychological actions facilitate the positive re-building of the action component of the tolerance of students-economists in the space of modern higher education establishment.

Key words: tolerance, intolerance, personality, student age, behavior, interaction, psychological experiment, behavioral act, demands, motives, aims, intolerant reactions, types of behavior, life strategies.

Надійшла до редакції 24.09.2013.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСНОВКИ СУЧАСНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

Павло БУБЛИК

Copyright © 2013

Актуальність теми. На відміну від соціології чи психіатрії, соціальна психологія і психотерапія переживають в Україні період інтенсивного розвитку і пошуку свого місця як у системі наукового знання, так і в суспільній свідомості. Крім того, гуманістичні психотерапевтичні напрямки (а саме вони є сегментом психотерапії, що утверджується і розвивається найбільш інтенсивно й стрімко) фактично вибудовують свої принципи на твердженнях, принципах і гіпотезах, що є переважно соціально-психологічними за своїм змістом. При цьому структура і функціонування психотерапевтичного знання не передбачають своєю засадовою умовою асимілювання в ту чи іншу академічну науку через відповідні джерельні чи дисциплінарні посилення. Натомість соціальна психологія як дисципліна, що, на відміну від психології загальної, твориться на теоріях середнього рівня і має потужне практичне спрямування, шукає ресурси свого утвердження в можливостях здійснення теоретичної легітимізації різноманітних наукових і паранаукових психологічних практик, а серед іншого й психотерапії. Науковий статус сучасної психотерапії залишається під питанням, хоча фактично актуальним це питання є радше для академічних психологів (і, зокрема, соціальних), ніж для самих психотерапевтів. І ті ж таки соціальні психологи раз по раз зустрічаються у психотерапевтичній літературі з теоретичними конструктами, що виявляються надто схожими, а подекуди й ідентичними, з конкретними соціально-психологічними концепціями, давно зафіксованими в академічній науці. Все це змушує говорити про потребу в своєрідному “з’ясуванні стосунків” між психотерапевтичним і соціально-психологічним знанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У пропонованому дослідженні ми переважно спираємося на тексти українських авторів, які

працюють у царині академічної психологічної науки та аналізують методологічно-прикладні аспекти психології і психотерапії. Зокрема, це такі автори, як Г.О. Балл, М.Є. Жидко, В.Г. Панок, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко. Крім того, нами опрацьовані відео- та аудіоматеріали конференцій, виступів, круглих столів, що проводились вітчизняними професійними психотерапевтичними асоціаціями, щонайперше Українською спілкою психотерапевтів. У текстах і виступах фіксується проблема науковості як терапевтичної практики, так і теоретичних знань, на які ця практика спирається. Ставиться проблема медичної і гуманітарної моделей психотерапії, обстоюється ідея теоретичного узагальнення, “конденсування” терапевтичної практики, а на основі цього – діалогічної взаємодії різних терапевтичних напрямків. Представники української академічної психологічної науки зосереджують увагу на поступовій інституціоналізації і легітимізації психотерапевтичної практики, а також на уможливленні методологічної рефлексії в межах кожного з напрямків.

Невирішені складові проблеми. Теоретичний зв’язок й історичний паралелізм розвитку соціально-психологічного й психотерапевтичного знання очевидні, й слушно фіксуються у літературі. Проте конкретний зміст та причинно-наслідкова спрямованість такого зв’язку залишаються не доведеними. Така невизначеність впливає і на взаємодію соціальної психології як академічної науки і психотерапії як окремого соціокультурного інституту. Науковці підкреслюють проблемність наукового статусу більшості психотерапевтичних практик, подекуди супроводжуючи свій сумнів висновком про нелегітимність такої “ненаукової діяльності”. Психотерапевти ж продовжують здійснювати свою діяльність, використовуючи всі доступні теоретичні конструкти в межах їхньої терапевтичної ідеології, але здійснюють

це часто-густо поза нормами й цінностями ієрархічного академічно-наукового дискурсу.

Мета дослідження: поставити проблему взаємозв'язку й взаємовпливу соціально-психологічної науки й психотерапії в контексті науковості як легітимної когнітивної цінності, а також й висвітлити способи її коректного розв'язання.

Постановка проблеми. Академічна соціальна психологія і психотерапія – альтернативні когнітивні напрямки, кожен з яких продовжує пошук свого місця в суспільному повсякденні. Соціальна психологія переважно продовжує традицію природничих наук. Практичним результатом її розвитку є прогнози і закономірності, що уможливають цілеспрямований вплив і коригування суспільних макро- і мікропроцесів. Психотерапія натомість утілює комунікативно-герменевтичну парадигму, розв'язує проблему коригування відносин і спілкування переважно поза межами академічної науки: “живе знання” у психотерапії переважає над знанням “точним”. Водночас соціальна психологія і психотерапія пов'язані не лише спільними об'єктами і предметами когнітивного інтересу, а й спільними чи принаймні схожими теоретичними конструктами. Якщо соціально-психологічна наука переймається переважно макрорівнем суспільної практики, і вже від нього спрямовує свій інтерес до “нижчих” (за рівнем загальності) шаблів суспільного життя, то психотерапія реалізує головний інтерес щодо міжособової взаємодії, на основі якої вибудовує більш загальні пізнавально-комунікативні конструкти. Вже саме по собі таке зіставлення логік розвитку соціально-психологічної науки і психотерапії змушує більш прискіпливо розібратись у тому, як фактично взаємодіють між собою соціально-психологічна наука і психотерапія, а також які можливості для того, або ця взаємодія була більш творчою чи принаймні взаємозрозумілою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна психологія – наука завжди молода. Одні її вважають інтердисциплінарною, а відтак похідною, інші – навпаки, засадничою для цілої низки гуманітарних дисциплін [1]. Вона продовжує свій нелегкий шлях самоствердження поряд з такими, як вважається, усталеними науковими конгломератами, як психологія, соціологія, політологія, історія. Кожну із вказаних наукових дисциплін виокремлює від решти не лише свій метод, але й

своя сфера суспільної практики. Це є особливо важливим, оскільки саме практика людського повсякдення – джерело і мета соціогуманітарного пізнання.

Психологія вивчає людину як одиницю, що певним чином взаємодіє чи не взаємодіє з іншими такими ж одиницями. Звідси соціальність психології як фундаментальної дисципліни є “вторинною”, імпліцитною, навіть якщо йдеться про такі її відгалуження як психологія особистості чи психологія спілкування. Одиначне у загальній психології, всупереч мимовільній грі слів, переважає над загальним. Це набуває свого вираження і в тому, що суб'єктивно-вчинковий підхід усе більшою мірою верховодить у сучасній психології над системно-діяльнісним [2]. Саме цей факт є очевидним підґрунтям для специфіки предмету соціальної психології як окремої галузі наукового знання.

Соціологія вивчає тенденції, закономірності, загальні прояви, зовнішні вияви людини в контексті океану суспільних взаємодій і взаємостосунків осіб, груп, організацій, соціумів. Цим визначається і специфіка соціологічного методу: статистичний підхід, математична обробка даних, орієнтація на класичні ідеали повторюваності та відтворюваності встановлених закономірностей, екстраполяція виявлених тенденцій у часі і просторі, зрештою – квазі-натуралістична парадигма. Тут, очевидно, загальне переважає над одиничним, хоча й з певними зумовленнями і конкретизаціями.

Політологія й історія ще більшою мірою “соціальні”, аніж суто гуманітарні: їхнім предметом є не просто людина у соціальному контексті, а сам цей контекст у певних його виявах. Для історії таким базовим виявом соціальності є час, точніше соціально-історична темпоральність: розгортання причинно-вчинкового зв'язку між різними подіями і метасуб'єктами. Тут специфіка методу полягає в аналітично-описових і гіпотетично-узагальнювальних підходах, у можливості багаторазової реінтерпретації одних і тих самих подій, нарешті у принциповій невідтворюваності історичного матеріалу, а відтак у надважливій ролі аналогій, порівнянь, припущень.

Політологія виокремлює власним предметом політичну (вужче – державну) владу як своєрідний синтетичний центр суспільного співжиття, а людина виявляється суб'єктом або об'єктом влади, співучасником владно-підвладних стосунків. Тут рівень узагальненості вивчення людини, попри відносне зву-

ження предмету вивчення, ще більший: людина – це і носій, і суб'єкт, й об'єкт і співучасник одночасно.

В кожній із названих соціогуманітарних дисциплін є вкраплення інших. Політологія не обходиться без соціологічних і психологічних елементів, історія послуговується політологічними тезами і підходами, соціологія фундується, крім усього іншого, на історичному матеріалі та використовує результати політологічних досліджень і самі політичні теорії. І історія, і соціологія спираються на сучасні науково-психологічні уявлення. Відтак інтердисциплінарність – це умова співфункціонування різних соціогуманітарних дисциплін, що спричинено самим їхнім джерелом і метою – суспільною практикою, людським соціальним повсякденням.

Тепер звернемось власне до соціальної психології. Її унікальність полягає в тому, що тут рівноважливими є одиничне і загальне, індивідуальне і надіндивідуальне [3], а відтак гуманітарне і соціальне. І такий баланс полярностей найбільш точно відображено у таких важливих складових предмета соціальної психології, як спілкування (взаємодія, взаємовплив) і стосунки (відносини), що на ньому базуються. Хорошим прикладом цього бачення є робота Б.Д. Паригіна, якій вже майже півстоліття. В соціально-психологічній теорії він виокремлює й аналізує дві складові – уявлення про особистість і проблему спілкування [4]. При цьому особистість виявляє себе у спілкуванні, є його суб'єктом, учасником, автором. Та й саме спілкування може мати міжособистісний (міжіндивідуальний або внутрішньогруповий) і метаособистісний (міжгруповий) характер. Дії, вчинки, зв'язки є елементом, навіть стороною, спілкування відповідно до фундаментального принципу єдності діяльності і спілкування [5]. Воднораз спілкування, зі свого боку, уреальнюється на тлі певних відносин, обслуговує і розвиває їх.

Відтак, на нашу думку, предметом соціальної психології є не просто міжособистісне спілкування чи міжособистісні стосунки, а спілкування і стосунки в контексті внутрішньогрупових і міжгрупових відносин, а також самі ці відносини. Загалом спілкування – це форма і водночас спосіб реалізації та розвитку соціально-психологічних відносин. Вочевидь тут ідеться не лише про предмет наукового вивчення, але й про зріз суспільної практики. Остання потребує рефлексії, вивчення й

оптимізації за допомогою інструментів, у які упредметнюється теоретичне знання. Зароджуючись на підґрунті практики, теорія має підтвердити свою спроможність через прогностичні й перетворювальні технології. Практичність є знаком якості не лише природничої, а й гуманітарної теорії.

Відмінність між двома аспектами предмета соціальної психології (спілкування і відносини) вбачаємо в наступному. Спілкування завжди актуальне (воно “тут і тепер”) і є діяльним виявом людей чи груп. Натомість відносини постають як об'єктивні епіфеномени спілкування і воднораз підґрунтя для його подальшого уреальнення. Для того щоб відносини мали місце, їх не потрібно безперервно “здійснювати”. Можна підтримувати стосунки, можна їх переривати, але самі по собі вони мають відносно об'єктивну (у сенсі позасуб'єктну логіку). Тому, крім балансу одиничного і загального, індивідуального і надіндивідуального, гуманітарного і соціального, предмет соціальної психології характеризується взаємодоповненням об'єктивного і суб'єктивного аспектів людського існування у плині ковітального буття. Взаємодія суб'єктів у спілкуванні формує об'єктивні стосунки-відносини, що є умовою-наслідком попереднього та умовою-причиною наступних актів і змістів перебігу спілкування. При цьому умовність полягає в тому, що зв'язок спілкування і відносин не є жорстко детермінаційного характеру. Цей зв'язок залишається тканиною суспільного практикування, а тому може і повинен підлягати переосмисленню і регуляції.

Так склалось, що фактично діяльність сучасних дослідників та інституцій, що займаються соціальною психологією, за деякими винятками, зорієнтована переважно на суспільні макро-процеси і процеси середнього рівня – на вибори, рекламу, ЗМІ, взаємодію громадян і держави, міжнаціональні стосунки, лідерство, моду, менталітет тощо. Така ситуація спричинена, тим, що ці теми мають очевидну соціальну значущість і стосовно них з боку держави наявне соціальне (фактично – державне) замовлення. Значно менше уваги соціальних психологів звернено на мікрорівень суспільного практикування, тобто на спілкування і відносини, котрі відбуваються у малих групах (сім'я, трансгенераційна родина) і на міжіндивідуальному рівні. Це – сфера приграниччя із психологією особистості, яка розвивається поза рамками соціальної психології, і тут

досліднику природно важче специфікувати суто соціально-психологічний предмет. Крім того, у цій сфері, як видається, менш очевидним є соціальне замовлення. Відтак основний продукт соціальних психологів у цій їхній діяльності – це теоретичні розробки, що фіксуються в наукових публікаціях і рекомендаціях до таких установ, як соціальні служби молоді чи центри захисту жінок від насильства. Де ж основний практичний вихід соціально-психологічних знань? Невже соціальна психологія приречена на те, аби десятиліттями теоретизувати відстоювати свою дисциплінарну окремішність і наукову значущість, полишаючи своє практичне затребування на подальше?

Наша теза щодо практичного поля соціальної психології полягає у тому, що одним зі зрізів суспільної практики, яка містить соціальне замовлення для соціальної психології, є *психотерапія*: не стільки як прикладна дисципліна зі своєю традицією, теоріями, постатями, скільки як специфічна діяльність із коригування спілкування і відносин мікро- і середнього рівня. Саме те, що вище визначено як специфічний науковий предмет соціальної психології, є в той же час і одним із важливих предметів психотерапії – стосунки-відносини і спілкування-взаємодія. Звичайно, останніми предмет психотерапії не вичерпується, адже не менш важливими видаються тут і психологічні стани людини, які у процесі терапевтичної взаємодії й коригуються. Але важливо, що ці стани коригуються не фармакологічно чи суто суггестивно, що не виводило б людину на рівень переусвідомлення свого мікросоціального контексту, а саме через прояснення цього контексту, його суб'єктивного реконструювання, проживання, реінтерпретації і сценарне опрацювання майбутнього. Отож навіть коли психотерапія відбувається стосовно регуляції психічних станів людини, то сама регуляція здійснюється наче через соціалізацію даного проблемного внутрішнього стану. Останній так чи інакше поміщується за участю терапевта у певний континуум відносин даної людини, що сформувався у результаті її спілкування-взаємодії, і (як варіант подальшого розвитку терапії) формується альтернативний спосіб спілкування-взаємодії, що, своєю чергою, може вплинути на контекст.

Психотерапія, групова чи індивідуальна, є соціально-психологічним практикуванням як за своїм предметом (стосунки-відносини і спілкування-взаємодія), так і за методом (діа-

логічна взаємодія у діадних вимірах “терапевт – клієнт”, “клієнт – терапевтичні стосунки як актуалізована модель мікросоціальних стосунків клієнта)” [6]. Водночас психотерапія – один з різновидів так званої “практичної психології” як сфери психологічного практикування у широкому розумінні [7]. Якщо психологом-теоретиком психотерапія ще може кваліфікуватись як практичне втілення теоретичних знань із сфери психології особистості, психології спілкування, психології батьківства та інших гілок психологічної науки, то для соціального психолога психотерапевтичне практикування постає паранауковою комунікативною діяльністю, у якій довільно компонується і використовуються психологічні знання найширшого спектру предметних узмістовлень.

Наша теза полягає у тому, що психотерапія – це чудове поле для застосування, апробації, перевірки соціально-психологічних знань. Ця теза містить два досить відмінні аспекти: перший – психотерапія вже послуговується соціально-психологічним теоріям (агресії, ідентичності, конгруентності, поля, групової динаміки, рольової взаємодії, атитюдів тощо) і відповідним термінологічним апаратом (при цьому ми не стверджуємо, що вузько, суто соціально-психологічними, знаннями вичерпується теоретичний арсенал психотерапії); другий – вона може і повинна стати практиквальним полем для свідомого, спрямованого, методологічно відрефлексованого застосування знань як для оптимізації різних форм і способів психотерапевтичного практикування, так і для власне подальшого розвитку самого соціально-психологічного пізнання. Таким чином психотерапевтичні моделі практики виступатимуть підґрунтям і в той же час метою соціально-психологічних знань у їхньому прикладному аспекті функціонування і розвитку.

Проаналізуємо кожний із аспектів тези про психотерапію як практико-орієнтовану сферу соціально-психологічного знання. Психотерапевтичне практикування базується великою мірою на вказаному знанні. Мається на увазі не лише те, що ті чи інші прийоми терапевтичного впливу конструюються на основі наукових соціально-психологічних уявлень. Велика частина останніх не мають своєї наукової історії в рамках соціальної психології чи будь-якої іншої академічної дисципліни. Психотерапія розвиває свою власну теоретичну базу, науковість якої як для академічної психології загалом, так і для соціальної психології

зокрема доволі сумнівна [8]. Водночас предметом психотерапевтичної теорії нерідко є феномени і закономірності, що мають саме соціально-психологічну природу. Відтак психотерапевтичні знання є соціально-психологічними незалежно від соціальної психології як академічної дисципліни. Як оцінити таку ситуацію?

З позиції академічного соціального психолога психотерапевтичні теорії (принаймні деякі) у поясненні природи соціально-психологічних явищ є квазінауковим, і в цьому сенсі нелегітимним знанням. Логіка такої оцінки наступна. Якщо соціально-психологічні явища і процеси узагальнюються до теоретичного рівня поза межами соціальної психології, то отримуване знання не може вважатись науковим. І тим гірше для цих психотерапевтичних теорій: вони філософськи умоглядні, а відтак не лише емпірично не підтверджені, але й за своєю структурою і змістом можуть бути сутнісно верифіковані.

Із позиції психотерапевта академічна психологія й особливо соціальна (як така, що свою науковість утверджує через активне застосування точних методів) є великою мірою такою, що послуговується натуралістичною чи квазі-натуралістичною парадигмою. Вона залишається зорієнтованою на природничо-наукові ідеали точності знання, його об'єктивності, повторюваності сформульованих закономірностей, формалізованості отримуваних даних і на їх статистичні оприявленості та ін. [9]. Формування психотерапії з такої психології було б неможливим. Міра академічності психологічних знань обернено пропорційна можливості кристалізації цих знань у психотерапевтичну практику. Скільки б не йшлося про зближення гуманітарних і природничих ідеалів сучасної науки, фактично академічною наука є тією мірою, якою вона себе легітимізує точними, формалізованими методами дослідження. У підсвідомому суб'єктного виміру уреальнення сучасної науки залишається дійсною відома теза: "у науці стільки науки, скільки в ній математики". У такій парадигмі закономірно можливою є лише психотерапія як управління, спрямований вплив, контроль, цілеспрямована корекція, або в медичній парадигмі – лікування... Тому психотерапія розвиває власні теоретичні конструкти на матеріалі різного психотерапевтичного практикування, але із залученням ("довільним" позиції академічної науки) найширшого спектру психоло-

гічних й зокрема, соціально-психологічних, знань. І вже в межах такої логіки розвитку психотерапевтичного знання, якщо соціально-психологічні феномени узагальнюються до теоретичного рівня поза соціальною психологією, то тим гірше для соціальної психології.

Другий аспект нашої тези про психотерапію як самодостатнє соціально-психологічне практикування полягає в тому, що соціальна психологія може і повинна методологічно рефлексивно поставитись до освоєння психотерапії як власної практичної сфери. Тут важливо зауважити, що ми не маємо на увазі монополізацію академічною наукою права на визначення "правильних психотерапевтичних методів". Абсурдною була б ситуація, коли виправданою вважалась би лише та психотерапія, яка спирається виключно на теорії і методологічні принципи, що "походять" від академічної соціальної психології. Не більш виправданими були б спроби "забороняти" психотерапії "довільно послуговуватись" соціально-психологічними теоріями чи принципами через те, що вони буцімто "недостатньо доведені" або "вирвані з контексту" більш широкого науково-дослідницького поля. Взагалі, на нашу думку, "дозвільно-заборонний тиск" академічної науки на психотерапію був би шкідливим не лише для психотерапії, але й для самої соціальної психології. Остання за такої квазіконкуренції лише позбавить себе плідного напрямку для інкорпорування в суспільну практику повсякдення.

Децо інша справа – спекуляція на статусі науковості. Власне феномен академічності в науці у тім і полягає, що наукове співтовариство постулює власну наукову ідентичність і монополізує на певних конвенційних принципах право на надання такої ідентичності іншим суб'єктам пізнавальної діяльності чи її продуктам. Зауважимо, що ця монополізація академічним співтовариством права на наукове пізнання до певної міри є аналогічною монополізації державою права на насильство. Наскільки така монополізація виправдана, зважаючи на якість як нашої держави, так і нашої академічної науки, – питання окреме і вельми дискусійне. Але сучасна психотерапія так чи інакше не має академічних амбіцій, не займається спробами агресивного дисциплінарного утвердження, "відвойовування" свого окремого дисциплінарного поля абощо. При тому, що переважна більшість психотерапевтів мають академічну наукову освіту (медичну,

психологічну, іншу гуманітарну) і, повторимось, послуговуються своїми знаннями з галузі академічної психології. Психотерапевти створюють і розвивають власне, окреме професійне співтовариство, котре функціонує у формі міжнародних професійних альянсів, психотерапевтичних шкіл та інститутів. Ці професійні об'єднання створюють і підтримують певні норми психотерапевтичної діяльності, апробують ті чи інші теоретичні конструкції, обговорюють й оцінюють результати діяльності своїх представників і самодостатньо ліцензують діяльність своїх учасників.

Таким чином, науковість невідворотно закладена у самому історичному підґрунті психотерапії: як через академічну освіту психотерапевтів, так і через науково-теоретичні знання, якими вони послуговуються. Попри це психотерапія залишається не наукою в академічному розумінні цього слова. І це не проблема, яку психотерапевтичне співтовариство намагається усунути, а історично важлива віха позадисциплінарного творчого розвитку психотерапевтичної практики. Психотерапія як більш "м'яка" (на відміну від науки) когнітивна структура не виявляє конкурентних тенденцій щодо психологічної науки, а лише запозичує (хоча й "без дозволу") в останньої те, що може бути корисним у терапевтичному практикуванні. Відтак психотерапія за самим способом своєї інституційної і когнітивної організації відкрита для взаємодії, зокрема із соціальною психологією, проте за умови збереження власної інституційної і професійної автономності. Натомість і соціально-психологічна наука має всі шанси творчо взаємодіяти із психотерапією як власним різнобарвним практичним полем. Зрозуміло, це стане можливим, якщо будуть винесені за дужки конфліктогенні соціальні стереотипи на кшталт "лише науково організована соціальна практика є ефективною, безпечною і гуманною".

ВИСНОВКИ

1. Сучасні психотерапевтичні знання, зокрема гуманістичних напрямків, формувались на матеріалі як безпосередньої терапевтичної практики, так і загального науково-психологічного поля. Проте власне теоретична кристалізація цих знань відбувалась переважно поза рамками академічної наукової психології, а подекуди і в явній опозиції до останньої.

2. Академічна соціальна психологія пере-

буває на стадії формування власних методологічно-дисциплінарних рамок, а відтак не має ані достатніх підстав, ані внутрішніх потреб для встановлення інституційно-дисциплінарного контролю стосовно психотерапевтичних практик, які фактично є самостійним соціокультурним інститутом у сучасному українському суспільстві.

3. Психотерапія, групова чи індивідуальна, є соціально-психологічною практикою як за своїм предметом (стосунки-відносини і спілкування-взаємодія), так і за методом (діалогічна взаємодія у системі "терапевт – клієнт", клієнт-терапевтичні стосунки як актуалізована модель мікросоціальних стосунків клієнта).

4. Гуманістична психотерапія як специфічна діяльність з коригування й розвитку спілкування і міжособистісних стосунків містить своєрідне "соціальне замовлення" для соціально-психологічної науки на методологічну верифікацію.

5. Воднораз психотерапія є адекватним полем для апробації та застосування соціально-психологічних теорій середнього та мікрорівня, що може відбуватись шляхом методологічної рефлексії різних форм і способів психотерапевтичного практикування, а також узмістовлень успішних психотерапевтичних теорій, що сформувались поза академічною соціально-психологічною наукою.

1. *Слюсаревський М.М.* Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і перспективи розвитку // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей. – К., 2008. – С. 3–23.

2. *Татенко В.О.* Предмет психологічної науки: суб'єктна парадигма // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. – К., 2003. – С. 23–42.

3. *Основи соціальної психології: Навч. пос. / О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Хазратова та ін., за ред. М.М. Слюсаревського.* – К., Міленіум, 2008. – С. 16–24.

4. *Паригин Б.Д.* Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1971. – 352 с.

5. *Ломов Б.Ф.* Категория общения и деятельности в психологии // Вопросы философии. – 1979. – № 8. – С. 34–47.

6. *Бурлачук Л.Ф., Кочарян А.С., Жидко М.Е.* Психотерапия: Учебник для вузов. — 2-е изд., стереотип. — СПб.: Питер, 2007. — С. 495–506.

7. *Панок В.Г.* Роль, місце і специфіка практичної психології у системі психологічної практики // Адреса в інтернет: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/psykh/2011_6/46.pdf

8. *Паттерсон С., Уоткінс Э.* Теории психотерапии. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – С.16-21.

9. *Смит Н.* Современные системы психологии / Пер. с англ. под общей ред. А.А. Алексеева. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 346-347.

АНОТАЦІЯ

Бублик Павло Іванович.

Соціально-психологічні засновки сучасної психотерапії.

У статті аналізується соціально-психологічний характер психотерапії як самобутнього соціокультурного практикування і сфери гуманітарного знання. Ставиться питання про науковість і когнітивну легітимність психотерапевтичних теорій, про співвідношення академічної науки і психологічної практики. З'ясовуються можливості творчої взаємодії соціальної психології і психотерапії як відносно автономних когнітивних сфер інтелектуально зорієнтованого людського повсякдення.

Ключові слова: академічна психологія, психотерапевтична теорія, науковість психотерапії, соціально-психологічне знання, форми і способи практикування, психотерапія, соціальна психологія.

АННОТАЦИЯ

Бублик Павел Иванович.

Социально-психологические предпосылки современной психотерапии.

В статье анализируется социально-психологический характер психотерапии как самобытной социокультурной практики и сферы гуманитарного знания. Ставится вопрос о научности и когнитивной легитимности психотерапевтических теорий, о соотношении

академической науки и психологической практики. Выясняются возможности творческого взаимодействия социальной психологии и психотерапии как относительно автономных когнитивных сфер интеллектуально ориентированной человеческой повседневности.

Ключевые слова: академическая психология, психотерапевтическая теория, научность психотерапии, социально-психологическое знание, формы и способы практикувания, психотерапия, социальная психология.

ANNOTATION

Bublyk Pavlo.

Social-Psychological Grounds of Modern Psychotherapy.

In the article the social-psychological character of psychotherapy as an authentic socio-cultural practicing and sphere of humanitarian knowledge has been analyzed. The problem of scientific and cognitive legitimacy of psychotherapeutic theories and correlation of academic science and psychological practice has been discussed. The opportunities of creative interaction of social practice and psychotherapy as to some extent autonomous cognitive spheres of intellectually oriented human everyday life have been figured out.

Key words: academic psychology, psychotherapeutic theory, social-psychological knowledge, ways of practicing, psychotherapy, social psychology.

Надійшла до редакції 21.09.2012.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Святослав
Караванський

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
СЛОВНИК
СКЛАДНОЇ ЛЕКСИКИ

Караванський С.

Російсько-український словник складної лексики. — 2-е вид., доповн. і випр. Львів: БаК, 2006. — XIV + 562 с.

Словник містить близько 40 000 перекладів російських слів, граматичних форм та ідіом. Уперше в історії української лексикографії словник наводить переклади російських дієприкметників, утворюючи їх від кожного наведеного в реєстрі дієслова. Це форми типу воображающий, посвящающий, приобщающий, опоясывающий, смеющийся, развивающийся, стремящийся, — лексика яких систематично не перекладена в наявних нормативних словниках. Позатим, словник наводить відсутні у масових словниках переклади російських дієслів та інших граматичних форм, дає переклади фразеологічних зворотів, прислів'їв, крилатих виразів, цитат з літературних творів.

Словник адресовано широкому колові читачів — від школярів до державних діячів.

Із редакційної пошти

Доброго дня, науковий журнал “Психологія і суспільство”

У сучасному суспільстві жити дуже непросто. Воно настільки непередбачуване, що іноді нагадує нам справжнісіньку школу виживання. І після усіх цих життєвих випробувань, людина, іноді, запитує саму себе: “За що мені так? Як мені вчинити? А що буде далі?”

Мені сімнадцять років. Я ніде не навчаюсь, у цьому році закінчила одинадцятий клас. Не відчула ще дорослого життя, бо не ходжу на роботу, не заробляю гроші, не маю власної сім’ї та ін. Проте, що таке приниження натовпом, я уже відчула досить виразно. Такий життєвий урок мені дала школа. Думаю, якщо Ваш журнал присвячено психології, то Вам відомо, хто такі Білі ворони. Так от, я була тією самою Білою вороною у школі, себто не такою, як усі. Ще Оноре де Бальзак наголошував: “Там де всі горбаті, стрункість стає потворністю”. Я не бажаю писати свою історію в деталях. Звичайний шкільний урок триває сорок п’ять хвилин. З першого класу моєю “улюбленою” першою вчителькою була придумана окремо, винятково для мене, особлива “шкільна програма”, розрахована на проміжок часу від першого класу до одинадцятого. Я дала їй назву “Білі ворони завжди будуть у чорних списках”. А от класний керівник у старших класах, уже не змогла полегшити мого становища і заявила мені відверто, що світ – жорстокий, треба “йти по трупах”. Проте я маю власну думку, котра кристалізувалася у цьому нарисі. Він розділений на три маленькі частини. У заключному третьому розділі я раджу людям скористатися різними способами, для того щоб морально вижити серед співгромадян сучасного суспільства. Маленька підтримка також присутня у цій частині: я пробачила своїх кривдників, попри той душевний біль, який вони мені завдали (рани донині не можуть загоїтися). Можливо, людству не під силу змінити цей світ, – проте ми можемо змінити себе. *Життя кожного – в наших руках!*

ДУМКИ “ЗАБУТОГО” СУСПІЛЬСТВА**1. Чи під силу суспільству
бути ідеальним?**

Чи може бути так, що у світі ніколи не буде зла, а натомість мир владарюватиме всюди і завжди? Над цим питанням можна думати й думати, і думкам не буде меж. І яким би не було суспільство за масштабом – великим чи зовсім маленьким, в ньому має бути присутній... лідер. Саме від лідера залежить, яким буде суспільство, як воно буде розвиватися, яким шляхом піде. Проте певною мірою від суспільства також залежить, яким воно буде через роки і десятиліття! Люди самі вирішують за ким іти, який шлях обирати, і чого, власне, прагнуть. Та є і такі, кого нічого не хвилює. Таким бути небезпечно, бо можна дозволити комусь керувати собою – коли завгодно і як заманеться. Це так би мовити, своєрідні маріонетки, яких, сміючи за мотузочки, котрі прив’язані до рук, ніг, голови, можна крутити, вимахувати, трусити, смикати як заманеться. Людину-маріонетку можна направити навіть проти самої себе, і тоді стається самознищення. На що здатна така особа, яка спровоковує інших на таке? На гіпноз чи ще на щось подібне. Тоді що ж являє собою ідеальне суспільство?

Це, напевно, там, де люди живуть у злагоді між собою. Де чисте повітря, прозора вода, і де світло світить навіть у темряві. Де людині затишно як морально, так і фізично. Де справедливості немає меж, а свобода на першому місці. Хто зна, може де і є таке суспільство, але його треба шукати, досягати, чи створити самому. Це щось такого плану, як Земля Обітована. І лідер, який веде людей до такої землі, повинен вселити віру в народ, що така земля існує, і вони заслуговують на те, щоб жити на такій землі. Або просто створити таке суспільство, зібравшись разом, об’єднатися, докласти зусиль і точно так само, як посадити і виростити дерево і побудувати те саме ідеальне суспільство, яке не можна буде заплямити і знищити. Можливо, в дуже далекому майбутньому, колись пустить коріння своє те саме ідеальне суспільство. Розпустяться дужі гілки соціальної злагоди з вічно-зеленим листям щирих і добродійних соціальних стосунків національно свідомих громадян. Але це буде вже інша історія.

2. Головне – віра і вчинки

У сучасному суспільстві сильно проти лежать між собою добро і зло, повага і зневага, щирість

і лицемірство, любов і ненависть. Це, звісно, неповний перелік. Кожен із нас стикається із проявами вищезгаданих полярностей. І комусь до душі, на жаль, зло, розпуста і лицемірство, а хтось не уявляє свого життя без добра, поваги та ширості. Ті люди, котрі вибирають шлях, на якому панують неповага і ненависть, тим, здається, легше жити, вони нічим і ніким не переймаються. То – люди байдужі, котрі навіть сплять спокійно. А от ті достойники, котрі з добром і любов'ю ставляться до всіх і всього, які борються за справедливість, заступаються за слабших, то сильні духом лідери, які здатні повести за собою сотні і тисячі люду. Але багато з них поплатились за свої неперевершені, благородні вчинки найдорожчим, що в них було, – життям. Мартін Лютер Кінг був вождем руху за права чорношкірого населення США. Він боровся проти расизму. Це була неперевершено мужня людина-громадянин. Він говорив: “У мене є мрія, що настане день, коли наша нація встане і доживе до істинного сенсу свого девізу”: “Ми вважаємо ці істини буття самоочевидними. Що всі люди створені рівними. У мене є мрія, що в один прекрасний день на червоних пагорбах Джорджії сини колишніх рабів і сини колишніх рабовласників зможуть сісти разом за стіл братства. У мене є мрія, що настане день, коли навіть штат Міссісіпі, пустельної держави, де душно від спеки несправедливості і гноблення, буде перетворений на оазу свободи і справедливості. У мене є мрія, що четверо моїх дітей будуть жити в один прекрасний день у країні, де про них висновуватимуть не за кольором їх шкіри, а за їх характером”.

Цією промовою, як відомо, він подарував мільйонам людей віру і натхнення, щоб почати боротьбу проти расової дискримінації. Мартіна Лютера Кінга було вбито пострілом снайпера, коли той стояв на балконі свого номера в мотелі. Йому було тридцять дев'ять років. Це була людина, котру вразило нелюдське ставлення до негрів. Таких людей – лічені одиниці. Вони приходять у світ раз на п'ять століть. Приходять для того, щоб перевернути свідомість натовпу, принести людям віру в краще, повести за собою тисячі людей, змінити їхнє життя на краще. І кожен із нас унікальний по-своєму у справі змінювати суспільство. Треба лишень розпочати із себе. І повірити в диво. Бо що ж, як не віра в диво, надихає людину на великі вчинки?

3. Як же вижити в обіймах сучасного здержавленого соціуму?

Як бути тій людині, яка живе і не знає, кому вірити, а кому ні, кому відкритись можна, а з

ким взагалі діла не мати. Потрібно вміти розпізнати людину, яка вона всередині, в душі, що в неї на думці. Тільки не кожному це вдасться. Треба просто бути “обачливим”. “Сім раз відмір – один раз відріж”, – повчає народна мудрість. Нас дуже багато обманюють. Нам дуже часто стріляють кулями неправди у спину. І кожному треба якось триматись серед цього життя: не зневірись, і пам'ятати, що світ не без добрих людей. Як же бути, коли тобі постійно, або хоч раз, заподіяли зло? І ти опинився просто в безвиході. Головне в такій ситуації – не мстити, тобто на зло відповідати злом. Не сперчайся у стані образи, адже емоції зашкалюють і затуманюють розум. Ніхто, звісно, не любить нахаб та егоїстів, проте що поробиш, коли таких більшість? Потрібно знати, як поводити себе стосовно них. Якщо вони тобі не дають нормально жити, то треба пам'ятати, що все повертається. Ти головне будь таким, яким ти є, на погане відповідай ширим добром, підкреслюю: **ЩИРИМ!** Ворог твій чи противник прийме твою доброту, бо це вигідно. Тим більше, що такі люди щонайперше думають про власну вигоду. Вони навіть не підозрюють, що колись та доброта у відповідь на їхнє зло врешті-решт обернеться проти них самих. У таких ситуаціях в окремих людях просинається совість. Ніколи не треба відповідати на зло злом ще й тому, що тоді нічого не зміниться, а ненависті стане ще більше. Головне в сучасному суспільстві – ніколи не здаватися, мати віру і бути таким, яким ти є. І якщо кожна людина, буде дотримуватись цих трьох правил, тоді ніхто нікого не образить, не вистрелить у спину. Це буде просто неможливо, бо людину буде видно наскрізь, які в неї задуми і що в неї на душі. Вона буде вже без маски. І повірте, в кожного з нас є так звані “болючі місця”, на які раз наступити, – і людина морально капітулює.

Наступати на них не буде потреби, бо жорстокість буде виключена. В нашому повсякденні ця тема теж у чорному списку. “Забуте суспільство” виступає проти жорстокості, ненависті, зла, егоїзму, обману та зради. І воно дійсно забуте, бо його, ніби і не було. Довіку в житті будуть протистояти позитив і негатив. Це – одвічна боротьба, адже в самій людині присутні Бог і Диявол. І тільки від неї залежить за чийми вказівками діяти, а відтак ненавидіти чи любити, бути злим чи добрим, мстивим чи толерантним. По-іншому бути не може. Це закладено ще тоді, коли створювався світ. І все йде за колом. Нездарма планета Земля має форму сфери.

Марійка МІШКІНА,
випускниця 2013 року,
сmt Сутиски Тиврівського району Вінницької області

**ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ,
надрукованих у журналі
“Психологія і суспільство”
за 2013 рік**

Крисоватий А.	Вітання ректора ТНЕУ з нагоди дня знань	№3. – С. 6–7
Українська національна ідея: реальність, ілюзія чи програма дій (круглий стіл)		
Рудакевич О.	Національна ідея як модель суспільної організації: європейський досвід	№1. – С. 31–39
Сабадуха В.	Персоналізм як українська державна ідеологія	№1. – С. 21–30
Фурман А.В.	Гене́за толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект)	№1. – С. 6–20
Методологія науки		
Лакатош І.	Дослідницькі програми Поппера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму	№4. – С. 6–18
Фурман А.В.	Гене́за науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива	№4. – С. 19–Х
Фурман А.В.	Парадигма як предмет методологічної рефлексії	№3. – С. 72–85
Методологія як сфера мислєдіяльності		
Щедровицький Г.	Методологічне значення опозиції натуралістичного і системодіяльнісного підходів	№1. – С. 40–47
Онтологія свідомості		
Білокобильський О.	Воля чи розум, або що таке штучний інтелект?	№2. – С. 58–63
Історія психології		
Болтівець С.	Людське самоздійснення у психології вчинку Володимира Роменця	№3. – С. 8–13
Гусельцева М.	Спадщина В.А. Роменця: від психології фантазії до мрії про канонічну психологію	№2. – С. 28–44
М'ясоїд П.	Творчість В.А. Роменця і російська психологічна думка	№3. – С. 14–38
Роменець В.	Предмет і принципи історико-психологічного дослідження	№2. – С. 6–27
Слюсаревський М.	Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг, дисциплінарну побудову та науковий статус	№2. – С. 45–57
Сухарєв О.	Розвиток ментальності вищих прошарків руського суспільства від кінця Х до XVII століття	№3. – С. 39–57
Шевченко Н., Нестеров Д.	Руйнівні психологічні процеси у постімперському суспільстві	№3. – С. 58–64
Історія філософії		
Білик С.	Міф, міфологія, містерії – ключ до розуміння Античності	№3. – С. 65–71
Соціальна філософія		
Морщакова О.	Ситуація ковітальності людини у суспільному просторі сучасності	№4. – С. 37–44
Цвіркун В.	Філософсько-антропологічний статус підлітковості	№4. – С. 45–51

Теоретична психологія

- Яценко Т.** Пізнання індивідуальної неповторності архетипної символіки у процесі глибинної корекції №1. – С. 75–85

Теоретична соціологія

- Фурман А.В., Шандрук С., Яковенко Ю., Яковенко А.** Соцієма як евристичний концепт загальної соціологічної теорії №1. – С. 57–74
Ідентифікація громадської думки в контексті соціальної епістемології №1. – С. 48–56

Теорія державного управління

- Балл Г., Пірен М.** Персоналізм як українська державна ідеологія (комент. до ст. В. Сабадухи) “Українська хартія вільної людини” – стратегія оновлення державного управління №3. – С. 97–98
№3. – С. 86–90
- Рудакевич О.** Національна політична культура: випробування державністю №3. – С. 91–96

Соціологія політики

- Мельник Я., Фурман А.В., Гірняк А., Шандрук С.** Імітування як компонент соціально-політичного дискурсу №4. – С. 70–82
Особливості політичного самовизначення мешканців сіл і міст України №4. – С. 52–69

Теорія соціальних комунікацій

- Рак О., Синьокій О.** Комунікативно-емпіричний метод політичної дії на свідомість громадян №2. – С. 75–79
Диско-комунікація як особливе масове явище №2. – С. 64–74

Аксіопсихологія

- Морщакова О.** Цінність у психокультурному бутті людини як особистості №1. – С. 105–114

Біоетика

- Олійник Н.** Маркетингові відносини та біоетика у системі “лікар – пацієнт” №1. – С. 86–97

Теорія і технології соціально-психологічної роботи

- Фурман А.В., Надвична Т.** Психологічна служба університету: від моделі до технології №2. – С. 80–104

Соціальна психологія

- Позняк С.** Соціальні норми, довіра і громадянська взаємодія №4. – С. 83–87

Психологія особистості

- Вірна Ж., Мудрик А., Ігумнова О., Мусатов С., Ніжнік А., Рибалка В., Теслюк І., Човган О., Шестопалова К.** Особистісна вимогливість як чинник ефективної професійної реалізації державного службовця №3. – С. 99–109
Генеза негативних психічних станів студентів №3. – С. 110–115
Варіативність концептуального визначення особистості у психології №4. – С. 101–119
Громадянськість та автономія особистості №2. – С. 113–118
Формули особистості і персонологічне мислення №4. – С. 88–100
Обґрунтування проблематики відповідальності особистості у соціогуманітарній науці №3. – С. 105–112
Особистісне спричинення добродійної спрямованості поведінки соціального працівника №1. – С. 115–119
Психологічні механізми взаємозв'язку антиципування та життєвої компетентності особистості №4. – С. 120–127

Педагогічна і вікова психологія

- Заїка Є., Готвянський С.** Особливості інтелектуального та особистісного розвитку студентів, які практикують трансцендентальну медитацію №2. – С. 137–142
- Заїка Є., Зуєв І., Зімовіна Т., Саврасов М.** Емпірична характеристика креативності у шкільному віці №4. – С. 136–142
- Мойсеєнко Н., Кишакевич І., Пяста Г., Шаюк О.** Сутність процесу розуміння – складова професійного мислення працівників медичної сфери №4. – С. 128–135
- Шаюк О.** Особливості формування емоційно-вольового компонента толерантності у майбутніх економістів №3. – С. 126–130
- Шаюк О.** Особливості формування поведінкового компонента толерантності у майбутніх економістів №4. – С. 143–146
- Шмерко О.** Сутнісне емпіричне вивчення професійної компетентності студентів коледжу №3. – С. 131–134

Психологія мистецтва

- Ткачук О.** Психологічне вивчення художніх здібностей творчої особистості №1. – С. 120–125

Прикладна психологія

- Гера Т.** Тренінг самоконгруентності особистості майбутніх педагогів №2. – С. 119–136

Прикладна соціологія

- Буда Т.** Регулювання зайнятості молоді в контексті інституційних змін у суспільстві №1. – С. 98–104

Медична психологія

- Савенкова І.** Хронопсихологічний портрет хворих на гастроентерологічні захворювання №2. – С. 153–158

Психотерапія

- Бублик П., Карпенко Є.** Соціально-психологічні засновки сучасної психотерапії №4. – С. 147–153
- Духовність і психотерапія у ціннісному співвідношенні №1. – С. 126–131

Психологія економічного життя

- Гриджук І., Москаль Ю.** Стратегії пошуку роботи в умовах сучасного ринку праці №2. – С. 148–152
- Економіко-психологічні аспекти формування позитивного іміджу економічного університету в регіоні №3. – С. 116–125
- Чернявська Т.** Психологічні аспекти актуалізації потреб підприємств №2. – С. 143–147

Психологічна освіта

- Панок В.** Професійне становлення практичних психологів: досвід і перспективи №3. – С. 135–141

Критика і бібліографія

- Карпенко З., Піча В.** Життєдайний ефект післядії наукової спадщини В.А. Роменця №1. – С. 132–136
- Технологічний потенціал політичної "кухні" №1. – С. 137–138

Із редакційної пошти

- Мішкіна М.** Думки "забутого" суспільства №4. – С. 154–155

НАШІ АВТОРИ

Імре Лакатош (1922–1974) – англійський філософ угорського походження, один із основоположників течії постпозитивізму, професор Школи економіки та політичних наук, м. Лондон (Велика Британія).

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри соціальної роботи, директор НДІ методології та економіки вищої освіти Національного економічного університету, голова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.
anatoliy_furman@yahoo.com

Олена Морцакова – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи Національного економічного університету, м. Тернопіль.
lenat19@ukr.net

Володимир Цвіркун – кандидат філософських наук, доцент кафедри українознавства і філософії Національного технічного університету імені І. Пулюя, м. Тернопіль.
tsvirkun_volodia@mail.ru

Андрій Гіряк – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.
giran@inbox.ru

Сергій Шандрук – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, заступник начальника навчально-методичного відділу, керівник курсів підвищення кваліфікації Національного економічного університету, заступник голови обласного відділення Соціологічної асоціації України, м. Тернопіль.
s_shandruk@ukr.net

Ярослав Мельник – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та германського мовознавства, докторант Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, м. Івано-Франківськ.
mel.jar@mail.ru

Світлана Позняк – кандидат психологічних наук, науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ.
svspozyak@gmail.com

Валентин Рибалка – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, м. Київ.
ipood2008@ukr.net

Сергій Мусатов – кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник, доктор психології, провідний науковий співробітник лабораторії методології та теорії психології Інституту психології імені Г. Костюка НАПН України, відмінник освіти України, м. Київ.

244-19-63@mail.ru

Катерина Шестопалова – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Національного університету, м. Кривий Ріг.
art.psy@ukr.net

Наталія Мойсєєнко – кандидат медичних наук, доцент кафедри нейрохірургії з курсом офтальмології Національного медичного університету, м. Івано-Франківськ.
ophthalmology@ifnmu.edu.ua

Ірина Кишакевич – кандидат медичних наук, доцент кафедри акушерства і гінекології Національного медичного університету, м. Івано-Франківськ.
ophthalmology@ifnmu.edu.ua

Ганна Пяста – асистент кафедри хімії фармацевтичного факультету Національного медичного університету, м. Івано-Франківськ.
ophthalmology@ifnmu.edu.ua

Євген Зайка – кандидат психологічних наук, професор кафедри загальної психології факультету психології Національного університету імені В. Каразіна, м. Харків.
zuev_ia@ukr.net

Ігор Зуєв – кандидат психологічних наук, доцент Національного університету імені В. Каразіна, м. Харків.
zuev_ia@ukr.net

Тетяна Зімовіна – кандидат психологічних наук, викладач Національного університету імені В. Каразіна, м. Харків.
zimovin@ukr.net

Микола Саврасов – кандидат психологічних наук, доцент Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ.
zuev_ia@ukr.net

Ольга Шаюк – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Національного економічного університету, м. Тернопіль.
osirius_007@mail.ru

Павло Бублик – науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ.
psycho_kp@meta.ua

“ПСИХОЛОГИЯ И ОБЩЕСТВО”

Украинский теоретико-методологический социогуманитарный журнал

Учредитель и издатель: Тернопольский национальный экономический университет
 Соиздатели: Институт социальной и политической психологии НАПН Украины,
 Философский факультет, факультет социологии, факультет психологии
 Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Председатель редакционного совета — Андрей Крысоватый
 Шеф-редактор — Владимир Мовчан
 Главный редактор — Анатолий В. Фурман
 Заместитель главного редактора — выпускающий редактор — Юрий Москаль
 Заместители главного редактора — Юрий Яковенко, Оксана Фурман, Андрей Гирняк
 Завредакцией — ответственный секретарь — Надежда Колисник

Редакционная коллегия:

Георгий Балл, Ада Бычко, Игорь Бычко, Мирослав Боришевский, Леонид Бурлачук, Жанна Вирна,
 Оксана Гомотюк, Татьяна Гончарук-Чолач, Елена Донченко, Владимир Ильин, Вячеслав Казмиренко,
 Надежда Калина, Зиновия Карпенко, Анатолий Лой, Юрий Максименко, Виктор Москалец, Пётр Мясоед,
 Элеонора Носенко, Виктор Пазенок, Мария Пирен, Владимир Пича, Валентина Подшивалкина,
 Евгений Потапчук, Юрий Романенко, Мирослав Савчин, Александр Самойлов, Ольга Санникова,
 Владимир Судаков, Виталий Татенко, Татьяна Титаренко, Михаил Томчук, Наталия Шевченко,
 Анатолий Шинкарук, Владимир Ярошовец, Тамара Яценко (Украина), Марина Гусельцева,
 Елена Старовойтенко, Александр Сухарев (Россия), Владимир Янчук (Беларусь), Бэрри Моррис (Канада)

Редакционный совет:

Анатолий Выхрущ, Александр Глузман, Андрей Горбачик, Иван Данилюк (заместитель председателя),
 Николай Жульинский, Зеновий-Михаил Задорожний (заместитель председателя),
 Анатолий Конверский (заместитель председателя), Василий Кремень, Юрий Кузнецов, Владимир Мельник,
 Виктор Огневюк, Игорь Пасичнык, Виталий Панок, Мирослав Попович, Надежда Скотная,
 Николай Слюсаревский (заместитель председателя), Алексей Чебыкин, Николай Шынкарук

Адрес редакции:

46009, Украина, г. Тернополь, ул. Львовская, 1, к. 4,
 тел.: (097) 442-75-95; (0352) 47-50-50 (вн.) 10-179

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua <http://psm.ucoz.ua>

Рег. свид.: Серия KB № 15617-4089 ПП от 2009.25.12 ISBN: 1810-2131 Подписной индекс — 21985

“PSYCHOLOGY & SOCIETY”

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: Ternopil National Economic University
 Co-publisher: Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,
 Philosophical faculty and faculty of sociology and faculty of psychology Taras Shevchenko national university of Kyiv

Chairman of editorial advice: Krysovatyi Andriy
 Chief editor: Movchan Volodymyr
 Editor: Furman Anatoliy V.
 Co-editor — Executive editor: Moskal' Yuriy
 Co-editors: Yakovenko Yuriy, Humeniuk Oksana, Girniak Andriy
 Executive secretary: Kolisnyk Nadiya

Editorial board:

Ball Heorhiy, Bychko Ada, Bychko Ihor, Boryshevskiy Myroslav, Burlachuk Leonid, Virna Zhanna,
 Goncharuk-Tcholatch Tetiana, Homotiuk Oksana, Donchenko Olena, Il'yin Volodymyr, Kazmirenko Vyacheslav,
 Kalina Nadiya, Karpenko Zinoviya, Loy Anatoliy, Maksymenko Yuriy, Moskalets' Viktor, Myasoyid Petro,
 Nosenko Eleonora, Pazenok Viktor, Piren Mariya, Picha Volodymyr, Podshyvalkina Valentyna, Potapchuk Yevhen,
 Romanenko Yuriy, Savchyn Myroslav, Samoylov Oleksandr, Sannikova Olha, Sudakov Volodymyr, Tatenko Vitaliy,
 Tytarenko Tetiana, Tomchuk Mykhaylo, Shevchenko Nataliya, Shynkariuk Anatoliy, Yaroshovets' Volodymyr, Yatsenko Tamara
 (Ukraine), Guseltseva Marina, Starovoytenko Yelena, Sukharev Aleksandr (Russia),
 Yanchuk Vladzimir (Belarus), Morris Barry (Canada)

Editorial council:

Vykhruhch Anatoliy, Gluzman Oleksandr, Danyliuk Ivan (Vice-chairman), Gorbachyk Andriy,
 Zhulyns'kyi Mykola, Zadorozhnyi Zeniviy-Mykhaylo (Vice-chairman), Konverskyi Anatoliy (Vice-chairman),
 Kremen' Vasyl, Kuznetsov Yuriy, Melnyk Volodymyr, Ohnevyyuk Viktor, Pasichnyk Ihor, Panok Vitaliy,
 Popovych Myroslav, Skotna Nadiya, Sliusarevs'kyu Mykola (Vice-chairman), Tchebykin Oleksiy, Shynkaryk Mykola

Adress:

1 Lvivska Street, 4, Ternopil, 46009, Ukraine call: +38-097-442-75-95;

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua <http://psm.ucoz.ua>

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12 ISBN: 1810-2131 Subscription index: 21985